

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

4'2006

Тел, әдәбият, тарих

Татар театрына 100 яшь

Мәшһүр галимебез Нәжип Максудов

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Жыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Нəҗип Максудов
1903-1976

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№4(31) # 2006

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фәйил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакирҗанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсенов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтҗанов
Равил Газизуллин
Тәлгат Галиуллин
Фәтәх Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфәтйәх Зәкиев
Хужияхмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Җаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакирҗанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г. Казань,
ул. Зеленая, д. 1, 4 — 202-б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 510-46-75

- * Редакциянең фикере, авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин.
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый.
- * Материалларны күчереп басты-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мәҗбүри.

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-
сендә басылды.

Басарга: 27.11.06 кул куелды.

Офсет ысулы белән басылды.

Формат 60х84/8. Офсет кәгазе.

Күләм 11,6 басма табак.

Нөшер хисабы буенча 4,75 табак.

Заказ 11/43. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халык-
лары телләре турындагы Законны
гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә»

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2006

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

- ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Гамәли имляны яклап 3
- ЗОЯ КИРИЛЛОВА. Тәрки-татар һәм маҗар телләре: охшаш һәм
аермалы яклар 10
- РУМИЯ ГАБДЕЛХАКОВА. «Гарызнамә» әсәренең идея һәм
проблематикасы 14
- МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Ташка тарих теркәүчеләр 19
- НУРИХАН ФӘТТАХ эзләнүләреннән 22
- ФӘНИС ИСЛАМОВ. Шәркыять һәм Исламият галиме Равил Үтәбай-Кәрим 25

ТАТАР ТЕАТРЫНА 100 ЯШ

- ГАЛИ АРСЛАНОВ. Данлы үсеш юлы 28

МӘШҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

- ГАЛИМ ХИСАМИЕВ. Максудовларның берсе 36
- АЛМАЗ ЮЛДАШЕВ, ӘНӘС ҖОМАГЫЛОВ. Авыл хуҗалыгын
механикалаштыру буенча беренче татар галиме 40
- НӘҖИП МАКСУДОВ. Дәрәс куелган агротехника тотрыклы уңыш
тәэмин итә 41

МИЛЛИ МӘГАРИФ

- МАНСУР КИЛДИЕВ. Югары техник мәктәптә татарча белем бирү
перспективалары 44
- ЛИЛИЯ ЯНСАЕВА. Татар теленең диалектлар синтаксисы тарихыннан 50
- ЛАНДЫШ МАННАПОВА. Парлы сүзләргә өйрәнү юлында 53

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

- НАИЛ ГАЙСИН, ӘХӘТ ИЛЬЯСОВ. Атом төшенең магнетик релаксациясе 55

ФӘНГӘ КЕРЕШ

- АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Механика тарихыннан 62

КИТАП КИШТӘСЕ

- КОЛЛЕКТИВ. Татарская нация в XXI веке: проблемы развития 18
- КОЛЛЕКТИВ. Мәңгелеккә аяк басканда: сәйед Кол Шәриф 21
- КОЛЛЕКТИВ. Татар теленең терминологиясен камилләштерү проблемалары ... 24

ҖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

- ТАТАР ДӘҮЛӘТ ГУМАНИТАР-ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТЫНДА 71
- БӨТӨНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА 74
- 2006 елда басылган мәкаләләр исемлегә 75

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№4(31)#2006

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешеләк дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрлө язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар h, b, ш, ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жиберергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгелә стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире жиберелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълумат жиберү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясә булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Отстаивая практическую орфографию 3
- КИРИЛЛОВА З.Н. Тюрко-татарский и венгерский языки:
схожесть и различия 10
- ГАБДУЛХАКОВА Р.Г. Идея и проблематика произведения «Гаризнамэ» 14
- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Запечатлевшие в камне историю 19
- Из изысканий НУРИХАНА ФАТТАХА 22
- ИСЛАМОВ Ф.Ф. Востоковед и исламовед Равиль Утябай-Карими 25

ТАТАРСКОМУ ТЕАТРУ 100 ЛЕТ

- АРСЛАНОВ М.Г. Славный путь роста 28

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ХИСАМЕЕВ Г.Г. Один из Максудовых 36
- ЮЛДАШЕВ А.К., ЗИМАГУЛОВ А.Х. Первый татарский ученый
по механизации сельского хозяйства 40
- МАКСУДОВ Н.Г. Правильная агротехника обеспечивает устойчивость и
повышение урожая 41

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- КИЛДЕЕВ М.В. Перспективы преподавания на татарском языке
в высшей технической школе 44
- ЯНСАЕВА Л.А. Из истории синтаксиса диалектов татарского языка 50
- МАННАПОВА Л.М. На пути изучения парных слов 53

НАУКА И ПРАКТИКА

- ГАЙСИН Н.К., ИЛЬЯСОВ А.В. Ядерная магнитная релаксация 55

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- КАМАЛОВ А.З., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Из истории механики 62

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- КОЛЛЕКТИВ. Татарская нация в XXI веке: проблемы развития 18
- КОЛЛЕКТИВ. Навстечу вечности: сеид Кул Шариф 21
- КОЛЛЕКТИВ. Проблемы совершенствования терминологии
татарского языка 24

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- В ТАТАРСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ГУМАНИТАРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ 71
- ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР 74
- Список публикаций в 2006 году 75

ГАМӘЛИ ИМЛЯНЫ ЯКЛАП

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәнәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында лексикология һәм лексикография бүлегә мөдире.

Асылгараев Ш.Н. Отстаивая практическую орфографию.

В статье рассматривается деятельность выдающегося татарского ученого и политика Г.Ш. Шарафа (1896-1950) по реформированию татарской орфографии.

1778 елда Сәгыйть Хәлфиннең «Азбука татарского языка...» исемле дәрәслек-китабы дөнья күрә. Автор анда гарәп хәрефләренә нигезләнгән шул чор татар алфавитын урнаштыра һәм хәреф саны турында болай яза: «Письмо у Татаръ пишется отъ правой руки къ левой, такъ какъ и книги у нихъ начинаются; и оно собственныхъ буквъ не имеетъ; а употребляются въ немъ Арапския, у коихъ считается двадцать девять». (Шуннан соң татар язучысында йөри торган 29 гарәп хәрефе китерелә). Автор фикеренә дәвам итә болай: «Сверхъ коихъ въ употребление введены у Татаръ еще следующие шесть:

П. пи; Ч. чимъ; Ж. жи; Г. гяфъ; В. пи гем-зя; Җ «саңгырау кяфъ» [1, 9-11].

Димәк, инде XVIII йөздә үк татар алфавитында 35 хәреф булган һәм аңа узган гасыр башына кадәр бернинди үзгәреш кертелмәгән. Ләкин моннан чыгып алфавит бөтен язу һәм уку эше белән шөгылләнүчеләрне тулысынча канәгатьләндергән икән дигән фикер калмасын. XX йөз башында жәдид мәктәбендә укытучы алдынгы карашлы хәлфәләр, бигрәк тә аерым татар зыялылары татар алфавитына һәм имлясына үзгәрешләр кертүне таләп итә башлыйлар һәм нәтижә озак көттерми, мәсьәлә төрле жыелышларда көн тәртибенә кертеләп тикшерелә башлый. Билгеле, бу жыелышларның күбесе көткән нәтижәгә бирми. Моның дәрәслеген Г.Нугайбәк һәм М.Корбангалиев сүзләре раслый. Алар «Татарлар арасында имля һәм хәреф исламы хәрәкәте» исемле мәкаләдә

болай язала: «1899 елда Уфада шул заманның голәмә һәм байлары жыелып бер атна мөзакәрә кылып, ысулы жәдид мәктәпләренә программалар төзиләр һәм имля берләштерү карары кабул ителәр. Бу карар гарәп хәрефләренә сафлыгын саклау, алар арасына татар авазлары өчен яңа галәмәтләр арттыруга каршы тору рухында була. Монда «нечкә вә калын» уаулары аермак өчен уау өстенә галәмәт куелмаз» диелә. Бу карар гарәп хәрефләренә сафлыгын саклау тарафдарларына зур арка таянычы булып тора» [2, 72].

Әмма моңа карап кына хәреф-имля мәсьәләсә көн тәртибенән төшми, матбугат битләрендә ул көннән-көн кичрәк яңгыраш ала, хәтта бу мәсьәләгә багышлап берничә съезд һәм конференция дә үткөрелә.

Гарәп язуы белән таныш кеше яхшы белә: XX йөз башына кадәргә татар язучысында татар теленә ун сузык авазы өч көн хәреф белән күрсәтелде. Алар әлиф, йа, уау дип йөртелделәр. Телебездә ун сузык аваз булуын Каюм Насыри үзенә «Әнмүзәҗ» (1895) исемле хезмәтендә мисаллар ярдәмендә дәлилләп бирде [3]. Кыскасы, чит халыклар алфавитына нигезләнгән язучыбыз безнең сөйләмәбезне язуда дәрәс чагылдыра алмаган. Моның шулай икән Г.Максуди, Г.Шәрәф, Г.Ибраһимов, М.Корбангалиев, Ә.Мостафа, Г.Нугайбәк, Г.Алпаров кебек зыялыларыбызның язмалары бик ачык күрсәтә.

XX йөзгә икенче унеллыгында имля, хәреф мәсьәләсә иң житедә мәсьәләләрнең берсенә әверелә: яңа проектлар, яңа агымнар

барлыкка килә. Татар теленең сузык авазлары санын билгеләү мәсьәләсендә зыялыларыбыз берничә төркемгә берләшәләр, ягъни берничә агым тәшкил итәләр: бишчеләр, фәнни алтычылар, гамәли алтычылар, тугызчылар һәм унчылар. Бу агымнар арасында туган каршылыклар, алар арасында барган бәхәсләр бер генә мәжлесне дә, бер генә съезд һәм конференцияне дә читләтеп үтми. Мәсәлән, 1915 елда Уфада үткән укытучылар киңәшмәсенә, 1917 елның 20-27нче апрелендә, 1917 елның 1-8нче августында, 1918 елның 21-23нче маенда Казанда үткән Бөтен-россия укытучыларының I-II-III съездларының, 1919 елның 1-12нче гыйнварында Казанда үткән Гыйльми һәйәт конференциясенә кон төртибәндә һаман шул ук имля һәм хәреф (*сузык аваз хәрефе* – А.Ш.) мәсьәләсе. Чөнки болар иң житди мәсьәләләрдән саналалар. Бу киңәшмә һәм съездларда карар алтычылар файдасына була. Искәрмә рәвешендә шуны әйтергә кирәк, алтычылар формаль рәвештә үзләре ике төркемгә бүленәләр. Беренчесе – Галимжан Ибраһимов житәкчелегендәге «гамәли алтычылык». Аның вәкилләре язуда ун сузык аваз урынына алты гына хәреф куллануны яклайлар, ягъни аларның максаты – хәрефләр санын күбәйтә, язуны артык чуарлатмау. Алтычылыкның икенче төре – «фәнни алтычылык» дип йөртелгән, аның башында Әхмәтжан Мостафа торган. Бу алтычылык үзенә күрә фәнни нигезгә таяна, ягъни телдә ничә сузык аваз булса, шуның санынча ук сузык аваз хәрефен алырга тәкъдим итә. Аларча, татар телендә сузык авазлар саны нибары алты гына: а-ә, о-ө, ы-е (э). Унчылар тарафыннан күрсәтелгән у-ү, ый-и авазлары мөстәкыйль авазлар түгел, бәлки кушыклар, ягъни алар ике мөстәкыйль аваз кушылуынан ($y=o+w$, $y=ö+w$, $i=э+й$, $й=ы+й$) төзелгәннәр.

Бу авазларның мөстәкыйльме, кушыкмы икәннән ачыклау мәсьәләсе гыйльми һәйәт мәжлесеңә тапшырыла, ул 1919 елның 1-12 гыйнварында Казан шәһәрәндә үтә. Мәжлестә төп докладчылар фәнни алтычылык житәкчесе Әхмәтжан Мостафа һәм гамәли алтычылык вәкиле Галимжан Шәрәф була. Бу докладларның эчтәлеген «Фән һәм тел» журналында шактый тулы яктыртылды [4, 23-25]. Шуңа күрә аңа тук-

талуны артык дип саныйм. Мәкалә Галимжан Шәрәфнең тууына 110 ел тулу уңае белән язылганлыктан, шуны искәртәргә кирәк. Гамәли алтычылык вәкиле булган Галимжан Шәрәф конференциядә катнашучыларны авазларның ясалы һәм ишетелүләренә приборлар ярдәмендә үткәрелгән тәҗрибәләренә нәтиҗәләре белән таныштыра һәм Ә.Мостафа житәкчелегендәге фәнни алтычылык тарафдарлары кушык авазлар дип йөрткән авазларның мөстәкыйль (бәсыйт) авазлар булуын исбат итә, шул рәвешчә, галим унчылар позициясен бик нык көчәйтә. Сузык авазлар санын билгеләү өчен тавыш биргәндә Г.Шәрәф доклады хәлиткеч роль уйный. Озак еллар буенча алып барылган бәхәстә унчылар беренче тапкыр өстенлек ала, карар алар файдасына була. Ләкин аны үтәү нәкъ татарча килеп чыга. Чөнки башында Г.Ибраһимов торган гамәли алтычылар һәм Ә.Мостафа житәкчелегендәге фәнни алтычылар берләшеп, аерым оппозиция төзиләр һәм декларация белән матбугатка чыгалар. 1920 елның 17-21нче ноябрәндә Казанда үткән татар-башкорт журналистлары киңәшмәсе тагын имля һәм сузык авазлар саны мәсьәләсен күтәрә. Нәтиҗәсе шул: киңәшмә яңадан икенче съезд карарларына, ягъни гамәли алтычылык тәкъдим иткән карарларга әйләнеп кайта. 1920 елның 19нчы декабрь декреты белән Татарстан хөкүмәте аны законлаштыра. Бу хөкүмәт дәрәжәсендә рәсмиләштерелгән беренче татар орфографиясе (урта имля) була, һәм ул гарәп шрифтын латинга алыштырганчы гамәлдә кала.

Әлегә орфографияне төзүдә, кабул итүдә һәм гамәлгә куюда Галимжан Шәрәфнең хезмәте ифрат зур була. Галимжан Ибраһимов исемәндәге Институтның мирасханәсендә саклана торган аның «Жизнеописание» исемле язмасында без түбәндәге юлларны укыйбыз: «В 19-20 г. я работал в центральной мусульманской научной коллегии, главным образом, над вопросом реформы татарской орфографии, каковую работу я продолжал и в последующем 21-22 году, состоя заведующим отделом Востоковедения Академического Центра Татаркомпроса. Среди различных течений по реформе татар-

ской орфографии, выдвинутые, защищенные и обоснованные мною принципы реформы орфографии в дальнейшем были официально приняты рядом совещаний, Академцентром и Наркомпросом; соответствующая реформа в орфографии уже в настоящее время полностью принята и практически установилась, в качестве татарской орфографии в татарской печати, и в татарских школах не только ТР, но, в значительной мере, среди татаро-башкир и за пределами ТР. В 21-23 г.г. я состоял ученым секретарем тройки по реформе татарского шрифта при СНК ТССР, ведя основную работу по теоретической разработке вопроса» [5].

Укучылар игътибарын бу өзектә китерелгән бик әһәмиятле бер моментка юнәлтәсе килә. Галимжан Шәрәф орфографиянең Татарстан матбугаты һәм мәктәпләрендә генә түгел, бәлки ТССРдан читтә яшәүче татар-башкортлар тарафыннан да бердәм орфография буларак кабул ителүен, аны бозарга, аңа ревизия ясарга беркемнең дә хакы юклығын искәртә. Әйтергә кирәк, 20нче елларның урталарына кадәр ул шулай була да. Әмма 1926 елның башында Уфа шәһәре укытучылары жыйылып, бер комиссия төзеп, Татарстан хөкүмәте тарафыннан расланган орфографияне үзгәртү турында карар кабул ителә. Карар «Белем» журналының 1926 елда чыккан 2-3 саннарында басылган.

Галимжан Шәрәф бу карарга үзен «Уфада яңа татар имлясы» дигән мәкаләсә белән җавап бирә. Мәкалә «Мәгариф» журналының 1926 елда чыккан 5нче санында урын алган. Автор анда «Карарлар «Татар имлясындагы истисналарны (кагыйдәгә буйсындырылмый торган моментлар) бетерү» дип аталса да, монда сүз истисналар турында түгел, бәлки хәзерге урнашкан татар имлясын әсасән үзгәртү турында бара» [6, 46] дигән нәтиҗәгә килә. Карар 11 пункттан тора һәм Галимжан Шәрәф аларның барысына да үзенә мөнәсәбәтен белдерә, шул чор күзлегеннән чыгып, язуның гамәли, практик ягын истә тотып анализ ясый. Уфа карарының беренче пункты түбәндәгечә яңгырый: «Татар сүзләре гел калын яки нечкә булдыгыннан һәм сүзнең калын яки нечкә укылуы сузынقى авазларга

карап йөрдегеннән, телебездәге ун сузынقى авазга җитәрлек хәрәф галәмәтләре булырга тиеш» [7, 21]. Башта ук шуны искәртеп куярга кирәк: бу пунктта куелган таләпләр хәзерге татар орфографиясендә тулысынча дип әйтерлек чагылыш тапканнар, бары тик сузык авазлар санында гына берәз аерымлык бар. Хәзерге татар әдәби телендә ун түгел, тугыз сузык аваз булуы таныла. «И» авазының калын пары юк. Сүзнең калын яки нечкә әйтелүе дә сузык авазларга карап йөри. Сүзнең (*татарның үз сүзе булганда, алынма түгел.* – А.Ш.) беренче иҗегендә калын сузык булса, аның калган ижекләре дә калын һәм, киресенчә, сүзнең беренче иҗегендә нечкә сузык булса, аның калганнары да нечкә укыла (әйтелә).

Г.Шәрәф, гамәли имля вәкиле буларак, татар телендә ун сузык аваз булуын таныса да, язуда, практикада алты гына сузык аваз хәрәфе куллануны яклай. Галим фикерен түбәндәгечә дәлилләргә тырыша: «Имляда, – дип яза ул, – унчылык агымы татар теленең үз төзелешеннән, үз кирәгеннән килеп чыкмыйча, безгә бары урыс язусы сөрәмтәсе (*тәэсире, йогынтысы.* – А.Ш.) белән генә килеп кергән... Фән академиясә һәм тел галимнәре тануы буенча, урыс телендә фонетика ягыннан мәдсез (*мартык.* – А.Ш.) авазлар гына калын да, нечкә дә була алалар. Мәд (*сузык.* – А.Ш.) авазлары урысчада парлы түгел. Шуңа күрә урыс теленең, гарәп теле имлясындагы йә безнең иске орхон төркиләре язундагы кебек мәдсез хәрәфләргә парлы итеп алып, мәдлеләргә берәргә генә алу муафыйграк булыр иде. Урысның фән академиясә тарафыннан төзелгән гыйльми имлясында бу шулай ителгән дә. Ләкин урысның төрле күптәнге тарихи сөрәмтеләр астында төзелгән гамәли имлясында шул ук урысның гыйльми имлясының киресә алынган: монда мәдсез хәрәфләр берәр генә алынып, мәдле хәрәфләр парлы итеп алынган. Урыс сүзләрендә о, у, а авазларының нечкәсә бөтенләй булмаса да, аерым ё, ю, я хәрәфләре китерелгән һәм шул хәрәфләргә бердән «йо, йу, йа» мәгънәсә бирелеп, сүз башында булганда бу хәрәфләр бердән ике авазны күрсәтәләр, «вёл, трюк, взял» сүзләрендәгә кебек

сүз уртасында булганда бу «ё, ю, я» хәрефләре үзләре «о, у, а» дип укылу белән бергә, үз алдында булган «т, в» кебек мөдсез авазларның нечкәлеген дә күрсәтү бурычы йөкләнгән» [6, 48-49].

Ун сузык аваз мәсьәләсе көн тәртибенә бездә Каюм Насыри тарафыннан куелган иде. Г.Шәрәф 15-20нче еллардагы тикшерүләрдән һәм аңлашулардан соң аны архивка тапшырылган мәсьәлә дип саный. Безнеңчә, ул монда гамәли имляның укытучыларның икенче һәм өченче съездларында өстенлек алып, соңыннан аның Татарстан хөкүмәте тарафыннан декрет итеп рәсмиләштерелүенә ишарә ясый булса кирәк.

Г.Шәрәф элек мәсьәләнең, ягъни сузык авазларның «алтымы? унмы?» икәне гамәли уңайлык ягыннан карап хәл ителгән мәсьәлә дип саный. «Татар теленең төзәлешен, гамәли уку агымы кануннарын хәтергә алганда, хәзерге имля буенча туры язганда, татарча сүзләргә анык һәм бер төрле генә язар өчен дә, укыр өчен дә алты мөд хәрефе кирәк һәм җитә. Шуңа күрә татар матбугаты моны кабул иткән, Татарстан хөкүмәте шуны декретлаштырган. Чит телләрдән кергән һәм мөд сүзләргә төп шул телдә язылганча йө сөйләгәнчә тәжвидына туры китереп язучу өчен исә 12 мөд дә, 15 мөд дә җитми. Хәрефләргә, имляны аерым сүзләргә өҗәткә алынган һәм мөд телләргә туры китереп бетерү һичбер тел өчен мөҗбүри түгел. Бик күп татар сүзләрен, татар авазларын урыс, нимес, француз, гарәп йө башка бер телнең гамәли имлясы һәм аның хәрефләре белән аерым галәмәтләр арттырмыйча язучу мөмкин булмау, ул телләр, ул имлялар өчен кимчелек булмаган шикелле, урыс, гарәп, фарсы, нимес сүзләрен, тәжвидләрен саклап, татар имлясы белән язучу булмау татар имлясына да гаеп түгел. Ун мөд кирәк дигән карарны нигезләү өчен китерелгән «татар сүзләренәң калын йө нечкә укылулары сузынчы (мөд) авазларына гына карап йөри» дигән сүз фәнни яктан ялгыш. Авазларны тикшерү өчен ясалган кораллар һәм машиналар белән тәҗрибәләр дә, гади тәҗрибәләр дә татар сүзләрендә мөд авазларының гына түгел, мөдсез авазларның да калын һәм нечкә булуларын күрсәтәләр. Телдәгә һәр

авазга бер хәреф булырга тиеш дигән тәҗдим буенча, төп татарча сүзләргә генә алганда да безгә хәзерге әлифбабыздагы 31 хәрефебез урынына мөдлә һәм мөдсезләргә белән кимендә 60лап төрле хәреф алырга тиеш булыр иде. Гыйльми транскрипцияләрдә һәр авазга бер хәреф алына, ләкин моңарга карап алар буенча уку да, уку-язучу да җиңелрәк түгел, бәлки авыррак, гамәли имляларга караганда бик күп җайсызрак. Хәзерге имляга тагын дүрт мөд хәрефе арттыру, бер дә кирәкмәгәнчә хәреф күбәйтү, язучуны яңа галәмәтләр белән җуарлату, бөтен укучу-язучу халыкны яңа күнегүләр ясарга ирексезләү... булыр иде» [6, 48].

Уфа карарының алтынчы пунктында «к, г-г» хәрефләренәң калынлыгы-нечкәлегенә турында болай язылган: «г белән к, қ белән к хәрефләргә бер үк авазның калын һәм нечкә әйтәлешләрен күрсәтә торган галәмәтләр булганлыктан, аларның икесенә бер генә галәмәт калырга тиеш» [7, 21].

Галимҗан Шәрәф җавабы мондый: «Татар имлясында калынлы-нечкәле дип карарлык өч пар «а-ә, г-г, қ-к» хәрефләргә бар. Ләкин «а, г, қ»ларның «ә, г, к»ләрдән аермасы «булды» сүзендәгә калын «б, л, д, ы» авазларының «бүлдә» дигәндәгә нечкә «б, ү, л, е» авазларының аермасы рәвешендә түгел. «Булды, бүлдә» сүзләрендәгә һәм мөд аерым авазларның төп авазлыктары (мөхрәҗләргә) ı, ı, ı ләрдә иреннәргә ачылу, йомылу дәрәҗәсә «л, д»ләрдә тел очының алгы аңкауга тию урыны һәм тию рәвешә калыннарында да, нечкәләрендә дә бер үк. Боларның мөдлә һәм мөдсезләренәң барында да калыннарының нечкәләрдән аермасы бары авазга һәм сүзгә калынлык йө нечкәлек бирә торган телнең урта бер кыйсеменәң нечкә сүзләрдә алгарак килеп, калын сүзләрдә арткарар китүендә генә. Тел уртасының бу алга йө артка таба хәрәкәтә, авыз эчә күләнә зурайтып, кечерәйтә, авазның калын йө нечкә ишетелүенә сәбәплә булган яңгыравык (резонатор)ның күләнә үзгәртә. Без физикадан беләбез, бер зур, бер кечкенә шар алып икәвенә дә тигез зурлыкта тишәкләр ясап, икәвен дә ирен алдына китереп өрәп карасак, зур шарны

өргәндә калын тавыш, кечкенә шарны өргәндә нечкә тавыш чыкканны күрәбез. «Булды, бүлде» сүзләрендәге аерым мәдләр һәм мәдсез калын авазларның нечкә төрлөрәннән аермасы төбә шул яңгыравык зурлыгы аермаларында. «а, қ, ғ» ның «ә, к, г»ләрдән төп аермасы яңгыравыкта түгел. Боларның аермасы бер-береннән авазлыклары да башка булуында» [6, 54].

و, ۋ хәрәфләре язуда икешәр авазны белдерү өчен хезмәт иткәннәр. Уфа карарының икенче пунктында болай диелә: «واتتىق (ваттык), تاو (тау) сүзләрендәге тартынкы و белән قول (кул) сүзләрендәге сузынкы و»га аерым хәрәф галәмәтләре булдырырга тиеш. Шулай ук يارلى (йарлы), اى (ай) сүзләрендәге тартынкы «ۋ» белән كىل (кил) сүзләрендәге сузынкы «ۋ»га аерым хәрәф галәмәтләре булырга тиеш» [7, 21]. Галимҗан Шәрәфнең бу пунктка булган мөнәсәбәте, фикере мондый: «تاى (тау, тай) дигәндәге мәдсез «و»ләр өчен (туган, тигән) дигәндәге мәдлеләргә алынган хәрәфләргә башка булган, аерым хәрәфләр алу-алмау мәсьәләсә дә гамәли мәсьәлә. Фәнни тәҗрибәләр «тау, туган» сүзләрендәге و (у) авазлары икәвә дә авазлык (мәхрәжләре) һәм төзелешләре ягыннан бер үк авазлар икәннән күрсәтәләр. Бу ике و (у) бер-береннән бары ижек ясау, ясамау белән генә аерылалар. «Бар, кара» фигыльлөрәннән эш исемнәре булган «бару», «карау» сүзләренең сарыф ягыннан төзелешен карасак, бу урында боларның берсе урынына берсе килгәннән күрәбез. Татар теле фонетикасының төп кануннарыннан берсе сарыф үзгәрүләрдә ике ижек ясыя торган авазларның бергә була алмавы кануныдыр. Бу төп канун буенча сарыф үзгәрүләрдә ике ижек ясыя торган аваз бергә килсәләр, йә икәвә кушылып берсе берсен йота йә икәвәнең кушылуынан өченче бер аваз ясала, йә ике арага өченче бер аваз кертелә, йә «бару-баруы» кебек ике мәдләр аваз саклана. Ләкин арага беренче аваз мәдсезләнәп тәкрат керә, йә инде «кара» фигыльнән «карау» ясалган кебек, ике ижек ясыя торган (мәдләр) аваздан берсе ижек ясау көчә жуйалтып, шулай ук авазның ижек ясамый торганына (мәдсезенә) әйләнә. Тел гыйлемдә мондый бер мәдләр авазның икенче

мәдләр аваз янына килүе сәбәпләр берсенен ижек ясау хасиятен жуялтудан хасил булган ярты мәд авазларына дифтонг диләр. Мондый дифтонглар күп Европа телләрендә дә бар. Аваз ягыннан бер булганга, гадәттә аларда да мондый дифтонглардагы ижек ясамый торган мәд авазларына аерым галәмәтләр йөртмиләр. Дәрәс, урысларда «мой» кебек сүзләрдә языла торган «и»дән үзгәртелгән һәм «ярты гласный» дип аталып йөртелгән аерым «й» бар. Ләкин урысларда бердән күп урыннарда «и» һәм «й»ләренң авазлыгы безнеке кебек бер түгел. Аннан бигрәк урысның көндәлек имлясында «возьми» сүзендәге «и» белән «мои слова» сүзендәге «ий» авазларына икәвенә дә шулай ук «и» хәрәфе алынган. Шунның аркасында аерым «й» хәрәфе алмаганда, мәгънә һәм сөйләм ягыннан бер-беренә башка булган, «мои, мой» сүзләрен ачык укырга мөмкинлек калмаган. Урысларда элеккәдән «мои» дигәнне татар имлясында алынган әсас буенча мои (مايى) дип язылу кереп киткән булса, гамәли имляда аларда да аерым «й» алмаса мөмкин булыр иде. Бер халыкта урнашкан, кагыйдәләшкән булганга, урыслар бу «ий» мәсьәләсен шулай ук «йа, йу, йо» дифтонглары урынына ижек язуы әсасендә булган «я, ю, ё»ларын саклайлар. Татар телендә ижек ясамый торган «و, ۋ»ләренң ижек ясыя торган авазлар алдыннан йә артыннан гына килү кануннарын һәм гомуми уку агымы кануннарын хәтергә алганда, татар имлясы төзелешендә ижек ясыя һәм ясамый торган «و, ۋ»ләргә аерым-аерым хәрәфләр алуның гамәли кирәге юк. Без укыганда да, язганда да моңа ихтыяж сизмибез» [6, 50-51].

Узган гасырның 20нче еллар уртасында «ۋ» (һәмзә) хәрәфен язуда күрсәтү-күрсәтмәү мәсьәләсендә ике төрләр караш яшәп килгән. Уфа карарын яклаучыларның фикере түбәндәгедән гыйбарәт: «Әлегә чаклы сүз башында килгәндә сузынкы авазлар алдына языла торган ۋ галәмәте моннан соң ташланарга тиеш» [7, 21-22].

Бу канун гарәп хәрәфләренә нигезләнгән татар язуы өчен мәҗбүри саналган, чөнки татар телендә сүз сузык аваздан башлана алмый дип өйрәтелгән, шуңа күрә сүз башында килгән сузык аваз алдыннан һәмзә язылган.

Г.Шәрәф шул кагыйдәне саклау ягында торган. Хәзер аны тыңлап карыйк: «Маэмай, маэмә сүзләрендәгә һәмзә авазының татарчада «әтәч, ай, ут, ит» сүзләренең башында мәд авазлары алдында фонетика ягынан караганда булуы-булмавы турында фәнни мөзакәрә ясарга мөмкин. Татарчада аерым алынган сүзләрнең башында һәмзәнең барлыгы фәнни яктан дәлилләр белән аныкланган тәкъдирдә дә, ул анык һәмзәнең дә гарәпчә йө грекчадагы кебек гамәли имляда аерым хәрәф белән күрсәтелүе, йө нимесчәдәгә кебек фәнни яктан бар дип табылганда да, бары гыйльми имляда гына күрсәтелеп, көндәлек имляда күрсәтелмәскә тиешлеге турында сүз булу мөмкин. Ләкин бу аңлашуларда да урыслар язмый, йө гарәпләр яза дип карамыйча, татар теленең һәм имлясының үз төзелеше һәм үз көндәлек уңайлыгы ягынан карарга мәжбүр булачакбыз. Бу аңлашулар нинди нәтижәләр генә бирмәсеннәр, һәрхәлдә «ئات, ئاش» (аш, ат) кебек сүзләр ئاش, ئات рәвешендә язылса, боларны ئاش, ئات дип укудан күпчелек котылып бетмәгән бер дөвәрдә мондый «реформа»ны истисна бетерүне карарлаштыру урынсыз» [6, 51-52].

Бу чорда (ы-е) авазларын язуда күрсәтү-күрсәтмәү мәсьәләсә дә кызу бәхәс тудырган. 1920 елда Татарстан хөкүмәте раслаган орфографиядә ۲ (ы-е) хәрәфләренең ачык ижекләрдә язылуы, ябык ижекләрдә язылмаска тиешлеге әйтелгән. Уфа карарында бу турыда без менә нәрсә укыйбыз: «۲» (ы-е) авазы бөтен ишетелгән урыннарында һичбер калдырылмыйча язылып. Ябык ижекләрдә аны калдырып язу кагыйдәсә бетерелә» [7, 22].

Галимҗан Шәрәфнең Уфа карарына булган җавабын карап китик:

«۲ (ы-е) хәрәфенең беренчә ижекләрдә һәм һөммә ябык ижекләрдә язуда күрсәтелмәве, татар теленең төзелеше кануннарын хәтергә алганда, фөнгө, фонетикага хилаф диярлек бер эш түгел. Гамәли яктан караганда «тлсз, блмсз бр кше» дигән жөмләне шул хәлендә укуы да, язуы да матбагада хәрәф жыю эшендә «телсез, белемсез бер кеше» рәвешендәгә имляга караганда җиңелрәк. «۲» ның кайда язылуы, кайда төшереләп калдыруы һәр бер теләгән кеше аңларлык ике юллык бер кагыйдәгә кереп

беткән. «۲» авазы татар телендә иң күп кабатлана торган аваз. Бер үк текстны хәзерге имлядагыча беренчә һәм ябык ижекләрдә «۲» төшереп һәм Уфа комиссиясә карарынча төшермичә хәрәф җыйдырып, икәвен чагыштырып карасак, без соңгысында бөтен текстның беренчесенә караганда 9-10 процент кадәр озынрак чыгуын, шул чамада урын күбрәк алуын күрербез. Тәҗрибәләр безнең бу кагыйдә аркасында урын алу ягынан иткән файдабызның сүз башында бөтен мәдләр алдына куя торган һәмзәләребезнең алган урыннарын бер ярым мәртәбә каплаганын күрсәтәләр. Бу ике юллык кагыйдәгә балаларны өйрәтү, бигрәк тә күнектәрү укытучыдан үз урынында аерым әһәмият биреп китүне, берничә сәгать бәлки артык вакыт бирүне мәжбүр итә икән, бу күнегү сәгатьләре бер өйрәнгәч, билгеле процентка язу, уку вакытын кыскартып бару, укырга ала торган һәр китабын шул ук процентка арзанайту, укый торган гәзитендә материал арттыру формаларында гомер буена дивиденд (табыш) биреп торуы, бу кагыйдәнең гомердә бер була торган өйрәнү дәүрендәгә берничә сәгать артык вакыт алуына борчылмаска мәжбүр итә. Гомумән, мәктәп тормыш өчен булып, аның бөтен вазыйфасы баланың киләчәк тормышын җиңеләйтү, уңайлатуга кайтып кала. Өйрәтүе җиңелрәк булсын дип хисап, ... һөндәсәне ватып булмаганы кебек, язу тануыту бик вак җиңеллекләр өчен имляны да ватып, гомерлек тормыш йө бөтен язу таныган кешеләр өчен җайсызрак бер хәлгә куярга туры килми. Бу турыда укытучы һәм тәрбия белгечләребезнең бурычы боларны тормыш өчен авырлатуга калкынмыйча бар кагыйдәләр нигезендә урнашкан имляны балалар һәм үзләре өчен җиңелрәк өйрәнү-өйрәтү юлларын эзләү тотудадыр» [5, 52].

О-ө хәрәфләренең язылышы да кайбер фикер каршылыклары тудырган. Шулар белән укучыларыбызны таныштырып китү бер дә артык булмас дип уйлыйбыз.

Уфа карарында бу турыда болай диелә: «۳» (о-ө) авазы төп сүздә һәрбер ишетелгән урында язылырга тиеш. Бу «۳»ның кушымта һәм ялгауларга күчүе төрле урында төрлечә әйтелгәнлектән, ул туры-

да матбугатта күпчелек карарына иярергә туры килер» [7, 22]. Галимжан Шәрәф жавабы: «Төрөк-татар телләрендәге «*з*» авазының кайбер хасиятләре бар. Ул аваз сүзнең беренче иҗегендә булмаса, башка иҗекләрендә һич очрамый. Инде сүзнең беренче иҗегендә булса, бу «*з*» шул сүздәге үзеннән соң килгән һәммә авазларның төсен берникадәр үзгәртә, аларның ишете-лүләренә (акустикасына) *з* сөрәптә бирә. Әйтелешә кыска авазлык (мәхрәж) ягын-нан төзелешә зәгыйфь булган «*з*» (ы-е) ава-зында бу сөрәптә башка авазларга кара-ганда ныграк күренә. «Алып, башым» сүзләрендәге «ып, ым» сарыф ялгаулары «тотып, кошым» сүзләрендә «тотоп, ко-шом» рәвешендәрәк сөйләнүе шушы сөрәптә аркасында. Бу сөрәптә «*з*»га якин иҗекләрдә көчләрәк, ерак киткән саен кими бара. Сөрәмтенең көчә кимүгә ике арага нинди мәдсез хәрәфләр керүе дә тәс-сир итә. Бу сөрәмтенең сәбәбе безнең ирен әйләнәсендәге итсә (мышца)ләрнең төзе-лешә һәм аларның «*з*» авазын әйткәндәге куелышындадыр. Бу сөрәптә тигезсез һәм тсрле булганга, гамәли имляда бу сөрәпте-не күрсәтү-күрсәтмәү мәсьәләсендә түбән-дәге ике юлның берсен генә тотарга мөмкин. Йә беренче иҗектә «*з*» булганда аның артыннан килгән һәммә *з* (ы-е) аваз-ларын «*з*» (о-ө) га әйләнә дип карап, бу урыннарда «*з*» урынына «*з*» хәрәфе язү, йә «*з*» хәрәфен беренче иҗектә генә язү, башка иҗекләрдә һәммәсендә «*з*» язү. Со-ңгы юл сарыф берлегә әсасен саклаганга, татар гамәли имлясында шул юл тотылган.

Уфа карарларына килсәк, анда «*з*»ның

беренче иҗектә генә язылу кагыйдәсе бозы-лып, төп сүзнең һәрбер ишетелгән иҗегендә язылып, бары ялгауларда гына күпчелеккә каралыр, диелә. Ләкин карарда төп сүз белән ялгауны ничек аеруны күрсәтмиләр. Уку-язу массага керсен өчен имля кагыйдәләре һәркем жиңел аңларлык, тиз өйрәнеләп һәм бер төрлө рәвештә язарлык булырга тиеш.

«Озын, буын, бөтен, төтен, өзек, төзек, бозык» сүзләренең «озак, бормак, бөтәймәк, төзәтмәк, өзмәк, төзмәк, бозмак» сүзләре белән бер төптән булуын, хәтта «болын, бо-лыт» сүзләренең «болак, була, бу» сүзләре белән бер төптән булу ихтималын хәтергә алганда, мондый сүзләрнең төбә белән ялга-вын аерып өчен бер тел галиме кадәр тел белгече булырга кирәклегә күренеп тора. Уфа комиссиясе рәисе имзасы белән язылып, бу яктан «яңа имля» белән басылган бу ка-рарларда: «төрлө, төрлечә йөрдекеннән, йөртелә» рәвешендә язылган сүзләр белән беррәттән үк «төзөргә, бөтөн, борон» сүзләре очравы, нәрсә ялгау, нәрсә төп икә-нен яңа имляны төзүче һәм аны доклад ясап кабул иттерүче комиссия үзе дә аерып бе-терә алмаганын һәм бу аеру өчен ныклы бер нигезләре булмаганын күрсәтә» [7, 53].

Мәкалә Галимжан Шәрәфнең тууына 110 ел тулу уңаеннан язылса да, без аның фажигалә тормышы, гыйльми-педагогик һәм җәмәгать эшчәнлегә турында сүз алып бармадык, чөнки болар турында Рәмзи Вәлиевнең 1996 елда Татарстан китап нәшриятында басылган «Фажига» исемле монографиясендә шактый тулы язылган. Кызыксынучылар шул китапка мөрә-җәгать итсеннәр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хальфин С. Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов. – М.: Московский университет, 1778 (изд-во МГУ и изд-во КГТУ – 1996).
2. Нугайбәк Г., Корбангалиев М. Татарлар арасында имля һәм хәрәф ислахы хәрәкәте // Мәгариф. – 1927, № 10-11.
3. Насыри К. Әнмүзәж. – Казан, 1975.
4. Асылгәрәев Ш. Язуыбызны төзәтү өчен барган бәхәсләр (XX йөзнең беренче чиреге) // Фән һәм тел. – 2005, № 3.
5. Шараф Г. Жизнеописание / Г.Ибраһимов исемендәге Институт мирасханәсе. – 20нче фонд, 1нче тас-вирлама.
6. Шәрәф Г. Уфада яңа татар имлясы // Мәгариф. – 1926, № 5.
7. Хәбиров Г. Татар имлясындагы истисналар бетөргә тиеш // Белем. – 1926, № 2-3.

ТӨРКИ-ТАТАР ҺӘМ МАЖАР ТЕЛЛӘРЕ: ОХШАШ ҺӘМ АЕРМАЛЫ ЯКЛАР

Зоя Кириллова

ЗОЯ НИКОЛАЙ кызы КИРИЛЛОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының татар теленә өйрәтү кафедрасы доценты. “Татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую (20-30нчы еллар)” монографиясе, 30дан артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Кириллова З.Н. Тюрко-татарский и венгерский языки: схожесть и различия.

В статье рассматриваются общие элементы и особенности тюрко-татарского и венгерского языков.

Европаның көнчыгышында, Дунай һәм Тисса елгалары буенда, Карпат таулары итәгенә сыенып, инде мең елдан артык телләре лексик яктан да, грамматик төзелеше ягыннан да әйләнә-тирәдәге һинд-европа телләреннән бик нык аерылып торган мажар халкы яши.

Моннан ун ел элек, ягъни 1996 елда, мажарлар “Ватанлы булулары”ның 1100 еллыгын зурлап бәйрәм иттеләр. Күпчелек галимнәр фикеренчә, безнең эра башында мажарларның борынгы бабалары Идел һәм Чулман елгаларының урта агымында төрки кабиләләр белән тыгыз бәйләнештә яшәгәннәр [1, 271]. Шул рәвешчә, төрки телләрнең хәзерге мажар теленә тәэсире борынгы заманнарда барып тоташа. Венгр теле белгече Й.Балашша сүзләре буенча, “мажарлар шактый күп сүзләрен үзләштергән төрки халык үз вакытында Болгар империясенә нигез салган төрки болгарларга якын. Алынган сүзләрдән күренгәнчә, бу халык югарырак мәдәнияткә ия булган, шөһәрләрдә яшәгән, жир эшкәртү, һөнәрчелек һәм сәүдә белән шөгыльләнгән. Балык тоту һәм аучылык белән шөгыльләнүче күчмә венгрлар жир эшкәртүгә һәм хайван асрауға әлеге төрки халыктан өйрәнгәннәр” (тәрҗемә безнеке – З.К.) [2, 15].

Бу чорда мажарлар файдаланган язу да төрки кабиләләрдән алынган була. Әлеге язуның билгеләре бер аваз яки ижекне белдергән. Хәрефләрне агачка чокып яки йомшак материалга кисеп язганнар [3, 10].

Безнең эраның IV гасырында мажар ка-

биләләренә бер өлеше Көнчыгыш Европаның көньягына юнәлә, көнбатыштарак урнашкан кабиләләр исә шул жирләрдә кала һәм әкрәнләп төркиләр арасында таралып бетә. Карпат таулары итәгенә кадәр күчү чорында да төрки халыклар белән тыгыз бәйләнеш дәвам итә. IX гасыр ахырында күчмә венгрлар хәзерге ватаннары урнашкан территориягә килеп керәләр. Сугышчан мажарлар бу жирләрдә яшәгән славяннарны һәм авар кабиләләрен үзләренә буйсындыралар, күпчелеген юкка чыгаралар [3, 9]. Карпат бассейнында яши башлагач, мажарлар христиан динен кабул итәләр, агачка чокып язудан латин алфавитына күчәләр. Әкрәнләп мажар теле төрки телләрдән ераклаша бара...

Мажарларның төрки халыклар белән озакка сузылган бәйләнешләре аларның телләренә шулкадәр нык тәэсир итә ки, күп гасырлар дәвамында мажар теленә төрки яки фин-угыр телләре гаиләсенә керүе хакында бәхәсләр бара. XIX гасыр уртасына кадәр мажар теле төрки телләргә кардәш дип билгеләнә. Моңа каршы чыгучылар булгаласа да, фин-венгр уртаклыгы идеясе мажар жәмәгәтьчелеге тарафыннан кабул ителми, шундый бай һәм сугышчан тарихлы мажарларның “балык исе сеңгән” лопар, ханты, манси кебек халыкларга кардәшлеге мөмкин хәл түгел дип санала. 1770нче елда лопар һәм венгр телләре бер тамырдан дип раслап чыккан Янош Шайнович та шул сәбәпле каты тәнкыйть утына элгә, начар патриот дип билгеләнә.

XIX гасырның икенче яртысында бәхәс яңадан зур көч белән кабынып китә. Аның бер ягында – күренекле мажар тюркологы һәм Шәрәкь белгече Арминий Вамбери (*рус телендәге әдәбиятта Герман исеме белән биләләр* – З.К.), икенче якта – фин-угыр кардәшлеген раслаган Йожеф Буденц һәм аның тарафдарлары була. Бәхәс шулкадәр кискен төс ала, хәтта мажар тел гыйлеме тарихында аңа “төрки-угыр сугышы” дигән исем кушалар [3, 11]. Дискуссия фин-угыр кардәшлеген дәлиллегән галимнәренң жиңүе белән тәмамлана, бу мәсьәләдә бигрәк тә Й.Буденц хезмәтләре хәлиткеч роль уйный [4, 5].

XX гасырда мажар теленң төрки телләр белән бер тамырдан булуы идеясе фәнни әдәбиятта житди рәвештә күтәрелми, бары Венгриядә генә мажарларның фин-угыр халыклары белән “эчке кардәшлектә”, ә төркиләр белән “тышкы кардәшлектә” торуын исбатларга тырышулар булып ала [3, 11]. Әмма бу фикерләр күпчелек галимнәр тарафыннан танылмый.

Хәзерге вакытта мажар теле Урал телләренң фин-угыр тармагына һәм аның, ханты, манси телләре белән бергә, угыр төркеменә кертеп карала. Шул ук вакытта венгр теленң килеп чыгышы хакындагы бәхәсләр дә дәвам итә. Аны борынгы төркиләр белән генә түгел, басклар, хәтта шумерлар белән бәйләп караучылар да бар. Мажар теленң үзенә кардәш дип танылган угыр телләреннән бик нык аерылып торуы телчеләр тарафыннан да таныла [6, 549].

Мажар теленң төрки телләргә якынлыгы түбәндәге үзенчәлекләрдә чагылыш таба:

1. Төрки телләр өчен хас булган сингармонизм законы, ягъни сузыкларның калынылыкта-нечкәлектә ярашуы, мажар теленң дә төп фонетик нигезен тәшкил итә. Кушымчалар да, әлеге законга буйсынып, сүз тамырына калын яки нечкә вариантларда ялганалар. Мәсәлән, *tükör* “көзгә”, *tükr-ön* “көзгедә”; *kér* “рәсем, картина”, *kér-en* “рәсемдә, картинада”; *fal* “дивар”, *fal-on* “диварда” һ.б. Галимнәр күрсәтүенчә, фин-угыр телләренң күпчелегендә бу фонетик күренеш мажар телендәге кебек чагылыш тапмый [3, 6].

2. Грамматик төзелеше ягыннан мажар теле, төрки телләр кебек үк, агглютинатив телләргә кертелә, ягъни сүзнәң тамыры ни-

гездә үзгәрешсез кала һәм аңа бер-бер артлы билгеле бер тәртиптә кушымчалар ялгана. Һәр кушымча гадәттә бер генә мәгънәгә ия була. Мажар һәм төрки телләрдә кушымчаларның ялгану тәртибе дә бер үк диярлек. Мәсәлән, исемгә – башта күплек, аннары тартым һәм килеш кушымчалары, фигыльгә – заман һәм зат-сан кушымчалары ялгана. Мажар һәм татар теле мисалларын чагыштырып карыйк: *ablak* “тәрәзә”, *ablak-ok* “тәрәзәләр”, *ablak-ok-nak* “тәрәзәләргә”; *könyv* “китап”, *könyv-em* “китабым”, *könyv-em-et* “китабымны”; *telefon* “телефон”, *telefon-ál* “шалтырата”, *telefon-ál-sz* “шалтыратасың” һ.б. Күплек сандагы исемнәргә тартым кушымчалары ялганганда гына үзгәрешләр барлыкка килә. Мәсәлән, «дусларым» сүзә *barát-ok-om* тәртибендә түгел, ә *barát-ai-m* рәвешендә ясала.

Фигыльдәге зат-сан кушымчалары зат алмашлыкларын кулланмаса да мөмкинлек бирә. Зат алмашлыклары аларга логик басым төшкән очракта гына әйтелә. Мәсәлән, *Kazanban lakik* “Казанда яши”, *nem értem* “аңламыйм” һ.б.

Фин-угыр телләренң бер өлеше агглютинатив телләргә кертелә (мәсәлән, мари, мордва, коми-пермяк телләре), икенче өлеше флектив телләренң ачык чагылышы булып тора (мәсәлән, саам теле, Балтыйк буе фин телләре һ.б.) [6, 549].

3. Предметның кайсы затка каравын белдерү өчен, мажар телендә дә тартым кушымчалары әһәмиятле роль уйный. Тартым категориясә зат алмашлыклары белән түгел, ә турыдан-туры исемгә ялганып килә торган кушымчалар ярдәмендә ясала. Мәсәлән, *barát* “дус”, *barát-om* “дуст-ым”, *barát-od* “дуст-ың”, *barát-ja* “дуст-ы”, *barát-unk* “дуст-ыбыз”, *barát-tok* “дуст-ыгыз”, *barát-juk* “дус-лары”.

4. Төрки телләрдәге кебек үк, мажар телендә дә, “кая?”, “кайда?”, “кайдан?” сорауларына жавап булып килгән урын-ара мөнәсәбәтләрен белдерү өчен, күп очракта, төрле килешләрдәге бәйләкләр кулланыла. Мәсәлән, *a ház mellé* “йорт янына”, *a ház mellett* “йорт янында”, *a ház mellől* “йорт яныннан”; *a ház elé* “йорт алдына”, *a ház előtt* “йорт алдында”, *a ház elől* “йорт алдыннан” һ.б.

5. Грамматик род категориясе һәр ике чагыштырыла торган телдә дә бөтенләй чагылыш тапмый.

6. Сыйфат һәм саннар, аергыч функциясендә килгәндә, үзләре ияргән сүз белән килеш һәм санда ярашмыйлар. Мәсәлән, *sárga alma* “сары алма”, *sárga almák* “сары алмалар”, *sárga almákot* “сары алмаларны” һ.б.

7. Лексик уртаклык. Хәзерге мажар телендә шактый күп сандагы төрки алынмалар сакланып калган. Галимнәр фикеренчә, аларның саны 200ләп. Шуларның кайбер тематик төркемчәләренә мисаллар тәкъдим итәбез:

1) табигатькә кагылышлы сүзләр: *tenger* // бор. төрки *deñiz*, тат. дингез; *szél* // бор. төрки *jel*, тат. жил; *ősz* // тат. көз; *arok* // бор. төрки *arık*, тат. арык; *homok* // бор. төрки *qum*, тат. ком; *kék* (төс мәгънәсендә) // бор. төрки *qöq*, тат. күк; *sárga* // бор. төрки *sarıg*, тат. сары, *korom* // тат. қорым; *szirt* (“скала”, “утес” мәгънәсендә) // тат. сырт һ.б.;

2) кешегә, гаилә мөнәсәбәтләренә кагылышлы сүзләр: *anya* // бор. төрки *ana*, тат. ана; *atya* // бор. төрки *ata*, тат. ата; *férfi*, *ferj* // бор. төрки *er*, тат. ир; *bátor* // бор. төрки *batır*, тат. батыр; *iker* // бор. төрки *ikiz* яки *ekiz*, тат. игез; *szakáll* // бор. төрки *sakal*, тат. сакал; *ész* (“хәтер”, “аң” мәгънәсендә) // тат. (искә төшү, ис жую); *farad-* (“арырга” мәгънәсендә) // бор. төрки *ar-*, тат. ар-; *okos* // тат. акыллы; *térd* // тат. тез һ.б.;

3) жир эшкәртүгә бәйле сүзләр: *búza* // бор. төрки *bugdaj*, тат. бодай; *ágra* // бор. төрки *агра*, тат. арпа; *bors* (“кара борыч” мәгънәсендә) // бор. төрки *bugč*, тат. борыч; *borso* // бор. төрки *bugčaq*, тат. борчак; *gyümölcs* // тат. жимеш; *alma* // бор. төрки *alma*, тат. алма; *kender* // бор. төрки *kendir*, тат. киндер; *torma* (“редька” мәгънәсендә) // тат. торма; *szűr* (“сөзәргә” мәгънәсендә) // бор. төрки *süz-*, тат. сөз- һ.б.;

4) терлекчелеккә кагылышлы сүзләр: *bika* // бор. төрки *buga* (хәзерге вакытта әлегә атаманың килеп чыгышы хакында дүрт төрле фикер бар: борынгы төрки сүз, славян тамырлы сүз, борынгы кельт сүзе һәм яңарак фикер – итальян теленнән келгән сүз) [7, 69]; *borjú* // бор. төрки *buzaj*, тат. бозай; *okor* // бор. төрки *okuz*, тат. үгез; *kecske* // тат. кәжә; *macska* // тат. мәче; *tyúk* // тат. тавык; *vaj* // тат. май һ.б.;

5) йорт-жир, каралты-кура атамалары: *szék* (“уриндык” мәгънәсендә) // тат. сәке; *sátor* // тат. чатыр; *kapu* // бор. төрки *qara*, тат. капка; *kút* // бор. төрки *kuduq*, тат. кое; *balta* // бор. төрки *balta* яки *palta*, тат. балта һ.б.

Әлбәттә, төрки дөньядан аерылып китеп, мең елдан артык Европада славян һәм герман халыклары арасында яшәү, христиан динен кабул итү, латин теленә күчләнеп йогынтысын кичерү – болар барысы да мажар телен төрки телләрдән аерып торучы үзенчәлекләренә барлыкка китергән. Шуларның кайберләренә тукталып үтик:

1. Фонетик яктан караганда, мажар телендә озын һәм кыска сузыклар аерыла. Алар мәгънә аеруда да катнашалар. Сузыкларның озынлыгы безнең телләрдәге транскрипциядә басымны күрсәтү өчен кулланыла торган билгә белән белдерелә. Мәсәлән, *kerék* “түгәрәк”, *kerék* “төгәрмәч”, *kérek* “(миңа) кирәк, үтенәм”; *part* “яр (берег)”, *párt* “партия”; *ágy* “ми”, *ágy* “карават” һ.б. Тартыкларның озынлыгын белдерү өчен хәрефләр ике тапкыр языла, ә ике яки өч билгедән торучы хәрефләрнең беренче билгесенә икеләтелә. Мәсәлән, *megy* “(ул) бара”, *meggy* “чия”; *olvas* “укий”, *olvass* “уки!”; *hal* “балык”, *hall* “ишетә” һ.б. Моннан тыш, мажар теленә фонетик үзенчәлекләреннән басымның күпчелек очракта беренче ижеккә төшүен аерып алып күрсәтергә мөмкин.

2. Төрки телләрдән аермалы буларак, мажар телендә билгелелек һәм билгесезлек артикльләре кулланыла. Билгелелек артикле вазифасын а (тартык аваздан башланган сүз алдына куела) һәм *az* (сузыкка башланган сүз алдында кулланыла) үти, ә билгесезлек артикле ролендә *egy* (бер) сүзе килә, әмма соңгысы телдә алай ук еш кулланылмый. Мисаллар: *a tatár leánya* “татар кызы”, *egy leány* “(бер) кыз”; *a város nagyon szép* “(бу) шәһәр бик матур” һ.б. Фигыль кушымчалары да сүзнең билгеле яки билгесез зат (предмет) турында баруына карап аерыла. Мәсәлән, *egy leányt vártál* “бер кызны көттең”, *a leányt vártád* “бу кызны көттең” һ.б.

3. Аффиксларның гаять күп булуы мажар телен төрки телләргә якынлаштырса да, хәзерге телдә префикслар, ягъни алкушымчалар да бик еш кулланыла. Мәсәлән, мажар телендә *ki-*, *be-*, *le-*, *fel-*, *el-*, *vissza-* һ.б. күпсан-

лы алкушымчалар фигыльнең төп мәгънәсенә билгеле бер төсмер өстилә. Әлеге префиксларны конкрет мисалларда карыйк: *néz* “карый”, *kinéz* “эчтән тышка карый”, *benéz* “тыштан эчкә карый”, *lenéz* “аска карый”, *felnez* “өскә карый”, *visszanéz* “әйләнеп карый”, *összenéz* “карашлар”, *szétnéz* “карана (төрле якка карый)” һ.б. Төрки телләрдә, аерым алганда татар телендә, күбесенчә ярдәмче фигыльләр аша белдерелә торган процессның үтәлү дәрәжәсе дә мажар телендә күп очракта алкушымчалар белән бирелә. Мәсәлән, *olvás* “укый”, *elolvasta* “укып бетерде”; *késik* “соңга кала”, *elkésik* “соңга калып бетә” һ.б.

4. Мажар телендә сүз тәртибе ике төрле булырга мөмкин: беренче төрдә ия жөмлө башында килә, хәбәр жөмләнә тәмамлый (*S-O-P*), бу яктан ул төрки телләр белән охшаш, ләкин һинд-европа телләре өчен хас булган *S-P-O* варианты да мажар телендә еш кулланыла. Мәсәлән, *Kazan a Volga bal partjan fekszik* “Казан Иделнең сул ярына урнашкан”; *kivel mentél muzeumba?* “кем белән бардың музейга?” һ.б.

5. Кушма жөмлө төрлөрәннән үзенчәлекле синтетик иярчен жөмлөләргә ия булган төрки телләрдән аермалы буларак, мажар телендә теркәгечле аналитик иярчен жөмлө конструкцияләре өстенлек алып тора. Мәсәлән, *A bátyám, aki Kazanban él, festő* “сүзгә-сүз: абыем, кайсы Казанда яши, рәссам”; *Az a film, amelyikben Marat Basárov játszik, nagyon jó* “бу фильм, кайсында Марат Башаров уйный, бик яхшы”.

6. Күп гасырлар дәвамында һинд-европа телләре чолганышында яшәү нәтижәсендә, мажар телендә күпсанлы славян, алман, латин алынмалары барлыкка килгән, шулай ук Кавказ һәм Византия-грек чыгышлы сүзләр дә очрый. Аерым алганда, славян тамырлы сүзләр дин, ижтимагый тормыш, гайләкөнкүреш, торак, көн исемнәре, жир эшкәртү, һөнәрчелек, хайван һәм үсемлек атамаларына карый. Мәсәлән, *keresztény* “христиан”, *rogány* “мәжүси”, *pap* “поп”, *király* “король”, *vitéz* “витязь”, *család* “семья (челядь сүзеннән)”, *unoka* “онык”, *szomszéd* “күрше”, *ebéd* “көндөзгә аш”, *vacsora* “кичке аш”, *kolbász* “колбаса”, *konyha* “кухня”, *asztal* “өстәл”, *szerda* “чәршәмбе”, *csütörtök* “пәнжешәмбе”, *péntek* “жомга”, *szombat* “шимбә”, *széna* “печән”, *szalma* “салам”, *takács* “тукучы”, *medve* “аю”, *kakas* “әтәч”, *galamb* “күгәрчен”, *szarka* “саескан”, *rozs* “арыш”, *káposzta* “кәбестә”, *géra* “шалкан”, *paszuly* “фасоль”, *dinnye* “кавын”, *cseresznye* “черешня (төче чия)”, *szilva* “слива” һ.б.

Йомгаклап әйткәндә, мажар милли теленең формалашуында борынгы төрки тел зур роль уйнаган. Мажар телендә урын алган күпсанлы төрки алынмалар да, кайбер фонетик, морфологик һәм сүз ясалышы ягыннан охшашлыклар да моңа дәлил булып тора. Шулай ук вакытта, һинд-европа телләренең дә күп гасырлар дәвамында мажар теленә тәэсир итүе нәтижәсендә, хәзерге телдә өлешчә флексия күренеше күзәтелә, билгелелек яки билгесезлек артикльләре урын ала, синтаксик яктан кушма жөмләнең аналитик иярченле төре кулланыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хайду П. К этногенезу венгерского народа // *Acta linguistica*. Т. II, ч. 3-4. – Budapest, 1953.
2. Балашша Й. Венгерский язык. – М.: Изд. иностр. лит., 1951. – 375 с.
3. Майтинская К.Е. Венгерский язык. Ч. I. Введение. Фонетика. Морфология. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – 304 с.
4. Budenz J. Magyar-ugor összehasonlító szótár. – Budapest, 1873-1881.
5. Budenz J. Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. – Budapest, 1884.
6. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
7. Терентьев В.А. Древнейшие тюркские заимствования в языках Европы // *Советская тюркология*. – 1990, № 4. – 69-74 с.
8. Magyar nyelvkönyv. – Debreceni nyári egyetem, 1993. – 173 s.

“ГАРЫЗНАМӘ” ӘСӘРЕНЕҢ ИДЕЯ ҺӘМ ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Румия Габделхакова

РУМИЯ ГОСМАН кызы ГАБДЕЛХАКОВА – 2000 елда Татар гуманитар институтының татар теле һәм әдәбияты факультетын тәмамлый. 5нче Казан лицееда эшли һәм бер үк вакытта Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында филология фәннәре докторы Мәсгүд Гайнетдинов житекчелегендә аспирантураны тәмамлап, кандидатлык диссертациясен якларга әзерләгән.

Габделхакова Р.Г. Идея и проблематика произведения «Гарызнамә».

В статье рассматриваются основные идеи произведения руководителя татаро-башкирского антиправительственного восстания 1755-56 годов Батырши – Абдуллы Алиева (1710-62) «Гарызнамә», написанного им во время заточения в Шлиссельбургской крепости.

“Гарызнамә” әсәре – гомерен халык хокукы һәм бәхете өчен көрәшкә багышлаган Батыршаның, актив хәрәкәт мөмкинлеген калмагач, зиндан диварлары эчендә дәвам иткән олы көрәшен нәтижәсез ул. Богауланып, имгәтеләп ташланган Батырша, үз идеалларына тугры калып, килбәтсез көчле дошман белән тигезсез көрәшен зур жинү белән тәмамлау юлын таба. Гомеренең соңгы елларын да, соңгы сулышларын да халкына шул эпохаль хезмәтне калдыруга багышлый. Бу хезмәткә дә, халык көрәшен әзерләү, житекчелеккә кебек үк, тарихи яшәештә һәм ил язмышында хәлиткеч әһәмияткә ия. Батыршаның олы көрәш идеаллары белән сугарылган ялкынлы сүз, иҗтимагый-тарихи карашлары “яңарыш хәбәрчесе, яңару стандартын мәйданга куючы” булуы бу кырыс язманы картаюсыз һәм үлемсез бер әдәби язмага әйләндерә. Батырша таш капчыкта богауланган хәлендә, канлы көрәш мәйданында үзе хезмәт иткән яңару идеалын ваклаулар, чуарлаулардан саф хәлдә күзаллау мөмкинлеген тапкан һәм шуны әдәби язма рәвешенә китерерлек сәләт һәм тапкырлык күрсәткән.

“Гарызнамә” авторның фәлсәфи уйланулары, үз тормыш юлын кабат күз алдынан кичереп, үткәннән бәя бирергә, яшәү мәгънәсенә төшенергә тырышуы да ул. Автор үз язмышын милләт язмышы белән

бергә бәйли, үз тормышы турында уйланулары милләтнең үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында фикерләргә әйләнеп китә. Батырша үз язмышы призмасы аша милләтнең аяныч хәлен, катлаулы тарихи процессларны, жәмгыятьтәге агымнарны күрсәтүгә ирешә. “Гарызнамә” – Батыршаның якты идеаллары, фәлсәфи фикерләре белән бергә халык көрәше традицияләрен үз эченә алган тирән мәгънәле әсәр.

“Гарызнамә” әсәрендә шул чор татар жәмгыятен борчыган барлык мәсьәләләр дә урын алган. Әсәрдә чагылган темаларны берничә группага бүлеп карап булыр иде:

1. Халыкның дини, милли көнкүреш үзгәрешләренә хокукын тупас һөжүмнәрдән яклау кирәклеген.

2. Милләтләрнең тигез хокуклыгын, кешенең шәхси ирегән даулау.

3. Мөселман халыклары белән гадел идарә итү формасын (“гадел патша” идеалының гәүдәләнеш буларак) мәйданга китерү.

4. Халыкларның авыр тормышы сәбәпләрен [1].

Бу темаларның һәрберсенә аерым-аерым һәм гомуми мәгънә төпкеле – халык бәхете өчен көрәш, азат һәм ирекле жәмгыять идеясенә хезмәт итә. Автор бу проблемаларны билгеләп кенә калмый, аларны чишү юлларын да табарга тырыша.

“Гарызнамә” үз чорының кабатланмас, уникаль әсәре буларак заманының олы һәм

кечерәк тарихи хәлләре, социаль-экономик мәсьәләләр, сәяси-иҗтимагый фикерләренә үз эченә сыйдыра. “Автор чорга киң һәм күп урында төпле социаль-политик бәя бирә, дини-фәлсәфи мәсьәләләргә кереп китә, гаделлек, әдәп-әхлак проблемаларын күтәрә. Патшадан гаделлек һәм мәрхәмәт эстәп, ярлыкау үтенеп, дини, дөнъяви, әхлакый, хокук һәм башка мәсьәләләренә кузгата” [2].

Батырша эшчәнлегенә төп юнәлеште төбәккә чорнап алган кансыз, рәхимсез чукуындыруларга каршы юнәлдерелгән. Төрмәдә дә ул шул юнәлештәге идеяләреннән вазкичми. “Гарызнамә”дә үзенә уй-фикерләрен саллы дәлилләр белән, кыю итеп җиткерә. Әсәренә беренчә битләреннән үк чукуындыру хәлләрен язып, автор безгә шул чорның дөһшәтле сулышын тоярга, халык тормышының бар фәжигасен үз йөрәгебез аша үткәргә юл ача. Олы ислам динә белгече һәм кешеләренә ислам тәғлиматы нигезендә яшәргә өйрәтүче буларак, Батырша чукуындырулар турында ачынып, җан әрнеше белән яза: “... тарафлардакы диндәшләремезне, ягъни Казан вә Урынбур вә Тубыл губернасындагы мәэминнәренә, рус җәмәгәтенә эрхәрәйләре, яки поплары, яки үзгәләре, тәғлим вә тәхдидләр илә вә һәм хәйлә вә тәхвифләр илә, ничектер кем мөмкин ула анларны җәбран вә әкрәһан ислам диненнән чыгарып рус диненә китереп” [3, 59].

Дөһшәтле чукуындыру хәлләренә ул кабат-кабат әйләнәп кайта. Батырша, халыкның динә җаны кебек изге, кагылыгысыз булырга тиеш дип саный. Мөселман халыкларын, диннән чыгару – ул халыкның рухына, җанына һөҗүм ясау, мыскыллау, иң изге хисләрен аяк астына салып таптау, изү. Моннан да зур фәжигә (кешегә карата җинаять) булырга мөмкинме?! “Вай хасрата! Харап итте кәфер рус, илемездән, күп мөселман туганнарымызны диннән чыгарып, чукуындырып! ...Бондан яманрак эш булырмы кем: хаклыкны вә игътикад идән хак диннән чыгарып, хаклыкны вә игътикад әйләмәгән дингә керелә. Хәлбукем, һәр дин әһеленә үз динә үзенә сүекледер” [3, 61-62].

Батырша халыкның иреккә рәвештә гыйбадәт кылу хокукын даулай, шушы илдә яшәгән һәрбер кешенә тигез хокукы булырга тиешлегенә басым ясый. Ул

чор өчен үтә радикаль һәм яңа таләпләр – милләтләр, диннәр арасында тигезлек идеяләрен күтәрә. Русмы ул, татармы, яки башка милләт кешесемә – үз эшләре өчен тигез дәрәҗәдә хөкәм ителәргә тиеш. Аның өчен: “барчамыз – падишаһның колларымыз”. Шулай икән мөселман халыкларын диннән чыгарып чукуындыручыларга хөкәм гадел булырга тиеш ди. “Шулай рәвешкә кем: качан безнең мөселманнарыбыз берничә кешә русларны көчләп ислам диненә китерсәләр, вә чиркәүләренә харап әйләсә; аннан соң, падишаһ ул мөселман колларының гөнаһына гакыл таразусының бер пәлләсенә салса, вә гаделлек мыскалына таразуның икенче пәлләсенә салса; ул мөселман колларның гөнаһы гаделлек мыскалы тәкабелендә нә микъдар агыр килеп, вә нә хөкәм вә нә җәза лязем улырсә, шундук падишаһның рус бәндәләре мөселманнарны дин сәбәплә көчләп мәҗетләренә харап иткән вакытта, мәзкүр игътибарча, гакыл таразусында гаделлек мыскалы илә үлчәп шулай мәзкүр игътибарча, хөкәмнәр һәм җәзалар лязем улмак тиешле ирдә” [3, 63].

Урта гасыр караңгылыгынан яңа арына башлаган колониаль дәүләттә кешә хокукларын, милләт хокукларын бу планда һәм бу үлчәүдә яклау омтылышы әле яңа, күрелмәгән дәрәҗәдә югары эшчәнлек үрнәге булып тора.

Колониаль урыс дәүләтендә мөселман халыкларының ни дәрәҗәдә хокуксыз булуын автор урыс, башкорт, мишәр түрәләренә башбаштаклыгын, чамасыз көчләү кыланышларын күрсәтеп ачып сала. Авторның сүзләре жиргә түрәләргә дә нәфрәт, ачу белән сугарылып, аяусыз гаепләү акты булып яңгырый: “Бондагы түрәләр кирәк залым, кирәк гадел улсыннар, аларның хөкәме бозылмыйдыр... Залым булсалар да эш анлар кулында. Әгәр анлар угрыны “тугры”, тугрыны “угры”, риза тегеллекемезме “риза” дия падишаһ хәзрәтенә мәғълүм итсәләр, эш, сүз анлар дигәнчә уладыр” [3, 64].

“Түрәләр андан акчалар алдылар. Байларның малы төкәнде, ярлылар бурычлы булдылар. Көндә бетәр эшнә айга суздылар, айда бетәр эшнә йылга суздылар, мал алып

өчен” [3, 61].

Нинди генә начарлыктар эшләмәсеннәр, старшиналар хөкем ителмиләр. Патша хөкүмәте тарафыннан куелган, аларның һәрбер әмерен үтәргә әзер булган күпчелек старшиналарның бозык эшләре халык күңелендә ачу, нәфрәт хисләре генә уята. “Вә һәм илүләрдәге бәгъзе старшиналар, биниһая залимлыктар илә халаикларның малын йийеп, вә исерткечләр эчеп, вә адәмиләрне кылыч берлә чавып кулларыны кисеп, моның охшашлы хәдсез жәфалар кыйлдылар”. Яныш старшинаның халыкка күрсәткән жәбер-жәфаларын сурәтләп, старшиналарның никадәр кансыз, ә халыкның ни дәрәжәдә яклаучысыз, хокуксыз булуын тагын бер кат раслый.

Батырша йомышлы урысларның биниһая жәфалар күрсәтүе, кыйнаулары, талаулары, урлаулары, ә каршы килгән кешеләргә үтерүгә хәтле барып житүләрен ачынып тасвирлый. Колонияләнгән жирләрдә халыкның хокуксызлыгы шул дәрәжәгә житә ки, гади кешеләргә бер урыннан икенче урынга күчү, ерак юлга сәфәр чыгу мөмкинлегә дә калдырылмый. Моңың өчен түрәләрдән рөхсәт белән паспорт алырга кирәк була. Полиция режимына куелган төбәктә халыкларның һәрбер сулышы, һәр хәрәкәтә төпченүлә күзәтү астында тотыла. Йөзләргә ел киңәшү, берләшү, акыл белән уйлап алга таба эш йөртү, жәмгыятьтәге проблемаларны чишү урыны булган жыеннар тыела. Халыкның үз язмышын үзе чишү, тормышына уңай тәэсир итү мөмкинлегә төптән юкка чыгарыла. Бу тыюларга буйсынмыйча, ни дә булса эшләргә тырышкан кешеләр хакимиятнең кырыс жөзасын алалар. Батырша халыкларның патшага үтенеч белән мөрәжәгать итү нияте нинди киртәләргә очравын һәм чынлыкта тормышка ашмастай бер теләк кенә булып калуын тасвирлый:

“Вәләкин падишаһымыз хәзрәтләренә игълам итмәккә күп хәлләр кирәк. Әүвәл халаикълар жыелып киңәшеп, яраклы кешеләр хәзерләмәк кирәк. Вә күп хәрежләр тотынып, түрәләрдән вә янараллардан рөхсәтләр вә пашпыртлар теләмәк кирәк. Вәхаләнки, ул эшләр һичберсә мөмкин түгел, аның өчен кем: әгәр халаикълар падишаһ хозурына мөрхәмәт өстәй жиба-

рергә кеше төзер өчен жыелсалар, ул залим старшиналар вә һәм түрәләр “вурлыкка киңәшәргә жыелган вурлар!” – дип, тотып, калудник итеп, падишаһның каһренә хакландырырлар” [3, 67].

Батырша, халыкның хәле патшага ирештерелсә, уңай үзгәрешләр булырына ышана. Әмма моны урта гасыр әдәбиятларына хас булган “гадел патша” идеалы дип уйларга ярамый. Батыршаның бу карашы шул көн тормышындагы фактка түгел, чынлыкта, законлылык нигезендә дәүләт башлыгы нинди булырга тиешлеген күз алдында тотта. “Гарызнамә”дә шул караш үз урынын тапкан. Ул моңа чынлап та ышана. Бу тоткынлык хәле мәжбүрияте генә түгел. Язмада кабат-кабат патша гадел һәм мөрхәмәтле итеп күрсәтелә: “Падишаһлар – газизләр вә шәрифләрдер”, – ди ул. Патшаны гаделлек елгасы белән чагыштыра [3, 96].

Ләкин “гыйззәтле вә дәүләтле падишаһ”-ны иң гадел һәм мөрхәмәтле олуг зат итеп күрсәтелгән сурәттә дә, аның рәнжетелгән һәм газапланган күңеле, гыйсьянчы йөрәге күпме генә тыелырга тырышмасын, барыбер я бәгъзеләр сүзе итеп, я кинәя, ишарә белән патшаның үзенә дә тел тидерә: “Падишаһымыз гаделдер, вәләкин үз куеныннан китмәгән, безгә килеп житмәгән гаделлектән ни файда” [2].

Гадел идарәче образы кальгалар белән идарә итүче түрәләргә сурәтлөгәндә дә чагылыш ала. “Вә дәхи кальгаларымызга кямил һиммәтле гадел түрәләр йибәрмәк” [3, 104] кирәклеккә басым ясый. Мисал итеп “Өфе кальгасында Аксаков вә Люткин, вә Чиләбе кальгасында Питыр Эстапаныч”ны китерә. Алар түрә булып торганда залимнар начарлыктан тыелып тордылар, мазлумнар хакын алга куеп хакимлек иттеләр, – дип яза. Алар халыкка яхшы булганга, халык алардан канәгать һәм хәтта аларга дога әйләделәр, – ди [3, 96]. Батырша уйлавынча, түрәләргә гаделлегә халыкны инсафка китерә. Әгәр патша да гадел булып, “мөрхәмәт ягмырыны ригаяләр үзәренә ягдырса”, халык та күтөрелеп чыкмас, залимлыктан тыелыр иде, ди. Шул рәвешчә халыкларның баш күтөрүенә дә патша, аның гаделсезлегә, залим түрәләргә үзләре сәбәпчә һәм гаепле булып чыгалар.

Батырша “үзенәң хат-үтенечә белән императрицаның күзен ачарга һәм мөселманнарның хәлен күрсәтергә тели. Моннан тыш – ул әлеге халыклар белән идарә итү формаларын һәм алымнарын үзгәртүдә императрицага тәәсир итү мөмкинлегенә ышана. Шуңа күрә ул “Гарызнамә”дә буш урыннар калдырып китә, ә юл кырыларында: “Биредә патшаның үзенә генә әйтәсе серем бар”, – дип яза [1].

С. Хөсәеновның бу карашы бөхәслә. Батырша патшабикәнең ниндидер бер тоткын белән, бигрәк тә патша хакимиятен җитди куркуга салган халык күтәрелешә җитәкчесә белән очрашып-сөйләшү мөмкинлегенә ышанырлык дәрәжәдә беркатлы кеше түгел. Аның “патшаның үзенә генә әйтәсе серем бар”, – дип оран салуы, бу язмага җәмгыятьнең, ә бәлки патшабикәнең үзенә дә игътибарын карату өчен уйлап табылган тапкыр бер алым булгандыр, мөгаен.

Батырша – Г. Курсавилар буыны һәм агымы башлаган чын (гадел) хөкем (закон-фикъһе) нигезендә тормышны үзгәртеп, төзәтеп була дигән мәғрифәтчелек идеологиясен корал иткән юнәлешнең ерак элгәре. Ул да шул ышанычны алга сөрә, аны ишеттереп кенә калмый, шул идеаллар өчен кулга корал алып көрәшәргә мәҗбүр ителгән була.

“Өндәмә”дәге фикерен куәтләп, “Гарызнамә”дә автор мөселман халыклары белән шәригать эшләрен әйбәт белүче дин әһелләре идарә итәргә тиеш, дип яза. Батырша җирле хакимият органнары дин әһелләре кулында булырга тиеш, дип саный. Җирле халыкларның горейф-гадәтләрен, динен белмәүче һәм санга да сугарга теләмәүче патша ялчылары мөселман халкына бары тик кайгы-хәсрәт һәм зур бәлалар генә китерә ала, ди ул.

Батырша мөселманнарның аяныч, авыр хәле турында күп уйлана. Халыкларның торышы нинди сәбәпләр аркасында шундый зур газап, кайгы-михнәтләр йомгагына чумган соң? Һәр яклап уйлап, тикшереп, чагыштырып карагач, ул халыкның торышына мәңгә төзәлмәс җәрәхәтләр салучы өч сәбәпне аерып чыгара. Мөселманнар шушы өч бозык эшләрдән азат булмыйча торып, алар күңелендәге җәрәхәтләр мәңгә төзәлмәс, ди. “Ул өч хадисәләр мөселманнарымызда әбәдән вә билкәлли мөнкатыйг вә мөнгадим улмаенча, мөселманнарымызның

җәрәхәтләре әбәдән вә билкәлли мөнгадим улмас”, – дип яза [3, 98].

Халыкларның торышын агулаучы иң зур бозык эшләренә берсе итеп ул мөселманнарга карата алып барылган рухи һөҗүмне атый. Батырша хәсрәт фикеренчә, көчлөп христиан диненә кертелгән мөселманнар кире үз диннәренә кайтырга тиешләр.

Бозык эшләренә икенче төркемдә Батырша икътисади авырлыкларны атый. Һаман саен артып торучы салымнар, йөкләмәләр һәм өстәмә эшләр халыкның хәлен чиксез авырайтып кына калмый, төбәкне колониаль изүнең көчән моңа кадәр күрелмәгән дәрәжәдә арттыра. Икътисади кыенлыктардан котылу азатлыкка алып баручы юлларның берсе. Батырша көчлөп чукуындырылганнарның салымнарын калган мөселманнар өстенә йөкләүгә каршы чыга, чирүле мишәрләргә һәм ясаклыларга, чирү хезмәтеннән тыш, төрле эшләр эшләргә туры килүен, аларның атлары белән “ике баш эшен” башкарырга мәҗбүр ителүләре турында яза.

Яңа пәйда булган бозык эшләренә өченчәсе – тауларда һәм күлләрдә Ходай Тәгалә хәзинәсеннән булган тозны халыкларга сатып бирү турында чыккан указ белән бәйле. Бу указ нигезендә тозны иреккә чыгару тыела, халык тозны түләпчәк ясак хисабына казнадан бер поты утыз биш тиен исәбеннән сатып алырга тиеш була. Указ халык арасында ризасызлык дулкыны уята: салым рәвешендә генә дә алар дәүләткә алты тапкыр зуррак күләмдә акча түләргә мәҗбүр ителәләр [4, 53]. Ясак – җиргә вотчина хокукы гарантиясә дигән карашта торучы җирле халыклар ясакның алмаштырылуын җиргә хокукларын югалту дип кабул ителәләр [5, 47-48].

Бу турыда Батырша үзенә өндәмәсендә үк искәрә: (“...рахмани хәзинәдән – таглардан вә күлләрдән тоз алмак вә һәм йирләремезне вә суларымызны әүвәлгә кагыйдә-мезчә биләмәк кулымыздан китте. Бондан соң йиремезгә вә суымызга ябышырга вә тотынырга дәлилемез вә җавабымыз калмады”) “Гарызнамә”дә бу сорауны тагын да катгыйрак куя. Ул бу указның юкка чыгарылуын таләп итә. Гомумиләштереп әйткәндә, бу тиешсез, законсыз күрсәтмәләр белән хакимият ияләре яшәешнең нормаль агышын

жимермәскә, хаос тудыруга хезмәт итмәскә, дигән таләп куя.

“Гарызнамә” язылуның төп максаты – Оренбург төбәгендә үткән күтәрелешләрдә катнашкан гади халыкны жәза вә эзәр-лекләүләрдән коткарып калу, халыкның гаепсезлеген исбатлау була. Жирле түрәләренң, урыс миссионерларының жәбер-золымыннан жәфа чиккән, түзә алмаслык авыр шартларда яшәгән халыклар бу газаплардан котылуның соңгы юлына басарга – баш күтәргә мәжбүр булалар. Бу күтәрелешләр өчен халыкны һич тә гаепләргә ярамый, ди Батырша. Киресенчә, килеп чыккан бу хәлләрдә

патша хакимияте, аның эреле-ваклы түрәләре гаепле булуын раслый. Халыкның үзен яклап көрәшкә күтәрелергә хақы бар икәннен искәртә (“гаһде кадим”). Һәрбер халыкның, һәр милләтнең тигез хокукы, хөр яшәргә, мөстәкыйль үзидарәсен булдырырга хокукы бар икәнненә басым ясый. Әсәренң соңгы юлларына кадәр ул халкына карата (шул исәптән үзенә дә) гаделлек таләп итә, хаклык даулый.

Халык көрәшенң ялкынлы чагылышы булып гасырлардан-гасырларга күчкән “Гарызнамә” бүген дә үз актуальлеген, кайнарлыгын жуймаган [6, 15-18].

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хусаинов С.М. Наследие Батырши в истории башкирской общественной мысли // Башкироведение: Сб. статей к 75-летию со дня рождения академика АН РБ Г. Б. Хусаинова. – Уфа: Гилем, 2004. – 540 с.
2. Хөсәенов Г.Б. Батыршаның патшага язган хаты // Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Тат.кит. нәшр., 1984.
3. Батырша (Абдулла Галиев). Гарызнамә. – Казан: Иман, 2004. – 125 б.
4. Акманов И.Г. Башкирские восстания в 18 веке : Учебное пособие / МВ и ССО РСФСР. Башкирский государственный университет им. 40-летия Октября. – Уфа, 1987.
5. Чулошников А.П. Восстание 1755 г. в Башкирии: – М-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1940.
6. Габделхакова Р.Г. XVIII гасыр ядкәре “Гарызнамә” // Фән һәм тел. – 2006, № 1.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

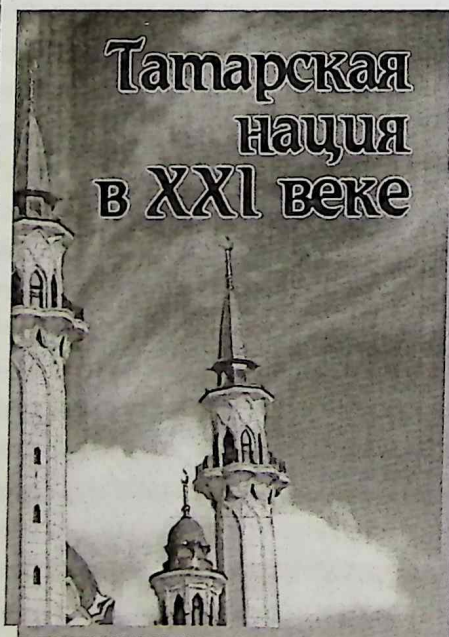
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Татарская нация в XXI веке: проблемы развития. – Казань: Фолианть, 2006. – 456 с.

Күп кенә татар зыялыларының рус һәм татар телләрендәгә мәкаләләре басылган бу жыентык татар милләте алдында хәзергә шартларда торган проблемаларны барлап беренче кабат карау тәҗрибәсе булып тора.

Жыентыкта глобальләшүче дөньяда бердәм татар этносы яшәешенң концептуаль һәм конкрет, шул исәптән региональ үзенчәлекләре тикшерелә. Татар милләтенң мәдәни үзгәрешенә зур игътибар бирелә, этник мәдәният, милли мәгариф, милли университет һ.б. мәсьәләләр карала.

Кушымтада 2002 елгы халык санын алу нәтиҗәләреннән татар милләтенә кагылышлы статистик материаллар бирелә.

ТАШКА ТАРИХ ТЕРКӘҮЧЕЛӘР

Марсель Әхмәтжанов

Ахметзянов М.И. Запечатлевшие в камне историю.

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. ТР ФАнең Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризаэддин Фәхретдин исемендәге премияләр лауреаты.

Статья посвящена творчеству двух мастеров татарской эпитафики – Гайсы ибн Гизатуллы и Абдулбари Мукминова.

Татар халкының күп гасырлык мәдәнияте тарихында таш кисеп эшләүчеләр, архитекторлар, ташка каллиграфик осталык белән язучы хаттатлар ижаты турында язылган сәхифәләр бик сирәк күренә әле.

Кырымда Үзбәк хан (1312-42) идарә иткән дәвердә салынган бер борынгы мәчетнең порталында аны төзүче архитекторның Габдулла исемле булуы тарихта теркәлгән.

Алтын Урда дәверендә борынгы Төрки каганатлардан бирле килгән таш кисеп эшкәртү сәнгате югары дәрәжәгә ирешә. Татарның ул вакытта 140лап шәһәре була. Бу шәһәрләрдә таштан кисеп салынган мәһабәт сарайлар, йортлар, көрвәнсарайлар һ.б. корылмалар була. Ул биналар таш кисеп искичек декоратив бизәкләргә уралганнар.

Шул дәвәрләрдә кабер өсләренә таштан кисеп куела торган гүзәл билгеләр ясалган, аларның өсләкләренә хаттатлар осталыгы белән тарихлар язылган. Ләкин татар халкының бәйсезлегә югалу бу казанышларны аяусыз җимергән.

Шулай да басып алучылар кулланган көчкәнә халыкның талантын томалый алмаган.

Татар арасында XVII гасырда да талантлы таш кисүчеләрнең исемнәре күренә башлый. Аларның ул чордагы иң талантлысы Колмөһәммәд Ишман улы булып, аның кулы белән ясалган 40тан артык истәлек мәгълүм.

XVIII гасырга кергәч Оренбург Каргалысында Исхак бине Габделкәрим Ибраһим Орынбурга кебек осталар үсеп чыккан.

XIX гасырның икенче яртысында шактый күп санда таш кисеп язучы осталар мәгълүм. Без укучыларыбызны шуларның икесенең

исемнәре һәм сәнгатьләре белән таныштырырга уйлыйбыз.

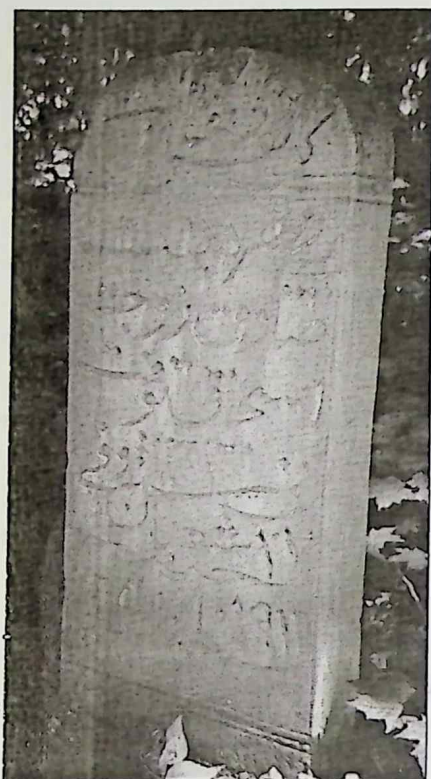
Аларның берсе – Гайсә бине Гыйззәтулла, икенчесе – Габделбари Мөәминов әл-Баруди, әл-Казани.

Оста Гайсәнең исеме Әлмәт һәм Чистай зиратларында сакланган, ә Габделбари Барудинның исеме Әгерҗе шәһәре, Өлә-Казаклар авылы һәм Пенза өлкәсендәге Пөндөлкә авылы зиратларында сакланган. Ихтимал, киләчәктәге эзләнүчеләр алар сәнгате сакланган географиянең киңәюенә дә китерер. Аларның эшчәнлеген без ташка язган эшләре, тамгалары буенча танып белдек.

Гайсә бине Гыйззәтулла (XIX йөзнен икенче яртысы – XX йөзнен беренче чиреге) – таш кисеп, каллиграфик рәвештә язучы оста. Аның ижаты Әлмәт авылында (хәзерге Әлмәт шәһәре) башланган. Гайсә тарафынан язылган бер кабер ташы 1997 елгы эпитафик экспедиция эзләнүләре вакытында Әлмәтнең 2нче зиратында табылды. Ул кя-

1 рәс.

2 рәс.

тибнең имзасы белән, 1889 елда вафат булган Мөхәммәтгариф хатыны Биби истәлегенә куелган. Бу таш начар сакланган булса да, останың исеме саклануы белән кыйммәтле.

Менә быел, 2006 елның 16 июлендә Гайсә останың тагын ике хезмәте табылды. Аларның берсендә атасының исеме дә атаган – «Кятибе Гайсә бине

Гыйззәтулла», – дип куйган. Чистай шәһәренең татар зиратындагы ташъязмада хәҗи Сираҗетдин бине Мөхәммәдшәриф бине Бадамшаның 63 яшендә 1899 елда вафат булуы сөлес ысулы белән, калкытып, сүзләренә, хәрефләренә оста урнаштырып, бизәкләр кулланып язылган. Ташның зурлыгы 15х38х120 см (1 рәс.). Кятибнең бу хезмәте аның иң югары каллиграфик осталык үрнәге булып калган. Ташның бер кырында үлем хакында хикмәтле фәлсәфи әйтем һәм автограф имзасы теркәлгән.

Чистай шәһәре зиратында кятиб Гайсә бине Гыйззәтулла тарафыннан 1912 елның 28 июлендә вафат булган Бибизәһрә Садык кызы, Исхак Туфит хатыны кабере өстенә утыртылган ташбилгә дә бар. Ташбилгегә вафат тарихын күрсәтеп тәгъликъ ысулы белән язылган эпитафик текст та гүзәл күренә. Ихтимал, Чистайда һәм тирә-як татар авылы зиратларында бу талантлы каллиграфның башка хезмәтләре дә саклангандыр.

Габделбари Мәминов XIX гасырның икенче яртысы – XX гасырның беренче чирегендә Казан шәһәренең Пороховой бистәсендә мөәзин, имам булып торган. Төп һөнәрләреннән берсе – гранитка, мәрмәргә кисеп эпитафик ташлар эшләү. Бу эшкә заказлар алуы турында хәбәрләр революциягә

кадәргә татар матбугатында да чыккалап торган («Мөшавәрәт» календаре һ.б.).

Габделбаринның ташка эшләнгән каллиграфик бер эше Өлә-Казаклар авылы зиратында мәрхүм Әхмәтжан бине Халид истәлегенә язып куелган (1890 ел). Эпитафик истәлекнең башы ярымтүгәрәк булып бетә. Текст татар һәм гарәп телләрендә нәстәгъликъ ысулы белән язылган. Имзасы «Кятиб Габделбари» дип куелган (3 рәс.).

2006 елның июль аенда, эпитафик экспедиция вакытында Габделбаринның тагын бер имзалы эше Пенза өлкәсе Кузнецк районы

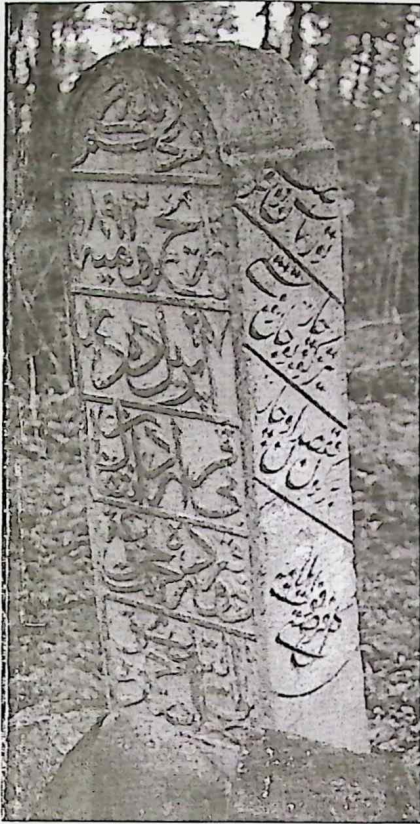

4 рәс.

3 рәс.

Пөндәлкә авылы зиратында булуы ачыкланды. Өлегә истәлек пирамида формасында кызгылт мәрмәрдән эшләнгән. Андагы текст сөлес стиле белән уеп гарәп телендә язылган. Аста бер урында «Кятиб Габделбари әл Баруди, әл Газани» дигән имзасы бар. Анда 1906 елның 14 февралендә 86 яшьтә үлгән Яхъя бине Габденасыр Дибирдиев күмелгәнлегә хәбәр ителә (4 рәс.).

5 рәс.

Бу таштан ерак түгел Дибирдиевлар фамилиясен йөрткән тагын алты мәрхүмнең кабер билгеләре бар. Алар кызыл мәрмөрдән гади фигуралы итеп, уеп язып эшләнгәннәр. Өсләре ярым-түгәрәк рәвештә төгәлләнә. Биеклекләре 60-80 см, калыңлыклары 30 см, киңлекләре 30-40 см чамасында, нәстәгъликъ ысулында, гарәп телендә

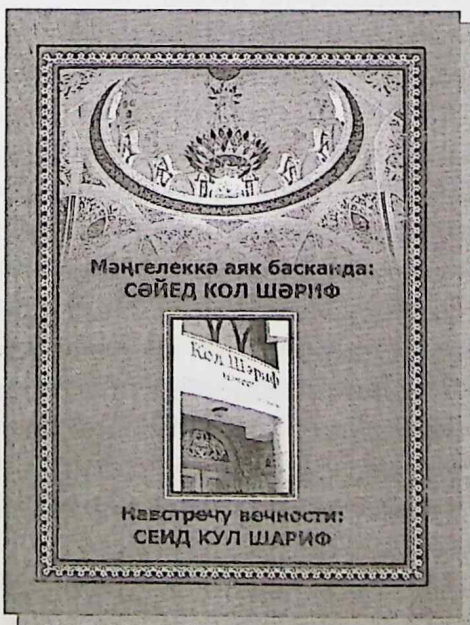
язылганнар. Язулары авыр укыла.

Габделбари Мәэминовның янә бер эшен татар эпиграфикасын тикшерүче яшъ галимнәр Раиф Мөрдәнов һәм Ирек Һадиев 2000 елның май аенда Әгерҗе шәһәре зиратын өйрәнү вакытында тапкан булганнар. Текст ташка уеп, нәстәгъликъ стилиндә татар һәм гарәп телләрендә язылган. Истәлекнең дүрт ягында да эре итеп язылган текст урнаштырылган. Ташбилге 1893 елның 27 апрелендә 63 яшендә вафат булган Әхмәтсәдыйк бине Габденнасыр каберенә куелган (5 рәс.). Таш кисүче оста аның уң ягында «би каләми Габделбарый әл Баруди» дип үзенә имзасын язып куйган.

Соңгы табыш Казан остасының эшләре гаять киң географик планда таралган булуын раслый, аның оста буларак танылуы, зур абруе хакында сөйли. Р. Мөрдәнов һәм И. Һадиев бу текстны һәм аның сурәтен мәкалә авторына риясыз рәвештә файдаланырга бирделәр. Моның өчен аларга үзбездәң ихлас күңелдән чыккан рәхмәтебезне белдерәбез.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Мәңгелеккә аяк басканда: сәйед Кол Шәриф – Навстречу вечности: сеид Кул Шариф / Коллектив. – Казан: Идел-Пресс, 2006. – 208 б.

Бу китап Кол Шәриф мәчете төзелешенә матди ярдәм күрсәтү Фонды тырышлыгы белән 2005 елны чыгарылган «Кол Шәриф һәм аның заманы» исемле җыентыкның тулыландырылган варианты.

Китап Татарстан Президенты Минтимер Шәймиевнең кереш сүзе белән ачылып китә. Анда әйтелгәнчә, Кол Шәриф – «акыл иясе, философ, шагыйрь, дипломат, дин эшлеклесе, үзенә бөтен гомерен, талантын, белемен үз халкының бөхетә өчен биргән шәхес».

Китапның кереш өлешендә Казан ханлыгының соңгы көннәрен һәм Кол Шәрифнең тормыш юлын тасвирлаган Марсель Әхмәтҗанов, Дамир Исхаков, Әнвәр Шәрипов мәкаләләре урнаштырылган.

Беренче бүлектә Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» әсәре һәм газәлләре белән танышып була.

Икенче бүлектә Кол Шәриф заманындагы татар мәдәнияте турында гыйбрәтле материаллар бирелә.

Китапта китерелгән кушымталар: текст фотокүчермәләре, шәжәрәләр, харита һ.б. укучының игътибарын җәлеп итә.

НУРИХАН ФӘТТАХ ЭЗЛӘНҮЛӘРЕННӘН

Татарстан Республикасының халык язучысы Нурихан Фәттах үзенең фәнни хезмәтләре белән дә киң танылды. Тарихи лингвистика өлкәсендәге эзләнүләре, тикшеренүләре ничек башланганы турында ул болай дип язган иде: “Барыннан да элек минем үз телемне, тарихымны беләсем, аңлайсым килде. Каян башланган, ничек яралган безнең телебез?”. Тикшеренүләренең кайбер нәтижәләре бәхәсләр тудырса да, авыр сүзләр ишетсә дә, ул үзенең юлыннан тайпылмады. “Шәжәрә”, “Язык богов и фараонов” хезмәтләрен яңа мәгълүматлар белән тулыландыру өстендә гомеренең соңгы көннәренә кадәр эшләде. Нурихан аганың тормыш иптәше Руфина ханым (журналыбызның 2004 елгы 3нче санында басылганнарда өстәп) китергән тагын ике кечкенә нәсер моңа дәлил булып тора.

Редакция.

Нурихан Фәттахның «Буранун» (Евфрат елгасының шумерча атамасы) дип аталган бу әсәре тарихи-лингвистик хезмәт. Аны, 1999 елда басылып чыккан «Язык богов и фараонов» китабының дәвам, дәрәжәсә, күпмәдәр дәрәжәдә аңлатмалы сүзлегә дисәң дә була. Китап киң катлау укучысына да аңлаешлы итеп язылган. Телгә алынган беренче китапта сүз Атлантида, борынгы греклар, римлеләр, Мисыр турында барса, монда бөек елгалар буенда, тау башларында яшәгән борынгы халыкларның теле, географик атамалар китерелгән; тарих, этнография, мифология, тел белеме фәннәреннән алынган материаллар кулланылган.

«Буранун» тулаем басылып чыкканчы укучы таныша торсын дигән максаттан чыгып, бу кечкенә өзекләргә мин «Фән һәм тел» журналына тәкъдим итәргә булдым.

Руфина Фәттахова, 27.09.2006

Из изысканий Нурихана Фаттаха.

Народный писатель Республики Татарстан Н.С. Фаттахов (1928-2004) до последних дней жизни продолжал пополнять свой знаменитый историко-лингвистический труд “Язык богов и фараонов”, о чем свидетельствуют (в дополнение к напечатанным в 3-ем номере нашего журнала за 2004 год) еще две небольшие заметки, переданные редакции его вдовой Руфиной Фаттаховой.

Шумер һәм шумер теленнән мисаллар.

Киш бәете

Каламма-Шумер жирендә «Туфанга кадәрге чорда» биш шәһәр булган. Кайчан булгандыр ул туфан, бик үк билгеле түгел. Шумер жирендә барлыкка килгән шәһәрләрнең иң беренчесе Эреду (яки Эриду) дип, икенчесе Бад-Тибера, өченчесе Ларак, дүртенчесе Сиппар, бишенчесе Шуруппак дип аталган [1, 176, 178]. Туфаннан соң барлыкка килгән беренче шәһәр Киш дип аталган. «Одним из значительных городов был Киш, который, согласно Шумерской легенде, получил «верховную власть» от богов сразу же после «потопа». Впоследствии возвысился другой город-государство – Урук, расположенный много южнее Киша», – ди С. Н. Крамер, [1, 43]. «Этот город, первый в перечне династических солнц, упоминаемых в «Царском списке», весьма чтился шумерами; впоследствии правители других городов, добившиеся гегемонии над всей «Страной» (Шумером), нередко

принимали титул «Царь Киша», – дип яза Месопотамия археологиясе белгече Сетон Ллойд [2, 120].

Шулай итеп, туфаннан соң барлыкка килгән һәм язма рәвештә теркәлгән борынгы тарих Киш тарихыннан башланган икән. Шунсын да хәтердә калдырыйк: Кишның I династиясе чорында хакимлек иткән мифик һәм реаль патшаларның исемнәре дә билгеле. Тарихның бу дәвере Беренче Әүвәлге династияләр чоры дип атала. Чама белән бу б.э.к. 2750-2615 елларга туры килә.

Киш сүзе «биш» сүзенең фонетик варианты ул. Биш исә, борынгылар карашынча, дөньяның һәм гомумән яшәешнең терәге исәпләнә. Игътибар иткәнсездер, «Туфанга кадәрге» шәһәрләрнең саны биш булган. Туфаннан соң барлыкка килгән шәһәрләр дә бишле федерацияләргә берләшкәннәр.

Татар телендә «киш» катнашында ясалган кишер, киштә, кишәрлек сүзләре бар. Шумер телендә «киш»нең «чиш» варианты «ир кешенең женес әгъзасы» һәм «агач; таяк;

корал» дигән мәгънәләргә белдергән [3]. Б.э.к. XVIII гасырда Киш шәһәренң Иштар алиһә гыйбадәтханәсе урнашкан бистәсе Хурсаг-каламма дип аталган [4, 198, 534]; б.э.к. VI гасырда Вавилониядә Хурсаг-каламма дигән шәһәр дә булган [5, 169]. Хурсаг-каламма «Шумерның корсагы» дигәнгә туры килә, ягъни Шумерны үз корсагында яралдыручы һәм тудыручы – ул Киш шәһәре дигән сүз була.

Борынгы цивилизация илләрендә «киш» ижгә белән ясалган шәһәр, өлкә, дәүләт исемнәре очрый. Бу шәһәр-өлкәләргә нигез салган кешеләр төп Киш шәһәрәннән, дәүләтәннән бүленеп, аерылып (яки хәтта куылып) чыккан кешеләр булгандыр, дип әйтә алабыз.

Ассириядә, Евфратның (Буранунның) югарыгы агымында уң як яр буенда, б.э.к. VIII гасырда Киштан шәһәре булган, [6, 521]; киш-тан: «киш ул – таң» яисә: киштән – Киш шәһәрәннән аерылып чыккан.

Лакиш – Палестинадагы бер өлкә (б.э.к. II меңеллык) [7, 246]; ла-киш: Ла ул – Киш; «Ла-алла»; «кояш; ирлек әгъзасы». Киш «кояш»ка, «алла»га тигләштерелә.

Мукиш – Урта диңгезнең көнчыгыш яры буенда урнашкан өлкә-дәүләт, б.э.к. XVIII гасыр [7, 227]; му-киш: бу Киш; му – күрсәтү алмашлыгы.

Уркиш – Югары Месопотамиядәге шәһәр-дәүләт (б.э.к. II меңеллык) [7, 86]; ур-киш: а) зур Киш; б) Киш шәһәре.

Чыгышлары белән Киш шәһәрәннән, Киш дәүләтәннән булган кешеләр күпмедер еллар-гасырлардан соң безнең якларга да килеп чыкканнар һәм Идел буенда Казанга, Казан ханлыгына нигез салуда катнашканнар. Алай гына да түгел, борынгы Киш кешеләре әле бүген дә исән-имин үз жирләрендә яшәп яталар. Татарстанның Арча районында Иске Кишет, Яңа Кишет, Кишмәт авыллары бар. Дөрес, бүгенге Кишмәт (Кишметьево) рус авылы исәпләнә. Ләкин аның татарча исеме әле дә Кишмәт [8, 53, 24]. Ижек методы нигезендә «Кишет»не без киш-эт дип аңлатабыз. «Эт» монда йорт хайваны этне түгел, боерык фыгылен белдерә. Әүвәлгә мәгънәсе исә: «Киш, ярат безне» дигәнгә туры килә. Кишмәтнең мәгънәсенә килгәндә, моны без кишмәт: Киш ул – жир (ана) улы дип аңлатабыз.

Киш бәетенең дәвамы. Ике яклы сарай

Безнең эрага кадәр III меңеллык урталарында Киш шәһәрндә беренче мәртәбә патшалар өчен ике яклы (ике «өй»дән торган) «сарайлар» сала башлаганнар. «На самом раннем этапе исторического периода понятие «храм», по-видимому, подразумевало как местопребывание царя, так и административный центр, где сосредотачивалась правящая иерархия. Позднее, однако, между «церковью» и государством должно было произойти более резкое разделение; у царя теперь появляется собственная резиденция», – дип язса Сетон Ллойд һәм дәвам итә: «Дворцовый комплекс в Кише (РД IIIa – Раннединастический период, IIIa – Н. Ф.) состоял из двух зданий, разделенных узким проходом. Большое здание, куда попадали через защищенные башнями ворота, было окружено двойным рядом внешних стен... Примыкавшее к нему менее укрепленное второе здание примечательно разве что длинным помещением с четырьмя колоннами в одном конце и своеобразной крытой галереей с колоннами в другом», [2, 140].

Киш шәһәрндәге «двойной дворец» («ике яклы сарай») турында Бурхард Брентъес болайрак язса: «В древней резиденции царей города Киша раскопан один из древнейших храмов, не имеющий помещений для отправления культа. Сохранились два строения и монументальный вход с лестницами. Главное здание было обнесено могучими крепостными стенами, окружавшими большой дворцовый участок, оружейную мастерскую и литейную. К этому зданию примыкало несколько более легкое строение – резиденция. Ее главную часть составлял «тронный зал», поддерживаемый четырьмя колоннами. От дворца главное здание отделялось по фасаду проходом, обрамленным колоннами» [9, 21].

«Двойной дворец» дигәнне «куш сарай» дип тәржемә итәргә булыр иде. Ләкин югарыда сөйләнгәннәргә төгәл итеп күз алдына китерү өчен бу гына җитми. Шәһәрнең, дәүләтнең административ үзәгә элгәрәк гыйбадәтханәләрдә, ягъни «храм»нарда урнашкан була. Монда бер үк вакытта дин башлыгы да, илнең патшасы да яшәгән. Тора-бара мондый традиция белән исәпләшми башлаганнар. Бу традицияне бозу Киш патшаларыннан башланган. Патша үзе өчен генә

аерым сарай төзеткән, сарайга терәп корал өе (корал мастерское) салдырган. Шунда ук «тимерлек» һәм кою, эретү жайланмалары булган һәм биек коймалар белән уратып алынган икенче сарай-корылма да ясаткан.

Шулай итеп патша, үз өендә, үзенә «куш сарае»нда, ул-бу була калса дип, сугыш кораллары да житештергән һәм шунда ук аның иң якын кешеләре дә торган. Бер үк вакытта алар, күрәсәң, патшаның гвардиясе хезмәтен дә үтәгәннәр дип әйтергә була. Татар авылларында менә шушы «ике яклы сарай» традицияләре бүгенге көнгә кадәр сакланып калган.

Казан татарларының Октябрьгә кадәр чордагы тораклары турында этнограф Н.И. Воробьев, мәсәлән, болай дип яза: «... Большим... распространением пользовалась шес-

тистенная изба, или, точнее, два четырехстенника, поставленных один против другого и соединенных легкими сенями» [10, 159].

Монда татарның «ак өй», «кара өй»ләре яисә «ак як», «кара як»лары турында сүз бара. Ак якта (ак өйдә) гадәттә хужа белән хатыны, кара якта (кара өйдә) хужаның әти-әнисе, балалары тора. Элегрәк кайбер баерак хужаларның кара ягында, бәлки, хезмәтчегә дә урын табылгандыр. Кара якта икмәк пешерү өчен зур мич була, самавары да шунда ук кайнатыла, кыш көне, кирәк булса, зур казанда мал-туар өчен су да жылыталар. Бу инде күпмедер дәрәжәдә борынгы Киш шәһәрәндәге «оружейная мастерская» һәм «литейная» урнашкан «двойной дворец»ның бер сараен хәтерләтә дип әйтә алабыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере / Пер-д с англ. Ф.Л. Мендельсон. – М.: Наука, 1965.
2. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии / Пер-д с англ. Я.В. Васильева и И.С. Ключкова. – М.: Наука, 1984.
3. Мифология древнего мира / Пер-д с англ. – М.: Наука, 1977.
4. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М., 1963.
5. Дандамаев М.А. Вавилонские писцы. – М.: Наука, 1983.
6. Всемирная история в десяти томах. Том I. – М.: Политиздат, 1955.
7. История Древнего Востока. Часть 2. Передняя Азия. Египет / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Наука, 1988.
8. Татарстан Республикасының административ-территориаль бүленеше – Административно-территориальное деление Республики Татарстан на 1 января 1992 года. – Казань: Барс, 1992.
9. Бурхард Брентгес. От Шанидара до Аккада. Пер-д с немец. Н.Н. Водинской. – М.: Наука, 1976.
10. Воробьев Н.И. Казанские татары (Этнографическое исследование материальной культуры дооктябрьского периода). – Казань: Таткнигоиздат, 1953.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

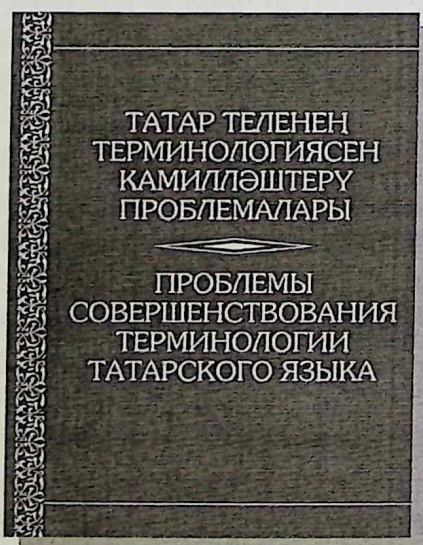
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Татар теленә терминологиясен камилләштерү проблемалары / Фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан: Алма-Лит, 2006. – 176 б.

Жыентыкта ТРның Дәүләт Советы, Министрлар Кабинеты һәм Фәннәр академиясе житекчелегендә уздырылган фәнни-гамәли конференция материаллары урнаштырылган. Аларда «Татарстан Республикасы халыклары телләре турында»гы законны тормышка ашыру барышында татар терминнар системасын эшләүнең торышы тикшерелә.

Докладларда татар телен куллану, татар телендә уку һәм дәрәжәләргә бастыру, телнең терминнар системасын хәзерге чорга ярашлы итеп яңарту, басту һәм камилләштерү проблемалары күтәрелә.

ШӘРКЫЯТЪ ҺӘМ ИСЛАМИЯТ ГАЛИМЕ РАВИЛ ҮТӘБАЙ-КӘРИМИ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХИ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренә 5-9 класслары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен укыту, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Востоковед и исламовед Равиль Утябай-Карими.

Статья посвящена памяти видного ученого, богослова, энциклопедиста Р. Утябая-Карими (1933-2005).

2005 елның язында күпмеңләгән татар, башкорт һәм башка төрки халыкларны калдырып мәңгелек йортына күчкән Шәркыятъ һәм Исламият галиме Равил Үтәбай-Кәримиде белән илле елдан артык яқыннан таныш, еш кына Уфада, Казанда очрашып та, телефон аша аралашып та яшәгән яқыннарының берсе булдым. Казан дәүләт педагогия институтында укыган яқташ студентлар (алар арасында мәктәптәшем Илдар Юзиев та бар иде) миңа күп белергә, күпне күрергә омтылучы, һәр нәрсә белән кызыксынучы сабакташлары Равил исемле егетнең 1953 елда айлык стипендиясен тотып, Иосиф Сталинның соңгы юлга озатышу теләге белән Мәскәүгә баруы һәм анда күпмеңләгән халык ташкынында катнашуы, дөньяның төрле урыннарыннан килгән дәүләт эшлеклеләрен, данлы шәхесләргә күрүе турында гәжәпләненп, сокланып сөйләгәннәр иде. Равил кордашым белән яқыннанрак Тәтеш районының Иске Күрдем урта мәктәбендә таныштым мин. Мәктәпкә методик ярдәм күрсәтү максаты белән килгән, татар, башкорт, рус, немец һ.б. телләргә бөтен нечкәлекләргә белән белүче, тирән фикерле методист шул вакытта ук зыялылыгы белән укучыларны, укытучылар коллективын таң калдырып, мәктәпкә зур булышлык күрсәтеп киткән иде. Шул вакытлардан соң күп еллар үттө.

Равил Үтәбай-Кәримине хәзергә вакытта Башкортстанда, Татарстанда гына түгел, башка төбәкләрдә дә яхшы беләләр. Урта

Азия жөмһүриятләрендә дә, Кырымда да, Германия, Төркия, Америка Кушма Штатларында да зур абруйга ия шәхес булды ул. Төркиләр тарихына, динбезнең үткәненә, бүгенгесенә, киләчәгенә кагылышлы бихисап сораулар, үтенеч-мөрәжәгатьләр белән аның исеменә әле дә дистәләгән хатлар язалау ул яклардан. Равил әфәнде турында «аяклы энциклопедия» дигән мактаулы бәя ыртты гасыр дәвамында күп милләт халыклары тарафыннан горурланып кабатланып килде. Хак сүзләр болар. Рәсми гыйльми дәрәжә-исемнәргә булмаса да, аңа бик күп академиклар, профессорлар ярдәм һәм киңәш сорап даими мөрәжәгать итеп килделәр. Казанның фәнни жәмәгатьчеләге аны зурлавын, олылавын күрәп горурландым. Гуманитар фәннәр буенча эшләүче галимнәр арасында Равил кордашымның гыйльми мирасы турында жылы фикер әйтмәгән зыялы затларны очрату мөмкин түгелдер, минемчә. Аның татар, башкорт, рус телләрендә ясаган чыгышларын тыңлаган кешеләр Равил әфәнденең ораторлык осталыгын һәрчак сагынып, сокланып искә алалар. Мәшһүр галимгә 2003 елның 30 августында 70 яшь тулу уңаеннан гаммәви мәгълүмат чаралары, киң жәмәгатьчелек, галимнәр, дин әһелләргә үзләренә тирән ихтирамын белдереп төрле чаралар үткәргән иде.

Татарстанның Теләче районы Олы Казаклар авылында туып, бала чагынан ук белемгә омтылучы Равил Казандагы Ис-

мәгыйль Гаспралы исемендәге татар мәктәбен тәмамлый. Анда аңа атаклы шәхесләрнең нәсел-нәсәбеннән булган күренекле педагоглар тәғлим-тәрбия бирәләр. Яшь егетнең дөньяга карашы формалашуда гомеренең егерме елын Мәржани мәчетендә мөтәвәлли булып хезмәт иткән дәү әтисе Галәветдин Булатов, дәү әнисе Сажидә Булатова, бабасының әтисе Кәрим Хәкимов, Разыя, Рауза, Сажидә, Зөбәйдә абыстайлар аеруча зур роль уйнайлар.

Равил әфәнде 1950-1952 елларда Мәскәүгә Шәрәк институтының гарәп-төрөк факультетында гыйлем өсти, бу уку йорты ябылгач, Казан педагогия институтында рус теле һәм әдәбияты белгечлегенә бунча югары белем ала, чит телләр өйрәнүне дәвам итә. Башта Омск өлкәсә Үләнкул мәктәпләрендә татар, рус, немец телләре укыта, өлкә мәгариф бүлегендә милли мәктәпләр ачу, немец телендә радиотапшырулар оештыруда булыша, еш кына үзе дә немец телендә радио аша чыгышлар ясый. Методист Я.Валль белән берлектә немец мәктәпләренең 3нче сыйныфлары өчен «Унзере Муттершпрахе» («Ана телебез») исемле уку китабын төзи.

1960 елдан Башкортстан укытучылар белемен камилләштерү институтында татар теле һәм әдәбияты фәннәре буенча методист булып эшли башлый. Алга таба башлангыч сыйныфларга, саф рус мәктәпләренә күз ташлый, башкорт мәктәпләрендә дә балаларны рус теле һәм әдәбиятына өйрәтү ысулларын камилләштерүгә өлеш кертә, кичке мәктәпләр кабинеты мөдире дә була. Шулар ук елларда галим госманлы төрөк, фарсы, гарәп, татар телләрендә дөнья күргән басма китаплар, кулъязмаларны туплау, аларны жентекләп өйрәнү белән мавыга. Бу бай мирасны ул Башкортстан, Татарстан, Себер төбәкләреннән, Касыймнан, Мәскәүдән һ.б. урыннардан күп чыгымнар тотып жылкәсенә салып ташый. 1988-91 елларда СССР Фәннәр академиясә Башкортстан филиалы-

ның Тарих, тел һәм әдәбият институтында өлкән фәнни хезмәткәр, 1992-94 елларда Уфада Русиядә иң тәүге Ислам мәдрәсәсә ректоры булып эшли. Бу елларда Шәрәк кулъязмаларын, китапларын жентекләп өйрәнә. Шушы чорда татарның бөек галиме Ризәддин Фәхрәтдин хезмәтләрен төрле аспектта анализлай. Үзәк Диния нәзарәте гыйльми шурасы әгъзасы вазыйфасын үти. Шулай итеп, Исламияттә киң колач белән

йөзү дәверә башлана.

60-70нче еллар башында Диния нәзарәтендә мөфти булып коръәнхәфиз Шакир Хәяләддин хезмәт итә. Равил ай ярым эчендә бу тирән белемле затка имтихан тота. 75 мең 584 берәмлек китабы булган китапханәдән иркен файдалана. 1974 елның 12 июнендә Шакир хәзрәт вафат булгач, бу китапханә талана, бәясез милли хәзинә нигездә юкка чыга. Алга таба Равил Ташкент якларында мөфти булып эшләгән тирән белемле галим Зыяәддин Бабахан белән якыннан бәйләнеш урнаштыра. 1984 елның декабренә кадәр ул мөхтәрәм дин белгеченә тырыш шәкерте була.

Равил Үтәбай-Кәриминә төрки-мөселман дөньясында Каюм Насыри, Ризәддин Фәхрәтдин, Нәкый Исәнбәтләргә тигнәп, «халык академигы» дип бик урынлы атыйлар. Профессор Әхәт Нигъмәтуллин «Тулпар» журналында (1998 ел, 2нче сан) басылган «Татар Әбүгалисинасы» дигән мәкаләсендә болай дип язган иде: «Минем дә күп телләргә, тарихны, әдәбиятны, мәдәниятне, Исламиятне яхшы белгән күздә тотып, аны гыйлем мәктәбе академигы, татарның Әбүгалисинасы дип атыйсым килә».

Галимнең телләргә мәхәббәте искитәрлек: үзбәк, казакъ, кыргыз, тажик, азәрбайжан, чуаш, мари, төрөк, алман (немец) һ.б. бик күп телләрдә иркен сөйләште. Татар, башкорт, рус һ.б. халыклар тарихын, әдәбиятын, сәнгәтен, мәдәниятен, педагогикасын, фәлсәфәсен тирән белгән, аларны төрле телләрдә пропагандалаган затны халык язучу-

чылары Әмирхан Еники, Гариф Ахунов, Гомәр Бәширов, мәшһүр галимнәр Мирка-сыйм Госманов, Марсель Әхмәтҗанов, Әбрар Кәримуллин, Равил Әмирханов, Фәрит Солтанов, Айдар Юзиев, Яхъя Абдуллин, Рәфик Мөхәммәтшин, Рәиф Мәрданов, Ирек Һадиев, Рәмзи Вәлиев, Сөләйман Рәхимов һ.б. югары бәя бир-деләр. Татар һәм башкортның күп шагыйрь-ләрә шигъри әсәрләрен аңа багышладылар.

Равил Үтәбәй-Кәрим бихисап китаплар, сүзлекләр, фәнни, публицистик мәкаләләр, истәлекләр иҗат итүче киң диапазонлы га-лим дә иде. 1991 елда аның Уфада башкорт телендә атаклы «Мөхәммәдия», «Галия», «Хөсәения», «Буби» һ.б. мәдрәсәләр тари-хын, эшчәнлеген анализлаган «Мәҗрифәтче-лек эзләреннән» дигән монографиясе дөнья күргән иде. 1993 елда Казанда басылып чык-кан «Ислам» дигән белешмә сүзлекне төзүгә, мәкаләләр язуга, хезмәтне редакцияләүгә зур өлеш кертте. Төрле телләрдә дөнья күргән җыентыкларда, гәзит-журналларда галимнең төрки, фарсы, татар, башкорт һ.б. халыклар-ның атаклы шөхесләренең – галимнәр, язучы-лар, мәҗрифәтчеләр, педагоглар, дин бел-гечләренең – тормыш юлын һәм эшчәнлеген яктырткан тирән эчтәлекле мәкаләләре урын алды. Алар арасында кемнәр генә юк: Ис-мәғыйль Гаспралы, Галимҗан Баруди, Газиз Гобәйдуллин, Ризәддин Фәхретдин, Камил Мотыйғый, Габдулла һәм Гобәйдулла Буби-евлар, Закир Кадыйри һ.б.

Р.Үтәбәй-Кәриминиң «Гасырлар авазы» («Эхо веков») журналында урын алган (1996 ел, 1-2нче саннар) законсыз репрессияләнгән дин эшлеклеләре, эчке Русия мөселманнары-ның Үзәк Диния нәзарәте әгъзалары турында язган «Дәһшәтле дәвер корбаннары» дигән тирән эчтәлекле мәкаләсе кемнәрне генә битараф калдырды икән? Уфа гәзитләр-енә берсендә 1993 елда басылган «Мөсел-маннарны таркатучы ыгы-зыгы каян килә?» дигән мәкаләсе авторның мәшһүр Шәркыят һәм Исламият галиме булуын янә раслады.

Р.Фәхретдинниң «Тәрбияле бала» (1994), «Жәвамигуль кәлим шәрхе» (1995), М.Гафуриның «Рәсулуннаһ саллаләһу гал-әйһи вәссәләх» (1992), З.Кадыйриниң «Ха-

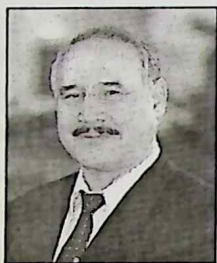
тын кыз мәсьәләсе» (1991) китапларын Уфа һәм Казанда бастырып чыгаруга әзерләүдә, «Коръән. Сүрәләр, хәдисләр, йолалар, вәгазьләр» китабын төзүдә һәм башкортчага тәрҗемә итүдә галим шулай ук зур хезмәт куйды.

Равил кордаш төрле фән өлкәләре буен-ча мул ачышлар ясады, бай гыйльми мирас калдырды. Гомере буе бергә яшәгән хаты-ны – олы жанлы, кече күңелле, кунакчыл башкорт кызы Маһинур сәңелкәштән уңды. Хәер, Маһинур ханым да Равил дустаныбыз-дан уңандыр дип уйлыйбыз. Югыйсә, го-рур зат сөекле хатыны фамилиясен үзене-кәнә өстәмәгән, яратып кабул итмәгән бу-лыр иде, минемчә. Без, игелекле дустаныбыз Равилне сагынуны якиннары, бөтен иге-лекләре, кадрлар җәмәгәтенә гомере буе тугры булып калганы, аны соңгы юлга хөрмәтләп озатканы, иге жанлы һәрчак яратып искә алганы, бу юнәлештә тирән хәстәрлек күргәнә, бай гыйльми мирасын туплауга җитди өлеш керткәнә өчен Маһи-нур ханымга олы рәхмәтлебез.

Равил Үтәбай-Кәрим соңгы сулышына кадәр тирән эчтәлекле хезмәтләр язуын дәвам итте. Аны искә алу уңае белән татар һәм башкорт җәмәгәтчелегенә, фәнни-тикшеренү институтлары җитәкчеләренә, Башкортстан һәм Татарстан Мөфтиятләре әһелләре игътибарына түбәндәге тәкъдим-нәремне ирештерәсем килә: Равил әфәнде-нең күпсанлы хезмәтләре дистәләгән телләрдә гәзит-журналларда нәшер ител-гән. Ике республиканың радио, телевидение архивларында бик күп чыгыш текстлары саклана. Бу кыйммәтле мирасны бергә туп-лап, китаплар итеп бастырып чыгару хәстәрлегә күрелсә, фәннәребез байый төшәр, иге затның рухы сәенер иде. Киләчәктә аның бай гыйльми мирасын фәнни тирәнлектә өйрәнәп диссертацияләр, монографияләр язылса, аның мәгънәле тор-мыш юлын һәм бай иҗатын өйрәнү ниге-зәндә яхшы әзерлек белән Уфада, Казанда һәм башка төбәкләрдә фәнни конференци-яләр уздырылса, истәлекләр китаплары дөнья күрсә, барчабыз өчен дә олы куаныч, мәртәбә, иге гамәл булыр иде.

ДАНЛЫ ҮСЕШ ЮЛЫ

Гали Арсланов

МӨХӘММӘТГАЛИ ГЫЙЛЬМЕГАЛИ улы АРСЛАНОВ – сәнгать фәннәре докторы, профессор, Халыкара төрки академиянең хакыйкый әгъзасы, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе. 30 елдан артык татар театр сәнгатен – актерлык осталыгы, режиссура, драматургия проблемаларын тикшерә; 5 монография, 200дән артык фәнни һәм фәнни-популяр мәкалә авторы. Хәзерге көндә Татарстан фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының сәнгать бүлегә мөдире, баш гыйльми хезмәткәр булып эшли.

Арсланов М.Г. Слваный путь роста.

Статья посвящена 100-летней истории татарского театра.

Татар театрының дөньяга килүе XX гасыр башында җәмгыять тормышында ижтимагый, идеологик, әхлакий-психологик, көнкүреш шартларының катлаулануы нәтижәсендә була. Башка сәнгать төрләре кебек үк, аның алдына да иң элек тормыш куйган таләпләргә кичекмәстән җавап бирү бурычы куела. Икенче яктан караганда, театр сәнгатенең тууы ил эчендә бер-берсенә капма-каршы ике көч – инерция, торгынлык, искелек һәм үсеш, яңарыш көчләренең көрәше шартларында бара. Мәнә шушы тирән каршылык, кризис чорында үзен бөтен һәм мөстәкыйль итеп таныган театр сәнгате барлыкка килә. Беренче көннәрдән үк ул милли сәхнәне дөнья мәдәнияте ирешкән фәлсәфи-эстетик югарылыкка күтәрү, шул чор кешеләренең рухи тәҗрибәсен чагылдыру һәм аларны җәмгыять, ил, чор, кешеләр, дөнья белән күптөрле, тирән мөнәсәбәтләрдә күрсәтү өлкәләрендә житди эш башлый.

Татар театры һәркем өчен дә аңлаешлы халык сәнгате буларак туа. Аны зыялылар, эшчеләр, ил эчендәге чуалышларда катнашкан өчен мәдрәсәдән куылган шәкертләр, приказчиклар дөньяга китерә. Шуңа күрә милли сәхнә сәнгате демократик юл белән үсеп китә.

Татар телендәге халыкка уйналган беренче спектакльләр бер үк вакытта диярлек Уфа, Казан, Оренбург, Әстерхан кебек Октябрь инкыйлабына кадәр татарның мәдәният үзәкләре булган шәһәрләрдә уза. Аларның Казандагысы 1906 елның 22 декабрендә (иске стиль белән) уйнала. Шул көн татар театр

сәнгатенең туган көне итеп санала. Театр тарихчысы өчен 1907 елның 3(16) апрелендә Оренбургта куелган спектакль дә зур әһәмиәткә ия. Чөнки анда катнашучыларның шактые алга таба татарның беренче профессиональ актерлары, режиссерлары булып китәләр. Шул ук елның маенда Ильяс Кудашев-Ашказарский җитәкчелегендә беренче профессиональ татар театр труппасы төзелә, алар ил буенча гастрольгә чыгып китәләр. Труппа составында В. Мортазин-Иманский, Н. Гайнуллин, Ә. Кулалаев, Н. Хәйретдинов кебек милли сәхнә энтузиастлары була. Шул ук елның августында Түбән Новгород шәһәрində труппага беренче татар артисткасы Сәхибҗамал Гыйззәтуллина-Волжская һәм тиздән труппаның булачак җитәкчесе, татар сәхнәсенең бөек артисты һәм режиссеры Габдулла Кариев кабул ителә.

Габдулла Кариев – театр сәнгатенең төрле өлкәләрендә мәктәп тудырган шәхес. Профессиональ җирлектә эшли торган милли театр труппалары дөньяга килү белән үк аның үзәгендә тормыш дәрәҗәсигә, хис, кичереш дәрәҗәсигә принципларына нигезләнгән реалистик режиссура сәнгате үсә башлый. Бу бербөтен спектакль тудыру сәнгатенең татар театрындагы иң беренче вәкиле булып хаклы рәвештә Г. Кариев санала.

Беренче татар профессиональ театр труппалары барлыкка килү вакытында милли драматургия дә уңышлыгына эшләп килә. 1905-1907 еллар Галиәсгар Камал ижатының чәчәк атып килгән чагы. Шушы ук чорда Г. Исхакый, Г. Коләхмәтов, Ф. Халиди,

булмый, шуңа күрә халык тормышын, уй-кичерешләрен, кайгы-шатлыгын, алда торган проблемаларын чагылдырган заманча спектакльләр тудырырга дигән карарга киленә.

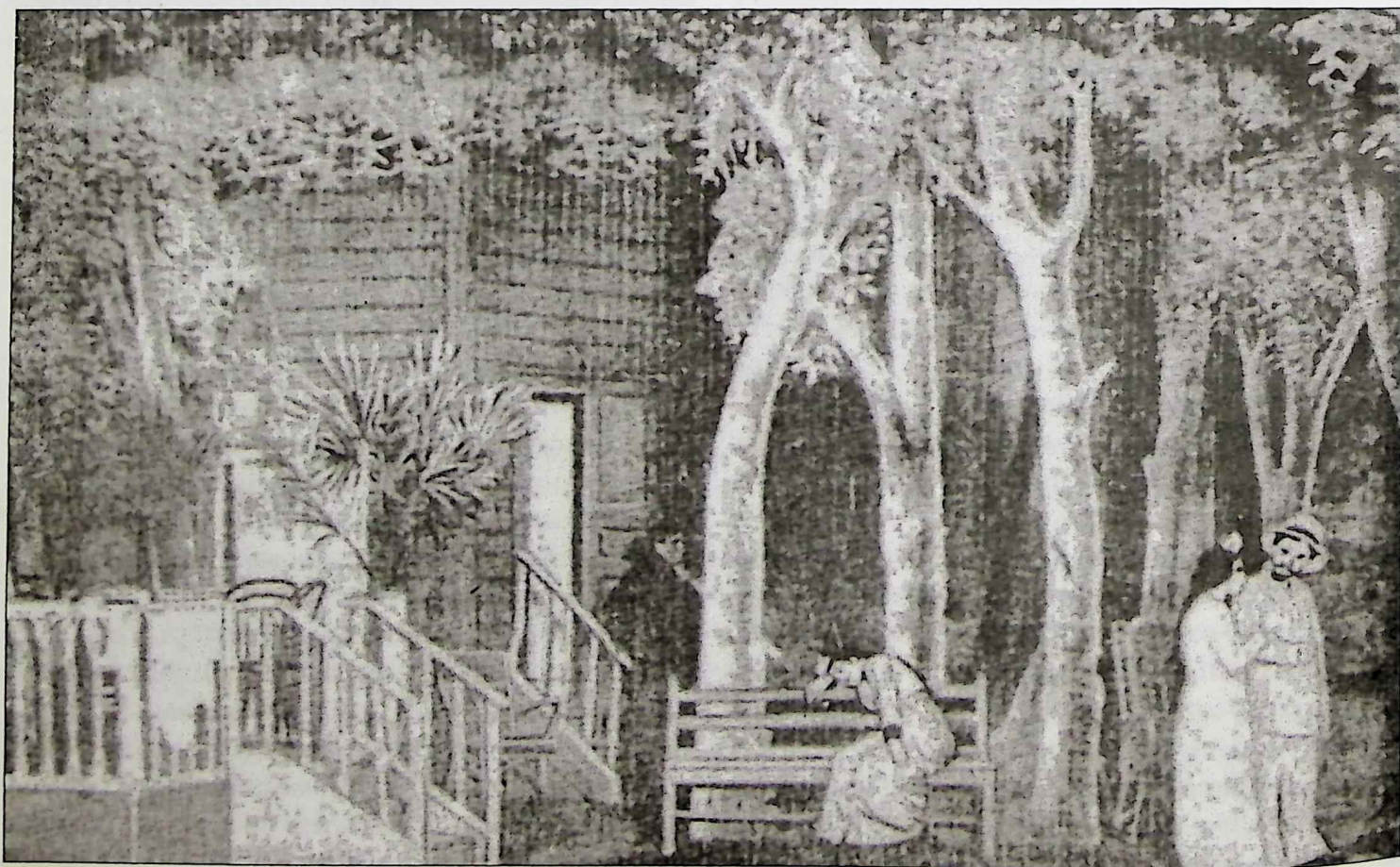
Заманча спектакльләр тудыру проблемасы – беренче этапта театр чишкән зур проблемаларның өченчесе. «Сәйяр»ның 1907-1911 нче еллардагы репертуарын жен-текләп караганда, заман темасын яктыртмаган спектакльләр бик аз табылыр. Бу чорда тәржемә әсәрләр чагыштырмача сирәк куела. Куелганнарының да күбесе татарның үз тормышына «якынлаштырып» сәхнәләштерелә.

1911 елның декабрь аеннан «Сәйяр» труппасы Шәрәк клубы штатына алына. 1912 нче елда «Сәйяр»га Г. Кариев чакыруы буенча татар театрының беренче художнигы Сабит Яхшыбаев килә. Шушы чордан башлап татар сәхнәсендә режиссура сәнгатенен моңа кадәр кулланылмаган сурәтләр чараларын, алымнарын үзләштерү башлана. Әгәр моңа кадәр «Сәйяр» труппасы спектакльләре декорация, костюм ярлылыгы, барлык артистларның да бер үк реалистик уен алымы белән характерланса, татар театрының моннан соңгы үсеше

сәхнә сурәтләр чараларын артистлар ансамбле белән берләштерү юнәлешендә үсә. Хәзер театр спектакльләреннән бөтенлегенә омтыла. Билгеле бер идея-эстетик позицияне чагылдырган, демократик карашларга нигезләнган спектакльләрдә тамашаның барлык компонентлары төгәлләгән, геройларның эчке дөньясын мөмкин кадәр тирәнрәк ачуныгына түгел, бәлки герой яшәгән тирәлекне, аны чолгаган «әйберләр дөньясын», алар белән кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне күрсәтү бурычы куела.

1912, 1915 нче елларда татар театрының тагын ике труппасы – «Нур» һәм «Ширкәт» төзелә. Режиссура сәнгатенә башта татарның беренче артисткасы С. Гыйззәтуллина-Волжская, соңрак Ш. Шамильский һәм М. Мутиннар килә. Шулай булса да, «Сәйяр» труппасы житекчесе Г. Кариев бу өлкәдә беренчелекне саклый.

Октябрь инкыйлабыннан соң театр сәнгатен идеологияләштерү эше киң жәелдерелә. Яңа власть һәм ил башында торучы фирма сәнгать әһелләреннән идеологик активлык, аерым сыйныф мәнфәгатьләрен алга куеп эшләүне таләп итә башлый. Гомумән алганда, ин-

«Сәйяр» труппасы куйган «Тигезсезләр» спектакленнән күренеш

кыйлабны шатланып кабул иткән актерлар, режиссерлар алга куелган энә шул бурычларны кичекмәстән тормышка ашыру эшенә керешәләр. Кыска вакытта дөньяда иң кешелекләр жәмгыять төзү фикере аларга ышанычлы һәм җиңел ирешелә торган нәрсә булып тоела.

1919 елда Мөселман хәрби коллегиясә элеккеге «Сәйяр» труппасын җирлегендә Беренче татар совет драма труппасын төзи. 1920 елда, Татарстан республикасы төзелгәч, бу коллективка «Аң» труппасы артистлары кушыла һәм Беренче татар үрнәк труппасы оештырыла. 1922 елда ул Кызыл Октябрь исемендәге Татар дәүләт театры, ә 1926 елда Татар дәүләт академия театры дип үзгәртелә. 1939 елда аңа татар драматургия классигы Г. Камал исеме бирелә.

Егерменче еллар татар театр сәнгатендә зур тизлек белән үсү еллары була. Алар сәхнә реализмы өчен көрәш, икътисади, оештыру, иҗат кыенлыкларын, үсеш катлаулыларын җиңү чоры да булып тора. Милли театр өһелләре Яңа икътисади сәясәтнең кырыс шартларында да тормышны өйрәнү һәм иҗатта чагылдыру буенча моңа кадәр күрелмәгән зур эш башлыйлар. Сәхнәгә башта гражданнар сугышы, соңрак ул вакыттагы тыныч тормыш каһарманнары килә. 20нче елларның беренче яртысында дөнья классикасы әсәрләре актив пропагандалана. Күпсанлы студияләрдә һәм яңа ачылган Татар театр техникумында милли сәхнә өчен яшь кадрлар тәрбияләнә. Республиканың вакытлы матбугаты битләрендә иске реалистик театрға караш, спектакльләр формасы, артистларның уйнау манерлары турында дискуссияләр үткәрелә.

Егерменче елларның икенче яртысы татар театры үсешендә Г. Девишев, Р. Ишморатов, С. Вәлиев-Сүлва эзләнүләре һәм экспериментлары белән кызыклы. Татар театры тарихында яңа бит ачкан бу режиссер-новаторлар милли сәхнә үсешенә яңа юлларын эзлиләр. Аларның шартлы-метафорик сурәтлөү чараларын үзләштерүгә омтылышы милли сәхнә горизонтын сизелерлек киңәйтә, театрны яңа алымнар, стиль өлкәсендәге ачышлар белән баета. 20нче еллар ахырындагы эзләнүләр ул вакытта ук шартлы һәм тормыш дәрәҗәсегә театрларының бер-берсенә якынаю, кушылу мөмкинлекләрен белдерә. Ә бит театр тарихы-

ның ул кискен көрәш чорында әлеге ике театр юнәлеше мәңгә кушылмас һәм бер-берсен юкка чыгара торган агым булып санала.

Татар театры үсешенә реалистик юлын «татар театрының атасы» Г. Кәриевның дуслыгы һәм хезмәттәше драматург, артист, режиссер, театраль публицист Кәрим Тинчурин алып бара. Бары тик аның тырышлыгы, эшчәнлегә нәтиҗәсендә генә милли сәхнә сәнгате Г. Кәриев мәктәбе традицияләренә тугрылыклы булып кала.

Төрле театраль юнәлеш тарафдарларының иҗат дуслыгы татар театры спектакльләренә даими кызыксыну тудыра. Тамашачы тарафыннан яратып каршы алынган, соңрак милли сәнгатьнең алтын фондына кертелгән 20нче еллар спектакльләре арасында В. Шекспирның «Отелло», «Гамлет», К. Тинчуринның «Зәңгәр шәл», «Жилкәнсезләр», «Американ», Н. Исәнбәтнең «Һижрәт», Ф. Бурнашның «Камали карт», Г. Кутуйның «Балдызкай», Б. Лавреневның «Разлом», В. Киршонның «Рельслар гөрләгәндә» һ. б. әсәрләр бар.

30нчы елларда хөкүмәт һәм җитәкче фирма тарафыннан әдәбият һәм сәнгатькә басым тагын да көчәя. 1935 елда Сәнгать эшләре буенча Бөтенсоюз комитет төзелә. Аңа кадәр мәдәният һәм сәнгать өстеннән күзәтчелек фирма цензурасы тарафыннан Главрепертком аша һәм фирма тәнкыйте тарафыннан үзәк газета һәм журналлар аркылы алып барыла. Сталин бишъеллыклары чорында цензура һәм фирма тәнкыйте идеологик таләпләрне тагын да кискенрәк куялар, шуның белән театр сәнгате өлкәсендәге эзләнүләрне чиклиләр. 1932 елда әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге пролетар труппаларны бетерү турында указ басыла. «Мәдәният фронтындагы сул борылышлар белән көрәш» байрагы астында иҗат кешеләре өстеннән даими контроль системасы булдырыла. Бу юнәлештәге тагын бер адым буларак, 1934 елда Совет язучыларының беренче съезды уздырыла, анда бердәнбер дәрәҗә иҗат методы итеп социалистик реализм игълан ителә. Берәздән соң ул һәр төрле ирекле карашлар, кабул ителгән гумани идеологик нормаларга сыешмаганнарға каршы кискен көрәш коралына әверелә.

Бу тирәннән уйланып эшләнгән адымнан соң, 1936 ел январеннан форма һәм стиль

яңалыкларына сугыш ачыла. Бу инде сәнгать өлкәсендә тоташ идеологияләштерү системасы төзелеп житкәннән соң эшләнә. Моннан соң һәр сәнгать эсәре кырык илөк аша уздырыла һәм чак кына уңга яки сулга тайпылыш катгый хөкем ителә.

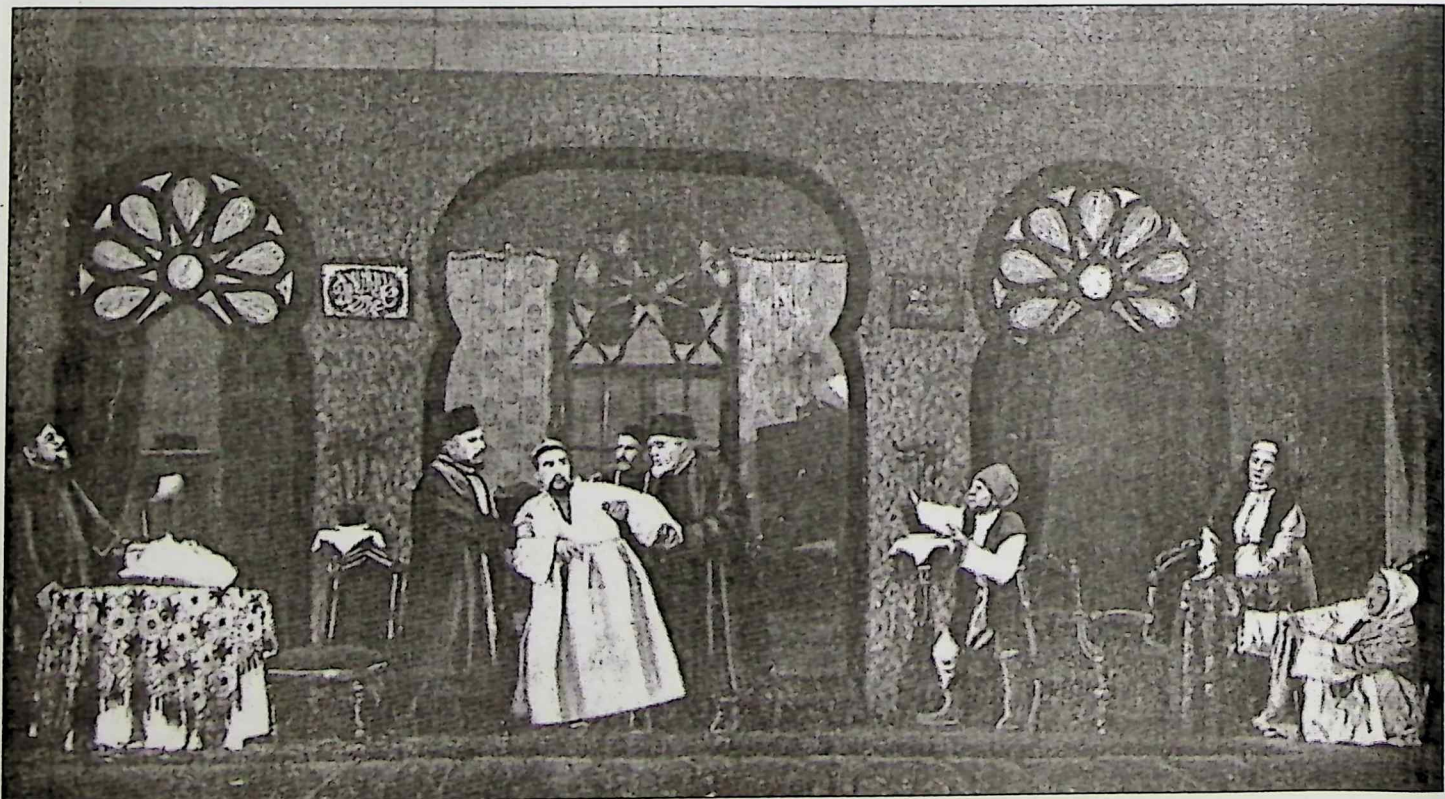
Татар театр сәнгате тоташ идеологияләштерү системасына зур югалтулар белән кертелә. 1929 елда режиссер-новатор Г. Девишев Казаннан китөргө мәжбүр була. Тышкы яктан караганда гаепсез сәбәп белән (Мәскәү консерваториясе каршында оешкан татар опера студиясен житөклөү) шартлы театр тарафдары, эзлөнүче-экспериментатор С. Вәлиев-Сульва спектакльләр кую эшеннән читләштерелә.

Тоташ идеологик күзөтү системасы тормыш дөреслеге театры тарафдарларын да аямый. «Театрның ижат эшчәнлегенә һәм эш сыйфатына» зыян китерми торган кыскартулар нәтижәсендә зур драматург, актер, режиссерлар К. Тинчурин, Ш. Шамильский, сәләтле яшь режиссер С. Булатов, артистлар Х. Коләхмөт, Г. Уральский, И. Шаһғалиев Татар дәүләт академия театры штатыннан чыгарылалар.

1937 елгы репрессияләр милли сәхнә сәнгате өлкәсеннән яңа корбаннар таләп итә. Халык хәтереннән озак елларга К. Тинчурин, М. Мутин, драматурглар Ф. Бурнаш, Г. Иб-

раһимов, Ф. Сәйфи-Казанлы исемнәре йөкәп алына. Мәскәүдә укып кайтып, театрда берничә генә ел эшләгән талантлы режиссер Г. Исмәгыйлов эзәрлекләүдән Казаннан китеп кенә котыла. Шушы ук язмыш 30нчы еллар башыннан Татар дәүләт академия театрының сәнгать эшләре житөкчесе Р. Ишморатны да көтә. Укуын дәвам итү сылтавы белән Ленинградка китү генә аны кулга алындан саклап кала.

Күрөнгәнчә, югалтулар байтак. Әлеге исемлекне алга таба да дәвам итеп булыр иде. Шулай булса да, татар театры егылмый. Алай гына да түгел, узган елларда жыелган ижат мөмкинлекләрен туплап, югары сыйфатлы спектакльләр ижат итә. 30нчы елларның иң уңышлы эсәрләре рөтендә Ш. Камалның «Томан арты», К. Тинчуринның «Кандыр бус», С. Батталның «Язулы яулык», Т. Гыйззәтнең «Чаткылар», «Мактаулы заман», «Бишбүлөк», М. Әблиевның «Шәмсекамәр», Ә. Фәйзиниң «Тукай», Н. Исәнбәтнең «Хужа Насретдин», А. Островскийның «Бүреләр һәм сарыклар», Ф. Шиллерның «Юлбасарлар», В. Шекспирның «Отелло», «Ромео һәм Джульетта» пьесалары буенча куелган спектакльләргә атап була. Аларда уйнап М. Мутин, З. Солтанов, Ш. Шамильский, Х. Әбжәлилов, Х. Уразиков, Х. Сәлимжанов,

«Банкрот» спектакленнән күрөнеш

Г. Болгарская, Ф. Ильская, Н. Таждарова, Г. Булатова, Г. Камская, Ф. Камалова кебек осталарның ижатлары чарлана.

30нчы елларда татар театр сәнгате яңа ачылган өч дәүләт театры белән байый: Казанда – Республика күчмә (хәзер К. Тинчурин исемендәге театр), Минзәләдә колхоз-совхоз театры, ә соңрак М. Жәлил исемен алган Опера һәм балет театры.

Татар дәүләт академия театры репертуарында 30нчы еллар урталарына кадәр диярлек музыкаль драмалар зур урын тотта. Аларны ижат итүдә татар профессиональ музыкасына нигез салучыларның берсе – композитор С. Сәйдәшевнең дә зур өлеше бар. Аның моңлы, гажәеп халыкчан көйләре спектакльләр аша әйтә торган фикерне тагын да көчәйтә, әсәр каһарманның хис-кичерешләрен калкурак күрсәтә, гомумән тамашаның эмоциональ яңгырашын арттыруга хезмәт итә. С. Сәйдәшев тарафыннан «Зәңгәр шәл», «Наемщик», «Кандыр бусе», «Күзләр», «Чын мәхәббәт» кебек спектакльләргә язган җырлар юкка гына әсәр кысаларын үсеп чыгып, әле бүген дә халык күңелендә яшәмиләр.

Татар театрының фашистлар Германиясен җиңүгә керткән өлеше дә исәпләп бетергесез. Ил өчен барган канлы сугышларда Г. Газизов, Б. Йосыпов, Х. Кәтиев, Ф. Камал, Г. Салихов, Б. Дәүләтбаев, Г. Сәгыйтов кебек артистлар гомерләрен бирәләр. А. Йосыпов, Г. Надрюков, К. Гыйльманов, А. Фәтхуллин, И. Солтанов, Б. Шакирова Бөек Ватан сугышларында турыдан-туры катнашалар. А. Масаутова, Р. Жиганшина, И. Гафуров, Р. Ибраһимова, Р. Тәминдарова кебек артист-артисткалар фронт концерт бригадаларында чыгыш ясыйлар. Армия үзешчән сәнгатенә ярдәмгә К. Тумашева, С. Сульва-Вәлиев, Ш. Сарымсаков кебек режиссерлар җибәреләләр.

Сугыш чорының авыр шартларында республика театрлары киеренке эш алып баралар. М. Әмирнең «Миңлекамал», Ш. Камалның «Хажі әфәнде өйләнә», Г. Камалның «Банкрот», Лопе де Веганың «Печән өстендәге эт», В. Шекспирның «Король Лир» әсәрләре буенча куелган спектакльләренң зур уңыш белән баруы әнә шул фикерне нык дәлилли.

Театрлар сугыш елларында даими рәвештә Татарстан авыл, районнарына чыгалар, зур гастрольләр белән Урал, Кузбасс, Себер, Башкортстанда булалар, үз сәнгатьләре белән эшче, крестьян, шахтерларга сугыш чоры авырлыкларын җиңеләйтергә, җиңөргә ярдәм итәләр.

Сугыштан соңгы унъеллыкны да милли сәнгать үсеше өчен бик үк уңай еллар дип булмый. Бу чорда ил буенча театрлар белән кызыксынуның сүрелүе күзәтелә. Бу котылгысыз процесста «конфликтсызлык теориясе» дә билгеле бер тискәре йогынты ясый. Ул сәнгать әһелләренң ижат ирегән чикләп, аларны туктаусыз кабатлауларга этәрә.

ВКП(б) Үзәк Комитетының «Драма театрлары репертуарлары һәм аларны яхшырту чаралары турында», «Звезда» һәм «Ленинград» журналлары турында», «Бөек дуслык» операсы турында» дигән карарлары да файда урынына зыян гына китерә, чөнки аларда сәнгать үсеше процессыннан тере ижат кешесе аерып карала. Бер үк «яхшы» белән «бик яхшы» арасындагы уйлап чыгарылган конфликтны каткат кабатларга мәҗбүр булган ижат кешеләре жансыз, соры әсәрләр тудыралар. Бу ижат шартларында әгәр сирәк кенә берәр тулы канлы сәнгать әсәре дөньяга килә икән, бу инде тоташ күзәтү системасы ярдәме түгел, бәлки аның җиңелүе нәтиҗәсе була.

Татар театр эшлеклеләре административ-бюрократ аппаратның тискәре йогынтысына каршы актив көрәш алып баралар. Даими, һәр көнне алып барыла торган көрәш нәтиҗәсендә халык, ил тарихы, аның бүгенгесе турында дөрес фикер әйткән сәхнә әсәрләре туа. М. Гали һәм Х. Уразиковның «Каюм Насыйри», Н. Исәнбәтнең «Зифа», «Мулланур Вахитов», М. Әмирнең «Тормыш җыры», Т. Гыйззәтнең «Чын мәхәббәт», Б. Лавреневның «Диңгездәгеләр өчен», А. Әхмәтнең «Серләр», Ш. Хөсәеновның «Профессор кияве», М. Кәримнең «Ялгыз каен», М. Горькийның «Соңгылар», А. Островскийның «Гаепсез гаеплеләр» пьесалары буенча куелган спектакльләр әнә шундыйлардан. Татар театры үсешенң үзенчәлекле йомгагы булып 1957 елның җәендә Мәскәүдә Татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы уза. Декадада Г. Камал исемендәге театр В. Шекспирның «Король Лир», К. Тинчуринның «Зәңгәр шәл»,

Т. Гыйззәтнең «Ташкыннар», Н. Исәнбәтнең «Хужа Насретдин», «Зифа», М. Әмирнең «Миңлекамал» әсәрләре буенча эшләнгән спектакльләр күрсәтә. Минзәлә колхоз-совхоз театры исә башкала тамашачыларына М. Фәйзиненң «Галиябану», Ю. Әминевның «Язылмаган законнар» пьесаларын сәхнәләштереп тәкъдим итә. Ике театрының да спектакльләре зур уңыш казана. Күпсанлы газета-журнал мәкаләләрендә, тамашалар буенча фикер алышуларда татар театрының актерлык осталыгы, режиссура мәктәбе, драма әсәрләре төрле яктан тикшерелә, анализлана. Иң беренче чиратта татар театры артистларының осталыгы билгеләп үтелә. Ш. Сарымсаков, Х. Уразиков, С. Өметбаев кебек режиссерларның уңышлары тәкъдир ителә. Декада йомгаклары буенча СССР Югары Советы Президиумы карары белән Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры Ленин ордены белән бүләкләнә.

Коммунистлар фиркасының тарихи XXII съездыннан соң татар театры үсешенә яңа этабына керә. Инде административ-бюрократия аппараты да элеккечә үк иҗатны бумый, Мәскәү Художество Театры формаларында,

бары тик тормыш дәрәҗәсигә кануннарындагы иҗат итүне раслаган рәсми булмаган тыюлар юкка чыгарыла. Хрущев «җепшеклеген» елларында татар театры үзгәртелә яңарыш чоры кичерә. Милли сәхнә сәнгате яш драматурглардан Ш. Хөсәенов, Х. Вахит, А. Гыйләҗев, И. Юзиев, Т. Миңнуллин, режиссерлардан П. Исәнбәт, Р. Бикчәнтәев, Р. Ту-машев, М. Сәлимҗанов, М. Мостафин килә. Мәскәүнең Кече театры каршындагы М.С. Щепкин исемендәге югары театр училищесын тәмамлап, бер төркем артистлар килеп кушыла. Казанның Зур драма театры каршындагы студия, әле күптән түгел генә яңадан ачылган Казан театр училищесы үз шәкертләрен тамашчыга тәкъдим итәләр. Яш иҗат көчләрен иҗатлары Н. Исәнбәтнең «Муса Җәлил», «Гөлҗамал», «Миркәй белән Айсылу», Т. Гыйззәтнең «Чаткылар», «Кыю кызлар», К. Тинчуринның «Казан сөлгесе», «Американ», Ш. Хөсәеновның «Зөбәйдә – адәм баласы», «Әни килде», Х. Вахитның «Беренче мәхәббәт», «Рәхим итегез», «Күк капусы ачылса», Т. Миңнуллинның «Миләүшәнең туган көне», В. Шекспирның «Чарасына күрә чамасы», А. Островскийның «Соңгы корбан»

«Зәңгәр шәл» спектакленнән күренеш

h.б. пьесалары буенча куелган спектакльләрдә формалаша һәм үсә башлый.

Татар театры үсешенә алдагы чоры билгеле бер даимлек, тотрыклык белән сыйфатлана. Гомумән алганда да ил тарихының әлеге еллары тышкы яктан караганда уңышлы, тыныч вакытлар булып тоела. Әлеге СССРны төзегән бер генә субъект та жимергеч тетрәнүләр кичерми. Ижат зыялылары торгынлык елларының тынчу атмосферасы кысаларында хаким итүчеләр белән кискен каршылыкларга кермичә, билгеләнгән чикләрдән чыкмыйча эшләргә тырышалар, билгеле бер уңышларга ирешәләр. Сәхнә сәнгате бернигә дә карамыйча алга баруын дәвам итә, театрлар әледән-әле ижат казанышлары булып саналырылык спектакльләр куялар. Бу елларда яңа сәнгать көчләре киң майданга чыга, ижат үрлөрөнә күтөрелгән өлкән яшьтәге осталар да исемнәренә лаеклы әсәрләр тудыралар. Соңгы елларда татар театр сәнгате казанышлары М. Сәлимжанов, П. Исәнбәт, Ф. Бикчәнтәев, Д. Сиражиев, Ф. Ибраһимов, Р. Тажетдинов, Р. Җиһаншина, В. Минкина, Р. Хәйретдинова, Р. Шәрәфиев, Ә. Шакиров, Н. Ихсанова, А. Гайнуллина, И. Хайруллин h.б. кебек шәхесләр ижаты белән тыгыз бәйләнгән. Алар катнашы белән сәхнәгә куелган Т. Миңнуллинның «Әлдәрмештән Әлмәндәр», «Ир-егетләр», «Үзебез сайлаган язмыш», «Илгизәр + Вера», Ю. Сафиуллинның «Идегәй», К. Гафуровның «Мирас», М. Гыйләҗевның «Бичура», З. Хәкимнең «Кишер басуы», В.Шекспирның «Ромео һәм Джульетта», Лопе де Веганың «Биуче» спектакльләре театр тәнкыйте һәм милли тамашачы тарафыннан ихлас кызыксыну белән каршы алынды.

Соңгы елларда Татарстан ижат тормышының күренекле вакыйгаларының берсе булып, күренекле шәхесләребездән Гаяз Исхакыйның ижат мирасы халыкка кайту тора. Бүген инде аның пьесалары Татарстандагына түгел, башка күрше республикаларда да зур уңыш белән бара. Әмма тарих тарафыннан өзелгән ижат традицияләрен ялгау – киләчәк эше. Татар театр сәнгатенә Гаяз Исхакый эстетикасын яңабаштан аңлау, үзләштерү өлкәсендә шактый эшләргә кирәк.

1966 елдан Г. Камал исемендәге Татар

дәүләт академия театрының баш режиссеры итеп М.Х. Сәлимжанов билгеләнә. Т. Миңнуллинның «Әлдәрмештән Әлмәндәр» моңсу комедиясен куйган өчен аңа һәм төп рольне башкаручы Ш. Биктимеровка 1979 елда РСФСРның К.С. Станиславский исемендәге дәүләт бүләге тапшырыла. 1998 елда М. Сәлимжанов «Нәүрүз» төрки халыклары халыкара театр фестивалендә З. Хәкимнең «Күрәзәче» әсәрен сәхнәләштергән өчен «Гран-при»га лаек була. Ә инде 2001 елда аңа Россия Федерациясенең театр өлкәсендәге иң зур бүләге – «Алтын маска» тапшырыла.

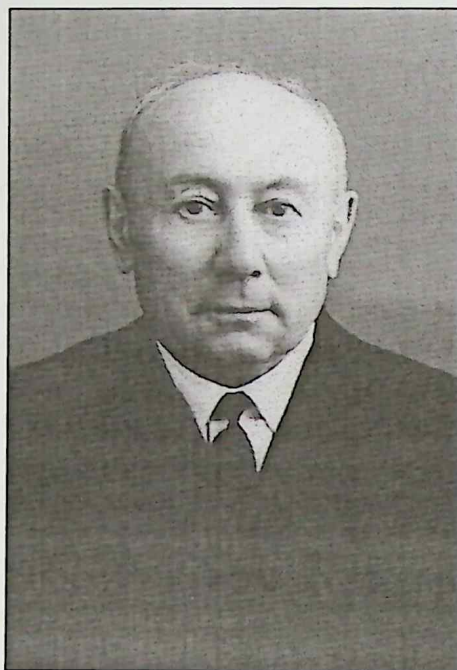
2002 елдан Г. Камал исемендәге театрда баш режиссер булып Ф.Р. Бикчәнтәев эшли. Аның А.П. Чеховның «Акчарлак», «Өч сеңел», Г. Хугаевның «Кара чикмән», М. Гыйләҗевның «Бичура», Т. Миңнуллинның «Хушыгыз», «Җанкисәккәем» әсәрләре буенча куелган спектакльләре тамашачы мөхәббәтен яулап алдылар, ил күләмендә һәм халыкара театр фестивальләрендә катнашып югары бәяләнделәр.

Соңгы елларда татар театр сәнгате Россия кысаларынан дөнья сәхнәләренә чыкты. Г. Камал исемендәге, К. Тинчурин исемендәге, Әлмәт татар дәүләт драма театрлары үз хезмәте нәтиҗәләрен Төркия, Финляндия, Германия, Бөекбритания кебек ерак чит ил тамашачыларына тәкъдим иттеләр.

2006 елның 22 декабрендә татар театры үзенең 100 еллыгын билгеләп үтә. Йомгаклап шуны әйтергә кирәк. Җәмгыять тормышының төрле чорларында ил язмышы белән бергә яшәгән милли театр сәнгате үсеш вакытларын да, уңышсызлыкларны да күрде. Ләкин бер генә вакытта да урында тик тормады, таптанмады. Аның тамырларына салынган ижат көче аны һәрвакыт алга әйдәде, яңа уңышларга дәрт бирде. Татар халкы хаклы рәвештә үз театры белән горурлана ала: милли сәхнә сәнгате һәрвакыт демократик идеяләргә хезмәт итте, гомумкешелек гуманистик кыйммәтләрен алга куйды. Аның әсәрләрендә бервакытта да сугышка, башка милләتلәргә каршы дошманлыкка, көрәшкә чакырган лозунглар яңгырамады, көч куллану, мәжбүр итү, рәхимсезлек, шәхес ирегән чикләү, мөрхәмәтсезлек, женси азгынлык кебек түбән инстинктлар пропагандаланмады. Татар театры халык өчен тормыш мәктәбе булды һәм бүген дә шулай ук булып кала бирә.

НӘЖИП МАКСУДОВ

НӘЖИП ГЫЙСАМЕТДИН улы МАКСУДОВ (1903-76) – күренекле галим, педагог, авыл хужалыгы машиналары һәм жайланмалары белгече, техник фәннәр кандидаты (1938), доцент (1935), ТАС-СРның атказанган авыл хужалыгы механизаторы (1968). 1931 елдан Казан авыл хужалыгы институтында, Тракторлар һәм автомобильләр кафедрасына нигез салучы һәм аның беренче мөдире. Татар телендә басылып чыккан дистәдән артык дәреслек, уку кулланмалары авторы.

НАЗИП ГИСАМОВИЧ МАКСУДОВ (1903-76) – видный ученый, педагог, специалист по сельскохозяйственным машинам и оборудованию, кандидат технических наук (1938), доцент (1935), Заслуженный механизатор сельского хозяйства ТАССР (1968). С 1931 года в Казанском сельскохозяйственном институте, основатель кафедры Тракторы и автомобили и ее первый заведующий. Автор более десяти учебников и учебных пособий, изданных на татарском языке.

© Хисамиев Г.Г., 2006

МАКСУДОВЛАРНЫҢ БЕРСЕ

Галим Хисамиев

ГАЛИМ ГЫЙЛЬМЕТДИН улы ХИСАМИЕВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы доценты. Күпсанлы фәнни хезмәтләре, ун уйлап табуы һәм патенты бар. Химия фәне буенча татар телендәге дәреслек, мәсьәләләр җыентыгы, сүзлекләр авторы. 1995-2000 елларда Казан авыл хужалыгы институтында эшләде.

Хисамиев Г.Г. Один из Максудовых.

В статье приводятся основные этапы жизни и деятельности крупного ученого и педагога в области механизации сельскохозяйственного производства Н.Г. Максудова (1903-76).

Нәҗип Максудов 1903 елның 19нчы апрелендә Казан губернасы Лаеш өязенең Югары Кибәхужа авылында Гыйсаметдин мулла гаиләсендә дөньяга килә, тугыз баланың берсе.

Аның олы абыйсы Гаяз Максудов (1891-1942) – күренекле җәмәгать эшлеклесе, 1922-25 елларда Академүзәк, 1936-38 елларда КДУ мөгаллиме, Татар теле терминологиясе комиссиясе һәм Татар фәнни җәмгыяте әгъзасы, “Мәгариф” журналы редакторы, “Кызыл Армия”, “Татарстан” газетлары хезмәткәре. Урта мәктәп һәм техникумнар өчен математика дәреслекләре авторы. Репрессия чоры корбаны, вафатыннан соң гына аклана.

Икенче абыйсы – Мөхмүт Максуд (1900-62) – танылган шагыйрь, мөшһүр тәржемәче, Бөек Ватан сугышы ветераны.

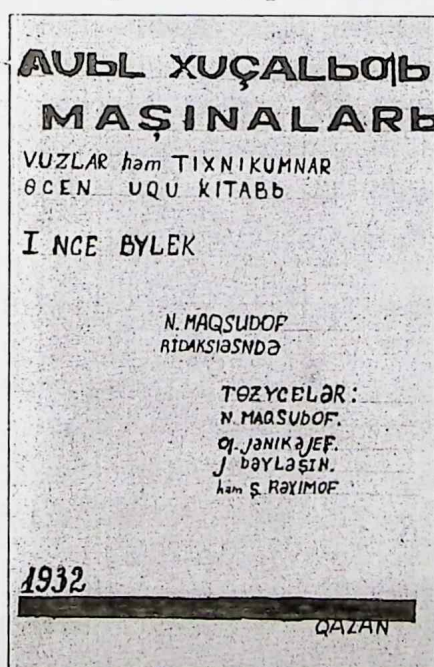
Октябрь инкыйлабы, Гражданнар сугышыннан соң, 1919 елның 1нче гыйнварында Нәҗип Вятка губернасындагы Малмыж шәһәренә, абыйсы Мөхмүт янына күченеп китә, анда укый башлый, комсомол сафына керә. Казанга кайтканчы, 1921 елның маена кадәр укуын шунда дәвам итә, Малмыж районы комсомол ячейкасының сәркәтип вазыйфасын үти. Казанга кайткач, 1923 елның сентябренә кадәр педагогика техникумының комсомол ячейкасы сәркәтибе, Болак арты-

Плөтән районы комсомолы оешмасының бюро әгъзасы булып тора. 1921 елдан Нәжип Максудов – ВКП(б) әгъзалыгына кандидат, ә 1923 елның 23нче апреленнән партиягә керә.

1923 елда ВЛКСМның өлкә комитеты аны Мәскәүгә, К.А. Тимирязев исемендәге авыл-хужалыгы академиясе каршындагы рабфакка укырга жибәрә. Рабфакны 1926 елда тәмамлаганнан соң, ул шушы академиянең инженерлык факультетына укырга керә. 30нчы еллардагы техник югары уку йортларын үзгәртеп кору чорында аны М.И. Калинин исемендәге Мәскәү машина төзелеше институтына күчерәләр. Мәскәүдә укыган чыгында Нәжип Гыйсаметдин улы ВКП(б)ның Мәскәү комитеты исеменнән заводларда агарту эше алып бара, татар фракциясе бюросы сәркәтибе, политтүгәрәк житәкчесе була.

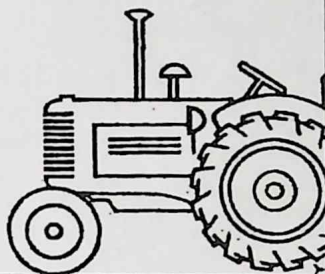
Институтны тәмамлаганнан соң, 1931 елның 16нчы февралендә Нәжип Максудовка металлларны салкынча эшкәртү һәм кисү белгечлегә буенча инженер-механик квалификациясе бирелә. Мәскәүдән кайткач, ул 1нче сентябрьгә кадәр Социалистик җир эшкәртү

техникумында техник механика буенча мөгаллим, ә аннан соң Казан авыл хужалыгы институтында ассистент дәрәжәсендә эшли башлый, агитатор, беренчел парторганизация бюросы әгъзасы, местком рәисе, агитпункт мөдире вазифаларын да башкара, Авыл хужа-

лыгы институтында татар телен гамәлгә кертү буенча җаваплы кеше итеп билгеләнә. 1932 елның 19нчы ноябрендә Нәжип Максудов Авыл хужалыгы институтын татарлаштыру буенча директор ярдәмчесе, соңрак аспирантларның эшчәнлеген тикшерү комиссиясе рәисе итеп билгеләнә. Бөгелмә, Азнакай, Әлмәт районнарына барып, институтның әзерлек курсларына укучылар эзләп йөри, институт рабфагының укыту-методик эшләрен

ТРАКТОРЧЫ БЕЛӘШМӘСЕ

тикшерү өчен районнарغا чыга.

Шул ук вакытта Татар дәүләт нәшриятында авыл хужалыгын механикалаштыру бүлегә буенча штаттан тыш редактор булып тора, фәнни терминнар булдыру өстендә эшли.

1932 елның 10нчы мартынан Нәжип Максудов доцент һәм авыл хужалыгы машиналарына кереш кафедрасы мөдире вазифаларын башкара. Ниндидер билгесез сәбәпләр аркасында (мөгаен, мулла гаиләсеннән чыгышы ачыклану сәбәпледер) 15нче марттан кафедра мөдирлегеннән үзәтеләп китә.

1935 елның 20нче октябрендә Н.Г. Максудовка авыл хужалыгы машиналары буенча доцент дәрәжәсе, ә 1938 елның 5нче апрелендә, фәнни хезмәтләрен бәяләп, Югары аттестация комиссиясе (ВАК) тарафыннан техник фәннәр кандидаты дигән гыйльми дәрәжә бирелә.

Бәрәңге житештерү бүлегә мөдире тарафыннан бирелгән бәяләмәсендә Н.Г. Максудов 1нче курстың ике төркемендә теоретик һәм практик дәрәсләр алып бара, аларның берсендә фәннәр татарча укытыла, укучыларга иптәшләрчә карау сәбәпле укучыларның өлгереше зур нәтиҗәләр бирә, татар төркеме

Максудов төзегән китаптан кинь файдалана дип язылган. ВАКка жибәрелгән сыйфатнамәдә Н.Г. Максудов социаль хәле буенча мулла улы, партия документла-

рын тикшергәндә көнкүреш һәм мораль таркалу, социаль яктан ят элементлар белән бәйләнештә торганы өчен ВКП(б) сафларыннан чыгарылган, парт-контроль комиссиясе тарафыннан катгый шелтә бирелеп, кабат партиядә торгызылган дип язылган (монда аның партиядә кәргәндә

дә әтисенәң мулла булуын яшерүе һәм соңынан ачыклануы күздә тотыла). Анда Максудовның тәржемә белән шөгыльләнүе, Татарстанда трактор сукаларын районлаштыру буенча тикшеренүләр алып баруы да күрсәтелгән. Документлардан күренгәнчә, Максудов 1939 елның апрель азагында Мәскәүгә докторлык диссертациясе буенча консультацияләр алырга бара. Аннан ул тискәре нәтижәләр белән кайта, шуңа күрә эшкә сүлпәнрәк карый башлый, күрәсен.

Бөек Ватан сугышы башлангач, Нәҗип Гыйсам улы Максудов август-октябрь айларында СТЗ НАТИ Т2Г тракторларын ремонтлау һәм аларны Казанга алып кайту өчен Мари АССРдагы Шелангер станциясенә командировкага жиберелә. 27нче декабрьдә Максудовка мәктәпләрдә тракторга өйрәтүне оештыру йөкләтелә. Ә 1943 елның февралендә Кызыл Армия сафларына алына, Татарстанның Игенчелек халык комиссариаты карамагына жиберелә. Шул ук вакытта, СССР Халык Комиссарлары Советы каршындагы Югары уку йортлары эшләре буенча бөтенсоюз комитетның кадрлар бүлегенә 23нче марттагы, кабат 8нче майдагы хатларында Н.Г. Максудовка сыйфатнамә жиберү һәм аның Авыл хужалыгы житештерүен механикалаштыру кафедрасын житәкли алу мөмкинлегенә сорала.

Шул ук елның 16нчы ноябрәннән Нәҗип Максудов Усад авыл хужалыгын механикалаштыру мәктәбенә мөгаллим һәм укыту бүлегенә мөдире итеп жиберелә. Авыл хужалыгы институты директоры В.К. Голосов сора-

вы буенча 1944 елның 5нче маенда ул кабат Казанга кайта һәм 15нче майдан элекке урынында – Механикалаштыру кафедрасында эшли башлый. 1951 елның 14нче декабрәндә колхоз рәисләренәң белемен күтәрү курслары мөдире итеп тә куела.

1953 елның 12нче мартыннан Нәҗип Гыйсаметдин улы Максудов Тракторлар һәм автомобильләр кафедрасы мөдире вазифасын башкара.

Тик тормыш юллары сикәлтәлә бит. 1956 елның 25нче мартында Казан авыл хужалыгы институты директоры С.Н. Коньков СССР Югары белем бирү министрлыгының баш идарәсенә Н.Г. Максудовны эшеннән азат итүне сорап мөрәҗәгать итә. Янәсе, Максудов сәрхүш килеш Казан Галимнәр йортында бильярд маркерына бәйләнә, аны сүгә башлый. Нәҗипне улы Марат белән милиция бүлегенә алып китәләр.

Шушы вакыйгадан соң Максудов 1956 елның 7нче апрелендә чыккан боерык буенча кафедра мөдире урыныннан алына. Ләкин 1957 елның 7нче сентябрәндә институт директоры С.В. Гойтанников Максудовны кабат кафедра мөдире вазифаларын башкаручы итеп куя, аны раслауны үтенеп Мәскәүгә мөрәҗәгать итә. Мөрәҗәгатендә ул кафедраны житәкләүче ассистент Г.Г. Павловның гылыми һәм фәнни дәрәҗәләре булмавын, стажы азлыгын, аның күп тапкыр эштән алулары турындагы үтенечен, Н.Г. Максудовның соңгы ике елда институт тормышында актив катнашуын, үзенәң идея-теоретик дәрәҗәсен күтәрүен һәм вазифаларын намуслы үтәвен, тәҗрибәле педагог, сәләтле оештыручы булуын, тракторлар һәм авыл хужалыгы машиналары буенча татар телендә дистәләгән кулланмалар төзүен күрсәткән.

Көзгә ачы жылларда: сулдан беренче Н.Г. Максудов

Тракторлар һәм автомобильләр кафедрасы хезмәткәрләре (1972 ел, февраль): беренче рәттә – уңнан икенче Н.Г. Максудов, дүртенче А.К. Юлдашев; өченче рәттә – уңнан дүртенче Ә.Х. Жомагылов

Шулай итеп, 1957-58 уку елында Нәҗип ага кабат кафедра мөдире итеп раслана, 1960, 1966 елларда конкурс аша үтеп доцент дәрәҗәсендә эшли, 1972 елның 1нче июленнән пенсиягә чыга. Шулай да, вакытлыча эшләп йөри әле.

Нәҗип Гыйсаметдин улы Максудов 1976 елны вафат була.

1931 елдан 1957 елга кадәр Н.Г. Максудов ел саен колхозларга чыгып, чөчү, урып-жыю эшләрен оештырып йөри. Аның эшчәнлеген бәяләп, ТАССР Югары Советы Президиумының 1968 елның 28нче февралендәге карары буенча Н.Г. Максудовка “ТАССРның атказанган авыл хужалыгы механизаторы” исеме бирелә. 1971 елда ул СССР Авыл хужалыгы министрлыгының “Социалистик авыл хужалыгы отличнигы” значогы, СССР Югары Советы Президиумы карары белән “Знак Почета” ордены белән бүләкләнә. Аның эшчәнлегенә “Бөек Ватан су-

гышы елларындагы хезмәтләре”, “В.И. Ленин тууының 100 еллыгына” медальләре белән дә бәяләнгән. Нәҗип Гыйсаметдин улы үзенең автобиографиясендә авыл хужалыгы житештерүе буенча татар телендә 173 басма табак күләмендә 15 дәрәҗәлек язуы һәм рус теленнән 300 басма табактан артык тәрҗемә итеп бастыруы турында язган.

Казан авыл хужалыгы институты хәзер Аграр университет дәрәҗәсен алды, монда Нәҗип Гыйсаметдин улы Максудовның да өлеше бар. Аграр университет музееда Н.Г. Максудовка багышланган кечкенә генә почмак бар, университетның механикалыштыру факультеты бинасында Ә.Х. Жомагылов тарафыннан эшләнгән стенд эленеп тора. Кызганычка каршы, университет библиотекасында Н.Г. Максудовның тик ике фәнни хезмәте генә сакланган, дәрәҗәлекләре турында каталогта бернинди хәбәр дә юк.

АВЫЛ ХУЖАЛЫГЫН МЕХАНИКАЛАШТЫРУ БУЕНЧА БЕРЕНЧЕ ТАТАР ГАЛИМЕ

Алмаз Юлдашев, Әнәс Жомагылов

АЛМАЗ КЫЯМ улы ЮЛДАШЕВ – техник фәннәр докторы, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, РФнең һәм ТРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе. Казан дәүләт аграр университетының Тракторлар һәм автомобилләр кафедрасы профессоры.

ӘНӘС ХАФИЗ улы ЖОМАГЫЛОВ – техник фәннәр докторы, Татарстан Республикасының атказанган уйлап табучысы, Казан дәүләт аграр университетының Тормыш иминлеге кафедрасы профессоры.

Юлдашев А.К., Зимагулов А.Х. Первый татарский ученый по механизации сельского хозяйства.

Ученики и соратники Н.Г. Максудова делятся воспоминаниями о годах совместной работы.

Нәҗип Гыйсам улы Максудов сикәлтәле тормыш юлы үтә. Аның укырга теләге көчле була. Ул 1921 елны укытучылар әзерләүче курска укырга керә. 1923 елда Нәҗип абый Татарстан Җөмһүрияте өлкә комсомол комитеты тәкъдире белән Мәскәүнең К.А. Тимирязев исемендәге авыл хужалыгы академиясенә укырга жиберелә, инженер-механиклар әзерләүче бүлектә белем ала.

1931 елдан алып Нәҗип Гыйсам улы үзенең тормышын Казан авыл хужалыгы институты белән бәйли. Ул 42 ел институтта белгечләр әзерли һәм механикалаштыру бүлеген төзүдә актив катнаша.

Н.Г. Максудов, беренчеләрдән булып, Татарстан Җөмһүриятенә атказанган механизаторы исеменә лаек була. Шул ук вакытта доцент һәм техник фәннәр кандидаты дәрәҗәләрен ала. Аның иҗат итү еллары татар телен һәм мәдәниятен СССР һәм Рәсәй тарафыннан бетерү сәясәте үткәргән чорга туры килә. Нәҗип агай, авырлыкларга карамыйча, эшен милләткә багышлый.

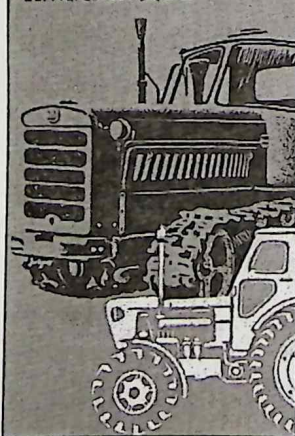
Нәҗип Гыйсам улының татар милләте өчен эшләгән эшләренең иң зурлары – аның тарафыннан нәшер ителгән 7 дәреслек. Алар авыл хужалыгын механикалаштыруга ба-

гышланган. Лаеклы ялда булуына карамас-тан, ул Ә.Х. Жомагылов белән бергә “Яңа тракторлар” дәреслеген төзүдә катнашты (1977 елда чыкты). Ул аның соңгы хезмәт җимеше булды.

Нәҗип абый халкыбыз тарихына техник атамалар төзүче булып та кереп калды. Аның дәреслекләре буенча берничә буын инженерлар, агрономнар

ТИЗ ЙӨРЕШЛЕ
ТРАКТОРЛАР

Н. МАКСУДОВ

Н. Г. МАКСУДОВ

Дружбу
руководств
Казан 1970

ТИЗ ЙӨРЕШЛЕ
ТРАКТОРЛАР

(Т-40, Т-40А, МТЗ-50, МТЗ-52, ДТ-75
һәм Т-74)

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
Казан 1970

һәм механизаторлар әзерләндә һәм әзерләнә. Аның беренче дәреслекләре латин графикасын-

Н.Г. МАКСУДОВ, Э.Х. ЗИМАГУЛОВ

О.Н.А.

ТРАКТОРЛАР

белән күрсәтә. Суыру тактын ул аяк очларына басып, тураеп, кулларын югары күтәреп, һаваны шаулатып эченә тартып күрсәтер иде. Кысылу тактында ул жыерыла, бөкрәя, утыра иде. Эш тактында Нәжип абый кинәт кенә тураеп, кулларын терсәкләрендә бөгеп, әйләнеп йөри башлый, шаулатып авыздан һава чыгара иде. Студентлар аны игътибар белән тыңлый, яраталар иде.

Ул институтның ижтимагый эшчәнлегендә дә актив катнашты, күп тапкырлар төркем һәм курс житәкчесе булып торды. Укытучылар һәм студентлар белән бергә яшәде, алар белән тыгыз элемтәдә торды. Бәйрәмнәрдә кичәләр, чәйләр оештырды, халык белән демонстрацияләргә чыкты. 1967 елның ноябрендә беренче зур методик конференция оештырды. Анда Урта Идел буе авыл хужалыгы югары уку йортлары хезмәткәрләре катнашты.

Нәҗип Гыйсаметдин улы Максудов үзенә һәм хезмәттәшләренә карата таләпчән, зур энергияле кеше иде. Эшчән-легә белән барча хезмәттәшләре арасында дан казанды. Ул безнең өчен дә, башка укучылары өчен дә үрнәк галим һәм меха-низатор булды. Аның белән бергә эшли алуыбызга без бик шатланабыз. Ул безнең университетның гына түгел, татар халкы тарихында да мәңге онытылмас эз калдыр-ды. Безне аякка бастырган, кеше һәм га-лим иткән өчен без аңа бик рәхмәтлебез.

* * *

Нәжип Максудов

Һәм аның майданы киндер, житен, көнбагыш һәм горчица майданнарыннан берничә тапкыр артып китә. Яңа Адәм олысында гына да мәк 800 гектарда чөчелә. Безнең кырларда беренче тапкыр мәк күренә башлаган Такталы авылында (Яңа Адәм олысы) мәк белән бодай кырларының майданы тигез була һәм башка культураларныкыннан артып китә.

*Мәкалә «Известия КСХИ» (1933, №1, 114-118 с.) жыйынтыгынан алынды. Галим Хисамиев тәржімәсөндө бирелә.

Кантон буенча гомумән һәм мәк үстерү буенча махсуслашкан районнарда һәм аерым пунктларда элеккеге елларда яхшы уңыш алу мәк чәчелә торган кырларның артуына сәбәп булып тора. Мәсәлән, 1922 елдан алып уртача, кайбер очракларда рекордлы уңыш – гектарыннан 13-16 центнер мәк жыеп алынган (мәк бездә революциягә кадәр чәчелгән, сугыш һәм революция вакытында һәм 1921 елда мәк чәчелү тукталып торган).

1928 елда мәк чәчүлекләренен 90%ы юкка чыга. 1929 һәм 1930 еллар да мәк өчен уңышсыз була. Мәсәлән, 1929 елда мәкнең 95%ы үлсә, 1930 елда мәк чәчүлекләренен зур мәйданнары юкка чыга һәм ул кайбер урыннарда гына уңыш бирә.

Безнең тикшеренү, нигездә, мәккә зыян китерүче, филчекләр семьялыгының каты канатлылар отрядына кергән 4 тимгелле яшертенхортумлы *Stenocarus (Coeliodes) fufigi nosus* March мәсьәләсенә багышлана. Шушы корткычның югары стадиясе булган бөжәк язын мәк шытымнарына, ә аның личинкалары – мәк тамырларына зыян сала. Бу корткыч әле өйрәнелмәгән; чыганаclarда аның турында гамәли яктан бернәрсә бирмәүче кыска гына мәгълүматлар китерелә.

1928 елда мәккә зыян салучы яшертенхортумлы шундый тарала ки, мондый күренешне мыжап тора диләр. Мәк үстерүче крестьяннар һәм башкалар 1928, 29 һәм 30 елларда мәкнең уңмавына шушы корткыч кына гаепле, дигән карашта торалар.

Энтомология фәнненән билгеле булганча, бөжәкләр “нигездә паразитизм һәм тышкы шартлар белән көйләнә торган тормыш дулкыны” белән үрчи. 1928 һәм өлешчә 1929 елда яшертенхортумлы таралышында нәкъ шушындый югары дулкын күзәтелә һәм бу елларда ул салган зыян күзгә нык ташлана. 1930 елда хәл башкачарак булды: корткыч азрак таралды һәм аның зыяны шытымнар сирәкләнүдә күзәтелде, личинкаларының мәк тамырларына тәэсире мәк үсешенә әллә ни йогынты ясамады. Мәкнең үсешен стационар шартларда һәм киң рәвештә тикшеренү 1930 елда мәккә яшертенхортумлы тәэсире аз булган дигән нәтижәгә китерде.

Моңа карамастан, 1930 елда мәк шактый мәйданда юкка чыкты. Бу хәл безне тар энтомологик тикшеренү урынына мәк чәчүлекләре зарарлану мәсьәләсен киңрәк өйрәнәргә мәжбүр итте.

Тикшеренүләр программасы кантонда мәк игү тарихын, аның уңдырышлыгын, мәкче крестьяннарның тәҗрибәсен һәм күзәтүләрен өйрәнүне, мәк торышын 1930 елга карата житештерү шартларына (туфрак эшкәртү техникасы, элек чәчелгән культура, чәчү ысулы һәм вакыты, ашлама һ.б.) һәм тышкы факторларга (температура, явым-төшем, корткычлар һәм авырулар) карап төгәлрәк билгеләүне үз эченә алды.

Тикшеренүләр бөтен кантон буенча, төп мәк массивларында һәм пунктларында алып барылды. Тикшеренү методикасын һәм башка детальләренә төгәлрәк тасвирлау өчен мөмкинлек булмау сәбәпле, үткөрелгән эш буенча ясалган төп нәтижеләренә генә күрсәтеп китәм. Тикшеренүләр нәтижәсендә түбәндәгеләр ачыкланды:

1) Беренче тапкыр мәк Чистай кантонында, хәзерге Биләр районының Такталы авылында 1908 елда чәчелә башлый. Шуңа күрә мәк безнең өчен яңа культура түгел, ә стажлы культура. Тик аны безнең шартларда өйрәнмәү нәтижәсендә генә меңнәрчә гектар чәчүлекләр юкка чыккан.

2) Мәк корылыкка шактый чыдам культура, әмма аның дымга таләпчән хәтәр чоры бар. Бу – орлык шытып чыгу һәм яшь үсентеләренә тамыр жәю вакыты. Әгәр бу чор житәрлек дым белән тәэмин ителсә, мәк киләчәк корылыкка түзә һәм уңыш бирә. Моңы 1930 елдагы корылык шартларында (кантонның төньягында май аенда бер мм да явым-төшем булмый һәм, гомумән, жәйнең беренче яртысында явым-төшем булмый диярлек) “Победа”, “Смена”, “Таң” колхозларының, эшкәртү техникасын дәрәс куллану нәтижәсендә, ярыйсы гына уңыш алулары раслый.

3) Элекке еллардагы (1928 һәм өлешчә 1929 елларны исәпкә алмыйча) мәк уңышын метеорология мәгълүматлары белән бәйләп карау – уңышның тулысынча явым-төшемгә (бигрәк тә мәк үсешенә хәтәр чорында) һәм эшкәртү техникасына

бәйле икәннен күрсәтте.

4) 1928 һәм 1929 елларда мәк чөчүлекләрнен юкка чыгуына яшертенхортумлының югары тормыш дулкыны күзәтелү сәбәп булуы ачыкланды.

5) 1930 елда контон буенча 1000 га мәк чөчүлегә юкка чыгу яшертенхортумлыга бәйле түгел, ә мәк үскәндәгә хәтәр чорда аның дым белән тәмин ителмәве сәбәп була. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, 1930 елда мәк үлми, ә вакытыннан соңрак, июнь аендагы яңгырлардан соң гына шытып чыга. Бу хәл сентябрь уртасында, нормаль үскән мәк жыеп алынганчә, Такталы һәм башка авыл кырларындагы яңадан чәчелмәгән урыннарда мәкнең “кәбестә”, саплану һәм чәчәк ату фазасында булуы белән раслана.

6) Билгеле булганча, шытымнар әле мәк булуга гарантия бирми. Яшь һәм ныгаймаган мәк шытымнары, бер яктан, туфракның өске катламында дым житеشمәү, икенче яктан, шушы назлы шытымнарны аударучы көчле жил йогынтысында юкка чыгарга мөмкин.

7) Мәк кырларын эшкәртә торган хәзерге техника урыннарның күбесендә (бигрәк тә мәкне күптән чөчүче районнарда) мәк үстерү таләпләренә туры килми һәм аны уңайсыз метеорологик факторлар тәэсиреннән саклау өчен бөтенләй яраксыз. Мәсәлән, Такталы һәм башка авылларда мәк чәчеләчәк кырлар язын туфракны капландырып сукалана. Бу исә туфракны киптерә һәм мәк кирәкле чорда дымнан мөхрүм кала.

Моннан соңгы эшкәртү күп тапкыр – башлыча чәчкәнчә 3-4 тапкыр һәм чәчкәннән соң 3-4 тапкыр тырмалауга кайтып кала (Такталы һ.б. авыллар). 6-8 тапкыр тырмалау очраklары да теркәлгән. “Мәк орлыклары бик вак, шуңа күрә туфракны ваграк эшкәртәргә кирәк,” – диләр такталылар һәм башкалар.

Күп тапкыр тырмалау туфракны ваклый

һәм аның кантарлы структурасын җимерә. Бу исә дымның парга әйләнүенә китерә һәм шытымнарны егып салучы жил тәэсирен арттыра.

Җирне нәкъ менә шулай ялгыш эшкәртү зур мәк чөчүлекләрнен мәйданнары юкка чыгуына китерде.

8) Чистай районының Змиевлар Новоселкасындагы “Победа” колхозында мәк кыры бөтенләй башкача эшкәртелде. 1929 елның көзендә – август аенда кыр туңга сөрелде, 1930 ел язын культиватор белән эшкәртелде. Кырның бер өлеше 4 төрәнле сука белән каплап салмыйча гына сукаланды, аннары 2 тапкыр тырмаланды һәм дисклы чөчкеч белән бик иртә чәчелде. Тирәякта мәк уңмады, ә “Победа” колхозы метеорологик начар шартларда шактый яхшы уңыш жыеп алды.

Элекеге Иске Чишмә өязенең “Смена” һәм Әлмәт өязенең “Таң” колхозлары да “Победа” колхозындагыча эшкәртү алымнарын кулландылар һәм даими уңыш алдылар.

Мәк чөчүдәгә уңышсызлыklар 1928, 29, 30 елларда гына түгел, без тикшереп белгәнчә, 1931 елда да кабатланган.

Мәк тотрыклы уңыш бирергә тиеш. Монның өчен районнарның күбесендә мәк житештерү техникасын тамырдан үзгәртәргә кирәк. Мәк зур массивларда юкка чыккан вакытта да тотрыклы уңыш алган “Победа”, “Смена”, “Таң” колхозлары кулланган мәк культурасын житештерү техникасы башкалар өчен үрнәк булырга тиеш. Иртә сукалау, язын культиватор белән эшкәртү (алар булмаганда 4 төрәнле сука белән, жирне каплап салмыйча гына сукалау) мәк культурасын житештерү күрсәтмәләрендә эре хәрәфләр белән язылырга тиеш.

Тотрыклы уңыш алуның икенче шарты булып иртә чөчү тора. Өченче шарт – чөчкеч белән чөчү һәм дүртенче шарт – ашлама куллану.

ЮГАРЫ ТЕХНИК МӘКТӘПТӘ ТАТАРЧА БЕЛЕМ БИРҮ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Мансур Килдиев

МАНСУР ВИЛ улы КИЛДИЕВ – социология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының социология кафедрасы доценты. Социология методологиясе һәм мәгълүмат җыю ысуллары өлкәсендә эзләнүләр алып бара. Монография һәм мәкаләләр авторы.

Килдеев М.В. Перспективы преподавания на татарском языке в высшей технической школе.

Автор на материалах социологических исследований опровергает сложившийся стереотип о негативном отношении вузовского сообщества к преподаванию научных дисциплин на татарском языке.

РФ Конституциясе Россия халыкларының телләрен үстерүне һәм саклауны үз өстенә ала. “Татарстан Республикасының дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасында башка телләр турындагы Татарстан Республикасы законы” исә, рус һәм татар телләренә тигез хокукларын гарантияли. Телләргә кайгырткан кануннар иңләгән кыр бик киң булса да, тигез хокукка бары мәгариф системасы аша гына ирешеп була. Татар теленә кануни статусы булуга карамас-тан, урта һәм мәктәпкәчә белем бирү өлкәсендә, дәүләт учреждениеләренә эш тәртиб-бәндә, информатизация өлкәсендә, халыкка хезмәт күрсәтүдә чишелмәгән мәсьәләләр бик күп; татар теленә орфография, орфоэпия һәм лексикологиясенә реформа уздырырга күптән вакыт җитте. Безнеңчә, “Закон”ны гамәлгә кертү-нәң барлык этапларына татарча югары мәктәп булмау төп комачау итә.

Рус телендә гомуми урта, урта һәм югары һөнәри белем бирүне федераль хакимиятнең мәгариф сәясәте кайгырта. Республика хакими-яте татарча гомуми урта белемгә зур игътибар күрсәтә. Һәрбер муниципаль районда диярлек татар гимназияләре, мәктәпләре эшли. Казан-да күптәннән методик советлар һәм махсус нәшрият бар. Алар бергәләп республика мәктәпләрен генә түгел, күрше төбәкләргә дә дәреслекләр белән тәмин итеп тора. Югары белемгә кайтсак, республика карамагында бер генә югары мәктәп тә юк. Россия кануннары белән тыелмаган булса да, РФнең мәгариф ка-нуны буенча уку планнарының байтак өлеше “милли-региональ компонент” сыйфатында ре-гионнарга тапшырылган булса да, республика-

ның бер генә дәүләт структурасы да ул “компо-нент” өчен дә, гомумән, югары белем бирү өчен дә җаваплыкны үз өстенә алмый.

Тикшеренү мәсьәләсе. Югары уку йортла-рында фәннәргә татарча уку традициясе бик озын тәнәфестән соң, 1980нче еллар ахырында яңартылды. Моңы вузларның инициативалы уку-тучылар төркемнәре башлап йөрдә. Бу гамәлнең ашырылуына илдә барган демократик үзгәрешләр сәбәп булды. Бүген аерым белгеч-лекләр буенча татарча уку төркемнәрен җыю һәм уку төжрибәсе Казан белән Чаллының барлык дәүләти техник вузларында бар. Игъти-барга ласклы факт – беренче татар төркемнәре-нәң кадрлар базасы һәм студентлар составы моңа туры килгән гуманитар вузларда түгел, ә техник вузларда – ул вакыттагы төзелеш инсти-тутында, КАИда, КХТИда, Чаллыдагы поли-техника институтында тупланалар. Билгеле сәбәпләр аркасында 1990 елларга кадәр техник вузларда татар студентлары өлеше түбән иде.

Без, югары мәктәп укутучыларының фике-рен өйрәнәп, татарча уку шартларын беле-шергә һәм перспективасын өйрәнергә бул-дык. Тикшерү өчен ике төркем алынды: берсе – эксперимент төркеме, аңа татарча укутучы-лар керә. Икенчесе – контроль төркем, аңа татарча укулмаган, төрле милләттән булган укутучылар алынды. Мәгълүмат 2006 елның май-июнендә анкетлау аша җыелды. Казан-дагы алты дәүләт уку йортынан 89 кешене сораштык, аларның 18е – эксперимент төрке-меннән, 71е – контроль төркемнән.

Соралучыларга бирелгән беренче сорау һәм аңа җавап нәтиҗәләре 1 табл. бирелә.

1 таблица

Билгеле булганча, шәһәрнең һәм республиканың күп вузларында фәннәрне татарча укыту эше жәелдерелгән. Сөз ничек уйлыйсыз, бу башлангычның киләчәге (перспективасы) бармы?

Сорауга жавап	Татар телендә укыту программаларында катнашу, (%)		Жәмгы- сы
	Катна- шам	Катнаш- мыйм	
Әйе	15,7	36	51,6
Жавап бирергә кыенсы- нам (Ж.б.к)	3,4	27	30,4
Юк	1,1	16,9	18
Жәмгысы	20,2	79,8	100

Сораштырылган алты вузның барысында да татарча укыту жәелгән, икесендә чит телләрдә дә укыту алып барыла. Соралучыларның яртысыннан күбрәге (52%) татар телендә укытуның ниндидер перспективалары бар дигән фикердә. Сорау респондентлар өчен “югары вольтлы” булып чыккан, шуңа да аларның күпчелеге (58,5%) соравыбызга жавапта язма комментариен дә теркәп куйган.

“Ачык” сорауга алынган жавапларны гади төркемнәргә аеру нәтижәсендә татар телендә укытуны дәвам итүгә бик күп аргумен-
тлар булуы ачыкланды.

1. *Рус телен белмәүче студентлар мәнфәга-
те.* Татарча укытуны хуплаган респондентлар аны дәвам итү кирәклеге күбрәк татар мәктәбен бетергән абитуриентларның-студент-
ларның мәнфәгатләре белән аңлаталар:

1) «Выпускники татарских школ должны иметь возможность адаптации – на первом курсе, плохо зная русский язык, трудно сдавать высшую математику, химию, информатику и др. предметы» (КДАТУ доценты, математик).

2) «Потому что есть студенты, которым трудно достается обучение на русском языке» (техник фәннәр кандидаты, доцент).

3) «Необходимо для абитуриентов, окончивших татарскую школу».

4) «Студентами, пришедшими из нацио-

нальных школ, легче воспринимается предмет на родном языке».

5) «Первые два года, когда студент прибывает из сельской местности, нужна адаптация» (КДАХА профессора, рус).

6) «Большое количество студентов из сельской местности» (КДАХА өлкән укытчысы).

2. *Хокуклар.* Күрүбезчә, татар мәктәбе исеме астында биредә күбрәк авыл мәктәбе күз алдында тотыла. Мәгариф министрлыгы мәгълүматлары буенча, республикада 1219 татар мәктәбе эшли, 81 гимназия, катнаш мәктәпләрдә 2500 милли сыйныф бар. Мәктәпләр саны күбрәк авыл җирендә булса, укучылар күбрәк шәһәрләрдә. Демографик вәзгыять аркасында авылдан килгән абитуриентлар саны тиздән кискен кимичәк дип көтелә. Мәгарифнең бу ижтимагый-демографик категориясенә халәте тотрыклы түгел, чөнки укучылар арасында рус телен белү дәрәжәсе арта, ә чыгарылып сыйныфларда төгәл фәннәрне туган телдә өйрәнгәннәр саны кими бара. Шуңа күрә вузларда татарча укытуның киләчәге күбрәк шәһәр мәктәбен тәмамлаучыларга бәйле. Алар туган телдә алган белемнәрен югары мәктәптә дә куллану хокукын алырга тиеш. Моның турыда бер укытучы да әйтә: «преподавание должно вестись на родном языке студента» (КДАТУ доценты, рус хатыны). Бер доцент «При условии поддержки на государственном уровне», – дип тә өсти.

3. *Канун.* Респондентларның бер ише татарча укытуның перспективалыгы-перспективасызлыгы турында сорау куюны провокацион дип санып: “ТР телләре турындагы канун бар [димәк, аны үтәргә кирәк]” (доцент, тарихчы). «Әлбәттә [перспективалар бар], чөнки безнең дәүләт телләре икәү, һәрбер студент сайлап алу хокукына ия». Канун мәсьәләсен башка укытучылар да күтәрә: «В Татарстане должны уметь говорить на национальном языке»; «Татарстанцы должны знать свой родной язык» (ТДГПУ өлкән укытучысы); «Без Татарстан Республикасында яшибез».

4. *Милли телне һәм мәдәниятне саклау.* Респондентларның бер өлеше техник фәннәрне укытуның башка якларын да телгә ала: «Необходимо развивать родной язык и в техническом направлении». “Поднятие национального самосознания”. “Это необходимо делать для развития языка и культуры”.

“Нужно сохранять культуру малочисленных народов во избежание ассимиляции”.

Әйтергә кирәк, татарча укыту югары техник мәктәп өчен хас булмаган вазифаны (функцияне) да өлешчә башкарып килә. Милли телне техник фәннәрдә куллану аның даирәсен киңәйтә, лексик яктан баета һәм аңа дөньяның танылган фән телләренә хас төгәллекне өсти.

5. *Булачак эшнәң үзәнчелеге.* Студентларның киләчәген дә онытмыйк. Татар телендә белем алуның практик әһәмияте дә бик күп. Яңадан укытучылар сүзенә колак салыйк: “Авыл жирендә эшләү өчен кирәк, анда рус теле таралмаган”. Билгеле ки, бар уку русча алып барылган хәлдә, укучы туган ягыннан читләшә, бу бигрәк тә укытучы булырга әзерләнгән студентларга кагыла. Мәгәр, ул нәрсә техник вуз төмамлаучыларга да кагыладыр.

Тагын бер мәсьәләне онытмыйк, тел белү үзә квалификация билгесе булып санала. Әгәр дә бездә татар телен белү бер генә кешедән – республика Президентыннан гына сорала икән, бу – татар телле белгечләргә ихтыяж юк дигән сүз. “Дөүләт кызыксынмый. Белгечләргә планлы рәвештә әзерләү юк” (КДТУ-КХТИ, доцент-филолог).

Дөүләт кайгыртуы турында сүз чыккач, биредә ике кызыксынган як бар: мәгариф өчен җаваплы министрлык һәм хөкүмәт. Министрлар кабинеты “Телләр” турындагы программага таянып, аз күләмдә булса да, үз өлешен кертә. Мәгариф министрлыгына килсәк, аның җитәкчелеге бу хакта мәгълүмат чараларында үз фикерен күптән әйткәне юк. Гомумән, министрлыкның югары мәктәптә татарча укыту мәсьәләсенә багышланган чараларда катнашмау тенденциясе күзәтелә. Бу исә, реформа үткәрелгәннән соң, аның һөнәри уку йортларында ике телдә укыту программасын булдырмавы хакында сөйли.

Татар теленә “перспективасызлыгы” фикерендә торганнар (алар 18%) моңа күп сәбәпләр табалар: лингвистик, сәяси һ.б.

1. *Лингвистик сәбәпләр.* “Технические предметы невозможно переводить на татарский язык. Нужны специалисты по татарскому языку, которых не хватает”. “Специальные предметы трудно преподавать на татарском языке” (КДАХА, ассистент).

КДТУ-КХТИнең математика укытучысы

фикеренчә, “это не нужно, достаточно только татарского языка”. Хәтта “Технические дисциплины нельзя преподавать на татарском языке” (КДАТУ доценты, хатын-кыз).

2. *Сәяси сәбәпләр.* «Россия – государство, говорящее на русском языке, Татарстан – лишь его часть» (өлкән укытучы, 38 яшь, хатын-кыз). Биредә комментарий бирү урынсыздыр. Инде әйткәнәбезчә, Россия кануннары татарча укытуны тыймый.

3. *Татар теленә перспективасызлыгы.* “Вряд ли преподавание таких предметов как инженерная геология на татарском языке дает какую-то перспективу” (КДАТУ, өлкән укытучы, рус хатыны). “Татарский язык не является международным” (*мәгарифнең халыкара теле – инглиз теле* – М.К.). “Обучение на татарском языке затрудняет возможность получения дальнейшего образования для перспективных студентов в крупных вузах страны и за рубежом” (өлкән укытучы).

Татар теленә “олы фән” өчен ярамау дигән хорафатны инкяр итү өчен 15 еллык укыту чорында тупланган уку-укыту әсбаплары күләмен һәм сыйфатын китереп булыр иде. Тәҗрибә күрсәткәнчә, татар теленә лексик байлыгы һәм грамматик төзелеше, яңа сүз конструкцияләрен җиңел ясау, аларны тиз гамәлгә кертә алу татар теленә төгәл фәннәр укыту максатына тулысынча туры килүен раслый. Төп лингвистик авырлык – уку әсбапларының җитмәвендә түгел, киресенчә, аларның күп һәм төрле булуында. Соңгысына сәбәп исә – төрле курсларда кулланган терминологияне системага кертә алган вузга методик үзәк юк.

Эксперимент төркеменә күпчелеге (14 кеше) уку материалларын (программа, лекцияләргә) үзләргә төзи яки тәржемә итә. Дүрт респондент (КДАТУ белән ТДГПИдан) тупланган методик комплекстан файдалана. Барысы да диярлек татар телендә укытуга багышланган махсус чараларда – гыйльми конференцияләрдә, семинарларда, “түгәрәк өстәлләрдә” катнашалар. Ул чаралар гыйльми полемика һәм тәҗрибә уртаклашу өчен бик мөһим педагогик аралашу каналын хасил итә. Аларның барысын да вуз җитәкчелеге башлап йөри.

Безгә эксперимент төркемгә кергән укытучыларның мотивациясен белү дә бик кызыклы тоелды (2 табл.).

2 таблица

Татарча укыту кыенлыкларын жиңәргә сезгә нәрсә ярдәм итә?

Жавап	Ешлык	%
Студентларның рәхмәте	2	2,2
Милләт алдында җаваплылык хисе	10	11,2
Туган телгә мөхәббәт	12	13,5

Күренеп тора ки, милләт алдында җаваплылык хисе һәм туган телгә мөхәббәт төп мотив булып тора. Бер респондент аларны ике сүз белән әйтеп биргән: “энтузиазм хисе”. Ни кызганыч, татарча укытуның барлык мәшәкатьләре дә укучыларда әллә ни рәхмәт хисе уятмый. Моңы студентлар яхшылыкны кадерли белмиләр дип тә әйтеп булмый, бәлки, югары мәктәптә коммерциализация сәбәпле килеп туган везгыятьнең бер чагылышы итеп бәяләргә буладыр. Гомумән, бу мәсьәлә җентеклерәк өйрәнүне сорыйдыр.

Эксперимент төркемендәгә күпчелек татар телен камил дәрәжәдә белүен әйтте (3 табл.).

3 таблица

Тел компетентлыгы

Жавап	Татар телендә укыту программаларында катнашу (ешлык)		Жәмгысы
	Катнашам	Катнашмыйм	
Житәрлек дәрәжәдә беләм	14	10	24
Беләм, ләкин методикалар төзү минем өчен мәшәкать тудыра	3	5	8
Кирәк дәрәжәдә белмим, тиешле стимуллар булса, алыныр идем	1	5	6
Белмим, тик сөйләшә алам	0	22	22
Белмим	0	29	29
Жәмгысы	18	71	89

Бер өлеш (20%) татар телен житәрлек белмәвен таний (бу рус мәктәбендә уку галәмәтедер). Татар телендә укытмаганнарның жидедән бере татар телен камил белә һәм, теләк булганда, ул эшкә алыныр иде. Шундый ук өлеш телне камил белми, ләкин, алларына тиешле стимуллар куелган шартта, алар да татарча укыту эшенә җигелер иде. Анкетка милләт турында сорау кертелмәсә дә, без татар телен белү дәрәжәсе турында кайбер мәгълүмат алдык. Мәсәлән, рус укытучылары арасында татар телендә сөйләшә алганны да табылды, татарчаны белмәгән татарлар да булуы ачыкланды.

Техник вуз укытучылары, нигездә, татар милли университеты ачылу идеясен яктый (70% диярлек). Бу югары уку йорты ачылу татар телендә тулы мәгариф циклын – мәктәпкәчә белем бирүдән алып, югары һөнәри белем бирүгә кадәр – төгәлләр иде. Андый уку йорты төзү турындагы карарны ТР Югары Советы 1995 елны ук чыгарды, әмма карар үтәлмәде. Соралучылар татар халкының, башкалар белән бер рәттән, үз мәгариф системасына хокукын (30%), милли вузның ачылуы халыклар дуслыгына зарар китермәячәген (38%) танийлар.

4 һәм 5 таблицаларны чагыштырып карасаң, милли университет ачуны уңай бәяләгән респондентлар 58% тәшкил итә.

4 таблица

1995 елда ТР Югары Советы Татар милли университетын төзү турындагы карар чыгарды. Сез ул карарны бүген яклар идегезме?

Жавап	Татар телендә укыту программаларында катнашу (%)		Жәмгысы	
	Катнашам	Катнашмыйм	Ешлык	%
Хуплыйм	19,3	38,6	51	58,0
Ж.б.к.	1,2	26,1	24	27,3
Хупламыйм	0	14,8	13	14,8
Жәмгысы	20,5	79,5	88	100

Төгаенләү максатында бирелгән сорауга исә уңай җавапны 68,5% кешедән ишеттек. Бу исә шундый нәтиҗә ясарга нигез бирә: милли университет турындагы полемика

5 таблица

Милли университет төзү уңае белән сезгә кайсы фикер якынрак?

	Жавап	Ешлык	%	Эксперимент төркем (ешлык)	Контроль төркем (ешлык)
1.	Уңай карыйм, чөнки татарларның үз мәгарифен төзәргә хакы бар	27	30,3	12	15
2.	Уңай карыйм, чөнки бу милләтләр арасындагы мөнәсәбәтләргә зарар китермәс	34	38,2	4	30
3.	Битараф	12	13,5	1	11
4.	Карашым тискәре, чөнки бу икътисади яктан дәрәс түгел (нецелесообразно)	7	7,9	0	7
5.	Карашым тискәре, чөнки Рәсәйнең бар халыкларына да вуз ачуны рәхсәт итәргә ярамый	6	6,7	0	6
	Жавап бирүчеләр	86	96,6	17	69
	Жавап юк	3	3,4	1	2
	Жәмгысы	89	100,0	18	71

белән кызыксынмаган кешеләр (төрле милләттән) дәүләти һәм шәхси вузлар белән янәшә республиканың татар югары уку йорты булуда бернинди яманлык та күрмиләр.

Университет төзү фикерен соралганның жидедән берсе күтәрә алмый (5 табл.). Үз нәүбәтендә, аларның яртысы университет ачтырмау өчен икътисади сылтау (“нецелесообразность”) күрсәтсә, тагын яртысы туры итеп “нельзя допустить, чтобы любой народ в России имел свой вуз” фикерен хуплый. Әйтергә кирәк, андый сүз рус укытучылары авызыннан гына яңгырамый. КДАТУның бер укытучысы сорауга җавап бирүдән бөтенләй баш тартты һәм, моны аңлатып, анкета читенә озын комментариен язып калдырды: «судя по поставленным вопросам и предложенным ответам, проводится идея не “национального”, а “националистического университета”».

Милли университет концепциясенә килсәк (6 табл.), техник вуз укытучылары, барыннан элек, анда гуманитар фәннәр укытылуын күрә (81%). Ижтимагый һәм табигый фәннәргә үстерүне ике мәртәбә азрак кеше хуплый (43%

6 таблица

Сезнечә, Татар университеты фәннең кайсы өлкәләрен үстерергә тиеш?

Жавап (берничә булуы ихтимал)	Еш- лык	%
1. Гуманитар (тарих, культурология, хокук, лингвистика, педагогика)	72	80,9
2. Ижтимагый (икътисад, социология, политология, психология)	38	42,7
3. Фундаменталь һәм табигый фәннәр (математика, физика, химия, биология һ.б.)	34	38,2
4. Яңа мәгълүмати технологияләр (информатика, программалар)	25	28,1
5. Инженер-техник фәннәр (механика, материаллар белеме, электротехника һәм электроника, төзелеш һ.б.)	23	25,8
6. Белмим	6	6,7
7. Мөмкин булган барлык өлкәләр	1	1,1

һәм 38%). Ни гажәп, респондентларның бары дүрттән бере генә үзләре укыткан фәннәрнең киләчәген анда күрә. Әмма ул чирек өлешнең яртысы диарлек татарча укытучылар үзләре (эксперимент төркемнән – 11 кеше, контроль төркемнән – 12). Һәм әйтергә кирәк, техник фәннәрне укыту ягында булганнар, барысы да диарлек, сорауда тәкъдим ителгән бөтен фәннәр исемлеген үстерү ягында.

Милли университет турында сүз чыккач, без жәмәгәтьчелеккә тәкъдим ителгән ТДГПУны күз алдында тотмыйбыз. Ялгышмыйча әйтеп була – укытучылар даирәсе аны милли университет итеп кабул итми (7 табл.). Респондентларның өчтән бер өлеше ТР житәкчелеге 1995 елда биргән вәгъдәсен үтәмәде дип саный. Калганнарның күбесе бу хакта сүз йөртергә кыенсынды.

7 таблица

Сезнеңчә, республиканың житәкчелеге милли университет ачу вәгъдәсен үтәдеме?

Жавап	Ешлык	%
Әйе	22	24,7
Ж.б.к.	37	41,6
Юк	29	32,6
Жавап бирүчеләр	88	98,9
Жавап юк	1	1,1
Жәмгысы	89	100,0

Гомумән алганда, ТР хөкүмәте ТДГИ һәм ТАРИ уку йортларын бетерү турындагы карар кабул иткәч (11.07.2005), ТДГПУга альтернатива калмады. Моңы респондентлар да аңлый кебек (8 табл.), 45% аңа (киләчәктә?) чын милли уку йорты булуына

8 таблица

Сез ничек уйлыйсыз, ТДГПУ татар милли югары йорты вазифасын үти алырмы?

Жавап	Ешлык	%
Әйе	40	44,9
Ж.б.к.	27	30,3
Юк	21	23,6
Жавап бирүчеләр	88	98,9
Жавап юк	1	1,1
Жәмгысы	89	100,0

өметләр дә баглый. Әмма аның чын университет булуына өметләр азрак (9 табл.) – бары

27%; чагыштыру өчен – элекке пединститутка андый дәрәжә күрсәтмәгәннәр саны 31,5%.

9 таблица

Сез ничек уйлыйсыз, ТДГПУ классик университет вазифаларын үти алырмы?

Жавап	Ешлык	%
Әйе	24	27,0
Ж.б.к.	36	40,4
Юк	28	31,5
Жавап бирүчеләр	88	98,9
Жавап юк	1	1,1
Жәмгысы	89	100,0

Гомумән перспективаларга кереп китсәк, жәмәгәтьчелек милли университет төзүгә республикадагы иң борынгы һәм мәртәбәле уку йорты булган КДУны да жәлеп итүне сорый кебек (10 табл.).

10 таблица

Кайсы оешма Татар милли университеты нигезен тәшкил итә алыр иде?

Жавап (берничә булуы ихтимал)	Ешлык	%
КДУ	23	25,8
КДПУ	31	34,8
Тарих институты	10	11,2
Г.Ибраһимов ис. ТӘҺСИ	6	6,7
Барысы да	3	3,4
Башка	1	1,1
Берсе дә түгел	2	2,2
Ж.б.к.	9	10,1
Жавап юк	8	9,0

Шулай итеп, хөкем сөргән фикерләргә капма-каршы буларак, вуз укытучылары жәмәгәтьчелеге татар телендә укытуны дәвам итүгә уңай карый. Тикшеренү нәтижәләре күрсәткәнчә, татар телендә инженер-техник һәм табигый фәннәрне алга таба укытуның югары “кадрлар потенциалы” да бар. Татарча югары техник белемне туган телдә алу киләчәге милли мәктәпләргә төмамлаучыларның конституция хокукларына карый. Аның югарырак формалары үсеше (мәсәлән, аспирантура) киләчәктә милли югары уку йортын ачуга бәйле. Мәгариф системасы асылда инерцияле система булуын искә алсак, татарча укытуның файдасын берәздән күрербез әле.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ДИАЛЕКТЛАР СИНТАКСИСЫ ТАРИХЫННАН

Лилия Янсаева

ЛИЛИЯ АЛЬБЕРТ кызы ЯНСАЕВА – 2005 елда Стәрлетамак дәүләт педагогия академиясенең филология факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Казан дәүләт университетының аспирантурасында укый, профессор Флера Сафиуллина житәкчелегендә «Диалектлар синтаксисы» темасына кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Янсаева Л.А. Из истории синтаксиса диалектов татарского языка.

В статье представлен краткий обзор работ, посвященных заглавной теме.

Татар тел белемендә, телнең хәзерге үзенчәлекләреннән тыш, телнең тарихи ягына игътибар итү дә бар. Телнең тарихы кешеләр арасында булган сөйләшү үзенчәлекләренә, ягъни диалектологиягә барып тоташа.

Диалектологиянең тарихы бик борынгыдан, хәтта антик дөньядан ук башлана, фән буларак нигезләнеп житүе XVIII йөзнең азаларына туры килә, сөйләшү телендәге диалекталь фактларны, аларның аваз ижатларын жыю, теркәү белән бергә бара.

1801 елда Тобол югары мәктәбендә татар теле укытучысы И. Гиганов татар теле грамматикасын һәм татарча-русча сүзлек төзеп бастыра. Бу китапка кергән материаллар, жирле мулла һәм укымышлыларның катнашы белән, Себер татарлары теленнән жыеп алынган. Татар диалектологиясенең аннан соңгы үсеше бай материал туплап калдырган: С. Кукляшев, В.В. Радлов, Н.И. Ильминский, Н.Ф. Катанов, А.Г. Бессонов һ.б. танылган галимнәрнең XIX гасыр азагында алып барган эшчәнлегә белән бәйле [1, 250].

Октябрь революциясеннән соңгы елларда диалектология зур үсеш юлы үтте һәм шактый зур уңышларга иреште. Әгәр дә 40нчы елларга кадәр диалектларны өйрәнү кайбер ачыклаулар, аерым эзләнүләр, аз санлы экспедицияләр яки урыннарда анкета жибәрәп тутырту рәвешендә булса, 60-80 нче елларда исә татар теленең барлык сөйләшләрә дә, махсус экспедицияләр уздыру юлы белән фронталь рәвештә тикшерелделәр, тиешле дәрәжәдә анализланып тасвирландылар [2, 422].

Татар диалектологиясенең башлангыч этабындагы өйрәнү юллары Н.Б. Борһанова,

Л.Т. Мәхмүтова, Д.Б. Рамазанова хезмәтләрендә урын тапкан.

Диалектология буенча диссертацияләр дә якланган. Урта диалект буенча Д. Сарманаева (1949), А.А. Юлдашев (1950), Л.Т. Мәхмүтова (1952), Н.Б. Борһанова (1953), А. Әфләтунов (1961) кандидатлык диссертацияләре яклап чыгалар. Күренекле диалектолог Л. Жәләй 1954 елда докторлык диссертациясе яклый.

Галимнәр татар сөйләшләренең барлык өлкәләрен тикшерсәләр дә, диалектларның синтаксик үзенчәлекләре бүгенгә чаклы тиешле игътибардан читтә кала килде.

Татар тел белемендә диалектларның синтаксик үзенчәлекләренә беренчеләрдән булып Л. Жәләй игътибар итә. “Татар диалектологиясе” исемле хезмәтендә өч диалектның да синтаксик үзенчәлекләренә туктала: диалектлар синтаксисын күзәткәндә анализ-синтез принцибын нигез итеп ала. Галим синтетик бәйләнеш чараларын, жөмлөләрнең синтаксик төзелешен, кушма жөмлө синтаксисын, туры сөйләмне өйрәнү буенча алга зур адым ясый. Жөмлөдәге сүз тәртибен, аналитик сүз тәртибе һәм синтетик сүз тәртибе дип, ике төргә бүлә. Әдәби әсәрләрдән китерелгән мисаллар белән урта диалект вәкилләренең сөйләмен чагыштырып караганнан соң, анда синтетик тәртип өстенлек ала, дигән нәтижәгә килә. Л.Жәләй диалектлар синтаксисының үзенчәлекләрен гомуми генә күзәтсә дә, бу өлкәдә башлап әйткән сүзә белән игътибарга лаек.

Материаллар туплана барган саен, диалектлардагы синтаксик үзенчәлекләрен чикләре аныклана килә, төгәлләнә төшә. Га-

лимнәр урта диалектның сөйләшләрән аерып өйрәнә башлыйлар.

А. Юлдашев үзенң 1950 елда яклаган диссертациясендә типтәр сөйләшенең синтаксик үзенчәлеген морфология бүлегә белән бергә карый. Автор татар теленең типтәр сөйләшләрәнә һәм башкорт теле өчен хас булган карашларга шактый яңалык өсти. Интонациянең синтаксик роленә, кушма жөмлә, сыйфат фигыль, хәл фигыль мәсьәләләренә ачыклык кертә. Галим типтәр сөйләшенә генә тукталып калмый, татар һәм башкорт теленең башка сөйләшләрән дә тикшерә.

Ә.Ш. Әфләтунов «БАССРның Көнбатыш, Көнъяк-Көнбатыш өлешендә яшәүче татарлар сөйләшенең тел үзенчәлекләре» дигән кандидатлык диссертациясендә әдәби телгә иң якин сөйләшләрнең берсен – типтәр сөйләшен өйрәнүне дәвам итә һәм диалекталь синтаксисның күп кенә проблемаларына тукталып үтә.

Ә.Ш. Әфләтунов диалектлардагы сүзтөзмәләрнең төзелешенә ачыклык кертә һәм бу яктан башка диалектлар белән якынлыгын күрсәтә. Килеш кушымчаларының кулланышы өлкәсендә дә бу сөйләшкә генә хас үзенчәлекләренә әйтеп бирә. «Юнәлеш аффиксының югалу моментларын, иялек килеш функциясендә төшем килешен куллану үзенчәлекләрен типтәр сөйләшенә генә хас күренеш», – дип саный. «Яшерен күрсәткечләр бәйләнеш» дигән аерым термин кертә [3, 236]. Шуңа ук вакытта юнәлеш килеш саклану мөмкин, дигән фикерне дә китерә. Мисаллар әдәби әсәрләрдән һәм сөйләш вәкилләреннән чагыштырма рәвештә бирелә.

Д.Б. Рамазанова Башкортстанда яшәүче татарлар сөйләшен, Пермь татарлары сөйләшен, Минзәлә сөйләшен, Әгерҗе урынчылыгын өйрәнгәндә диалектларның синтаксисы буенча да мәгълүматлар туплый. Мәсәлән, Пермь татарлары сөйләшен тикшереп, аларның сөйләшендә сүзтөзмә төзелеш, хәбәрнең тышкы күренешендәге аермалыкларны, жөмлә кисәкләренә инверсиясен, сорау жөмлә һәм кушма жөмләләр структурасындагы үзенчәлекләрен күрсәтә; татар теленең урта диалекты Минзәлә сөйләше һәм Бәләбәй урынчылыгының кайбер синтаксик үзенчәлекләренә (исем хәбәрнең формасы, сорауның жөмләдә чагылышы, архаик иза-

фет очракларына) игътибар итә.

Төрки сөйләм теле синтаксисының аерым аспектлары А. Хазраткулов, С. Халдарова, Р.С. Әмиров, Б. Уринбаев, М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллина, Д.С. Тикеев һ.б. хезмәтләрендә каралган.

Хәзерге вакытта диалектларның синтаксисына игътибар артканнан-арта бара. 50нче еллар азагында татар диалектологлары сөйләшләрне лингвистик география ысулы белән өйрәнүгә күчтеләр. Бу ысул сөйләшләрне мөмкин кадәр системалы, тулы тасвирлауга гына китереп калдырмый, ә теге яки бу үзенчәлекләренң таралыш географиясен, башка үзенчәлекләренң таралыш чикләре белән чагыштырып, анализларга булышлык итә. Диалектлар синтаксисы да аерым сөйләш чикләрендә генә калмый, аны борынгы язма истәлекләр, халык сөйләм теле, әдәби әсәрләр теле белән чагыштырма рәвештә өйрәнәләр. Бу өлкәдә зур хезмәт күрсәткән М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллина, И.Р. Һидиятовның хезмәтләрен атап үтәргә мөмкин.

М.З. Зәкиевның “Төрле чорларда татар әдәби телнең һәм диалектларның бәйләнеше” исемле мәкаләсе 1976 елны Ереванда басылып чыга һәм синтаксисның күп кенә проблемаларына ачыклык кертә.

И.Р. Һидиятов Казан ханлыгы чорындагы язма истәлекләренә диалектларга хас синтаксик үзенчәлекләр белән чагыштырмача өйрәнә. Аның хезмәте борынгы язма истәлекләр нинди диалектлар катнашында язылганын күрсәтә [4].

Татар сөйләм теле синтаксисын фәнни тикшерүдә Ф.С. Сафиуллинаның «Синтаксис татарской разговорной речи» дигән хезмәте зур әһәмияткә ия [5]. Бу китап авторының татар сөйләм теленең синтаксик үзенчәлекләрен өйрәнүенң беренче тәҗрибәсе һәм күпеллек фәнни эзләнүләр нәтижәсе булып тора. Татар теленең бетмәс-төкәнмәс байлыгы, чагылыш формасының күптөрлелеге, табигый, барысы да бер китапка сыеп бетми. Автор диалог табигатен анда репликалар бәйләнешендә һәм бу репликаларны бәйләп торучы формаларга мөнәсәбәттә, диалоглыкка, гадилеккә, экономиялелеккә һ.б. омтылыучы сөйләм теленең типиклаштырылган үзенчәлекләренә (фигыль һәм

исем кабатлануларның күп төрләре, алмашлыктарның үзенчәлекле кулланылышы, раслау һәм инкяр итү үзенчәлекләре, эллиптик конструкцияләр, синтаксик таркалу күренешләре һ.б.) бәйләп тикшерә. Нәкъ менә шулар, язма (монолог) телдән аермалы буларак, сөйләм (диалог) теленен асыл сыйфатларын чагылдыра да инде. Сөйләм теленен үзенчәлекләре татар тел белгечләре игътибарынан читтә кала килделәр, чөнки синтаксистлар (алар гына да түгел) күбрәк язма монологик сөйләмне өйрәнделәр.

Г.Ф. Саттаров һәм Ф.С. Сафиуллинаның диалекталь синтаксиска кагылышлы берничә мәкаләсендә бу мәһим проблеманың аерым мәсьәләләре ассызыклана.

Көнчыгыш Себер татарлары диалектының синтаксик үзенчәлекләреннән контекстуаль инверсия, хәбәр формалары, әйтү максаты буенча жөмлөләр төзелеше, кушма жөмлө структурасына һ.б. кагылышлы мәсьәләләр Г.Х. Әхәтов һәм Д.Г. Тумашева хезмәтләрендә урын алды.

Жирле сөйләшләрнең синтаксик үзенчәлекләрен тикшерү өчен бай практик материал татар диалектологлары тарафыннан күптәннән тупланып килә. Алар махсус җыентыклар буларак басылып та чыктылар. “Татар диалектологиясе материаллары” җыентыклары СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының диалектологлары тарафыннан әзерләнде, аларда татар теленен урта һәм мишәр диалектына караган текст үрнәкләре урнаштырылган.

Текстларның җыентыкта гади транскрипциядә, хәзерге алфавитка нигезләнеп бирелүе бик уңайлы. Җыентык телчеләр, тюркологлар, этнографлар, тарихчылар, фольклорчылар, укытучылар өчен кыйммәтле чыганаҡ

материал булып хезмәт итә ала. Җыентыкның фәнни әһәмияте анда бирелгән бай, күләмле текстларда чагыла.

Диалектлар татар әдәби телен баеп чыганагы булып торалар. Аның башлангыч этабына игътибар итеп китсәк, галимнәр “фонетик һәм лексик бүлек – урта диалектка, морфологик бүлек – көнбатыш диалектына, ә синтаксик төзелеше иске татар әдәби теленен үзенчәлекләренә барып тоташа”, – дигән нәтиҗә чыгаралар.

Татар диалектологлары ярдәмендә җыйган материаллар аша һәм төрле диалектлар синтаксисын чагыштыру нәтиҗәсендә галимнәрнең күбрәк хәл кушымчаларына, кушма жөмлөләр арасында аналитик бәйләүче чараларга, теркәгечсез кушма жөмлөләргә кулланы үзенчәлекләренә игътибар иткәнлекләре күзәтелә. Атап киткан синтаксик үзенчәлекләр әдәби телдән ерак урнашкан сөйләшлөрдә һәм диалектларда күбрәк очрый. Бу, әйтеп үтик, бигрәк тө себер татарларына, нократ татарларына хас.

Диалектлар синтаксисын өйрәнү, һичшиксез, алга таба да дәвам итәр. Чөнки, сөйләм синтаксисының тирәнтен өйрәнелмәве, бу өлкәдә тикшеренүләр башкаруның авырлыгы һәм чит телләр йогынтысында, заманның экстралингвистик факторлары нәтиҗәсендә жирле сөйләшләрнең әкрәкләп үз асылын югалта баруы диалекталь материалны тиз арада теркәүне таләп итә, диалекталь синтаксисның максатын тикшерү кирәклеген көнүзәк проблема дәрәҗәсенә күтәрә. Бу эзләнүләр диалектларның һәм сөйләшләрнең синтаксис һәм стилистикасын җентекләп өйрәнүгә, стилистика белән синтаксисын арасындагы бәйләнеш мәсьәләләрен тикшерүгә билгеле бер күләмдә нигез булып дип уйлыйбыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Жәләй Л. Татар диалектологиясе. – Казан: Татиздат, 1947. – 278 б.
2. Татар теленен диалектологик сүзлегә / Ред. М.З. Зәкиев, Д.Б.Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993. – 458 б.
3. Әфләтунов Ә.Ш. Башкортстанның көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнарында яшәүче татарлар сөйләшкәдәге кайбер синтаксик күренешләр // Татар теле һәм әдәбияты. – Казан, 1959.
4. Идиятов И.Р. Язык письменных памятников периода Казанского ханства (XVI) и татарские говоры в сравнительных аспектах. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань: Тат. кн. издат., 2005. – 25 с.
5. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. – Казань: Изд. КГУ, 1978. – 252 с.

ПАРЛЫ СҮЗЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮ ЮЛЫНДА

Ландыш Маннапова

ЛАНДЫШ МӨГЪСҮМ кызы МАННАПОВА – 2005 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Казан дәүләт университетының аспирантурасында укый, профессор Флера Сафиуллина житекчелегендә «Парлы сүзләрнең ясалыш закончалыклары» темасына кандидатлык диссертациясе яза.

Маннапова Л.М. На пути изучения парных слов.

В статье обсуждаются взгляды татарского филолога Г.Х. Алпарова (1888-1936) на заявленную проблему.

Төрки телләрдә парлы сүзләр турында беренче мәгълүматлар «Алтай теле граматикасында бирелә» [1, 47]. Татар тел белемендә исә әлеге өлкәгә беренчеләрдән булып К. Насыйри игътибар итә [2, 104-106].

Парлы сүзләр хакында башлангыч мәгълүматлар, әлбәттә, аларның үзенчәлекләрен бөтен тулылыгында ачып бетерә алмый. Халык әйткәнчә, «Беренче коймак төерле була». Шуңа күрә бу өлкәгә караган беренче хезмәтләрдә дә шактый бөхәсле, аңлашылмаган урыннар житезлек.

Термин буларак та парлы сүзләр XX гасырның 2нче яртысында Л. Жәләй, Д.Г. Тумашева хезмәтләрендә генә кулланыла башлый. Сыйфатлар ясалышын тикшергәндә Л. Жәләй «парлы сыйфатлар» сүзен телгә ала [3, 80] (очерклар 1962 елга карый). Д.Г. Тумашева 1964 елгы хезмәтендә парлы сүзләр ясалышына киңрәк туктала [4, 17]. К. Насыйри «Әнмүзәж» хезмәтендә гарәп телендәге «әтбагы әлфаз» терминына мөрәжәгать итә [2, 104]. Г. Ибраһимов парлы сүзләрне «сүз жилеме», «юлдаш сүзләр» дигән төрләргә бүлеп карый [5, 104]. В. Хангилдин аларны «фразеологик нигез» һәм «кушмалар» дип атап китә [6, 45-46].

Парлы сүзләр темасы хезмәтләрдә төрле дәрәжәдә ачылган. Алар арасында шактый бөхәсле булганнары бар. Бу мәкаләбездә без Г. Алпаровның «Сайланма хезмәтләр»ендә урын алган «Татар телендә кушма төрләр» мәкаләсендә парлы сүзләрнең ничек каралуын тикшереп үтәрбез.

Иң элек әлеге хезмәттә термин бирелешенә игътибар итик. Мәкаләдә бер урында парлы сүзләрне автор куш сүзләр дип атый [7, 170]. Ләкин шунда ук алар составына **килә**

килә кебек кабатлауларны кертәп карый.

Г. Алпаров алга таба кушма төрләрне өч төркемчәгә бүлә: «1) тагылмалы кушмалар, 2) кабатлаулы кушмалар, 3) көчәйтүле кушмалар». Болар арасынан беренче төркемчәгә киңрәк туктала [7, 172]. Нәкъ әлеге төркемчә бүгенге көндә парлы сүзләр терминына туры килә.

Тагылмалы кушма сүзләргә Г. Алпаров түбәндәге билгеләмәне бирә: «Болар, яна мәгънәдәге яңа бер тасавыр аңлату өчен, авазларында яки мәгънәләрендә үзара бер-беренә нинди булса да охшашлык, якынлык булган ике төп сүзгә бер-беренә тагып, ияртеп әйтү белән ясалган булалар. Аларның беренчесе һәрвакыт мәгънәле, мөстәкыйль сүз булып, икенчесе күп вакыт ярым мәгънәле, яки бөтенләй мәгънәсез ярдәмчә бер әйтем генә дә булырга мөмкин. Шуңа күрә бу соңгысын «тагылмалы сүз» (яки «иярчен сүз») дип атарга ярый» [7, 172]. Тагылмалы кушма сүзләргә шундый билгеләмә биреп, галим алга таба аларны ясалышы ягынан төрләргә бүлә. Мисаллар арасында 4нче, 5нче, 7нче, 8нче төрләрдә автор биргән кагыйдәгә каршы килә торган мисаллар шактый: «хатын-кыз, жир-су, көн-төн, бата-чума, арып-талып, алдым-бирдем» [7, 173]. Бу парлы сүзләр ике тулы мәгънәле компонентлардан ясалганнар, алар тагылма булып килмиләр, бәлки беренче компонент белән бертигез хокукта торалар.

Алга таба да автор тагын бер кат: «Тагылмалы кушма сүзләрнең беренчесе телебездә үзенә аерым көенчә дә йөри, икенчесе күп вакыт үзә ияргән сүздән башка ялгыз көенчә генә телебездә йөртелми», – дип ассызыклап үтә [7, 173]. Г. Алпаровның болай фикер йөртүе, бу турыда кат-кат искәртеп үтүе – татар телендә

парлы сүзләрнең нәкъ менә ул әйткән төре генә киң таралган икән дигән фикер калдыра.

«Тышкы яктан сүз төркемнәре» бүлегендә Г. Алпаров «тамыр кисәкләренәң төзелешә ягыннан» сүзләрне өч төргә бүлә. Тагылмалы сүзләргә монда шактый тулы, аңлаешлы билгеләмә бирелә: «Тагылмалы сүзләр – әйтелешләрә яки мәгънәләре ягыннан бер-беренә якынлыгы булган ике сүзнә янәшә китереп, бер-беренә ияртеп әйтелгән куш сүзләр» [7, 68]. Билгеләмәдә бәхәслә урыннар юк кебек. Тик парлы сүзләрнең мәгънәләре ягыннан бер-берсенә капма-каршы булган төрләре турында берни дә әйтелми. Андый мисаллар ул чорда күп очрый. Моңы раслар өчен К. Насыйринның «Әнмүзәж» хезмәтенә мөрәҗғәгать итик. Хезмәттә түбәндәге антоним сүзләрдән төзелгән парлы сүзләрне табарга мөкин: «астлы-өсле, аклы-каралы, эчле-тышлы, озынлы-кыскалы, олуглы-кечеле, иреле-вакылы һ. б.» [5, 106].

Кагыйдәдән соң автор янәдән өстәп куя: «Боларның беренчесе төп, икенчесе тагылма була». Бүгенге татар тел белемендә исә без «Парлы сүздә компонентлар тигез дәрәҗәле була», – дип өйрәнәбез һәм өйрәтәбез [4, 17]. Ф. Ганиев та нәкъ шул ук фикердә тора: «Куш сүзләрнең компонентлары үзара тигез хокуклылар, тезүле бәйләнеш белән бәйләнгәннәр», – дип яза ул. [8, 37].

Г. Алпаров төп игътибарын парлы сүзләрнең «сүз һәм аңа аваздаш булган башка сүз янәшә килеп ясалган» төренә юнәлтә һәм аларны берничә төргә бүлөп өйрәнә [7, 91]. Мәсәлән: **1) баш сүзнәң башындагы берничә авазын үзгәртеп әйтү белән ясалган кушмалар:** агач-богач, малай-шалай, әрәм-шәрәм; **2) баш сүзнәң эчтәге берничә авазын үзгәртеп ясалган кушмалар:** тамыр-томыр, чокыр-чакыр; **3) баш сүзнәң азагыннан берничә авазны үзгәртеп ясалган кушмалар:** усал-унтагай, килеш-килбәт, жиләк-жимеш, карт-коры» [7, 173]. Соңгы ике

мисал үзәк бәхәс уята, **карт-коры** сүзә ике мәгънәле сүзнә янәшә куеп ясалган; **жиләк-жимеш** сүзендә дә соңгы компонент ашау сүзенң борынгы варианты булып тора.

Авторның хатасы – парлы сүзләрне бер яклы гына карау, аларның бер генә төренә игътибар итү. Әгәр дә ул нәкъ менә тагылмаларга гына тукталып, аларны парлы сүзләрнең бер төре буларак тикшерсә, мондый буталчыklar килеп чыкмас иде. Шулай ук, мисаллар китергәндә төгәлрәк булса, тагылмаларга ике синоним яки антоним сүз янәшә килгән парлы сүзләрне кертәп карамаса, хезмәт төгәл, бәхәсләр тудырмый торган булып иде. Кагыйдәләргә карата да шуны ук әйтергә мөмкин, аларга да конкретлык, төгәллек житеп бетми.

Г. Алпаровның тел белеменә керткән өлеше бәхәссез. Аның бу хезмәте дә парлы сүзләргә кинрәк тукталып тикшерү ягыннан игътибарга лаек. Ул үзенчә аларга билгеләмә бирә, төрләргә бүлә, ясалышларына игътибар итә. Мәкалә язылган вакыт парлы сүзләрне өйрәнүгә «керең кенә барган чор» булганын да, аларны өйрәнәп язылган хезмәтләрнең татар тел белемендә аз булуын да исәпкә алсак (К. Насыйри, Г. Ибраһимов хезмәтләре), Г. Алпаровның бу хезмәте зур әһәмияткә ия. Тел белеме үскән, камилләшкән сәен, парлы сүзләр өлкәсендә күп кенә бәхәслә урыннар (Г. Алпаров хезмәтендә яктыртылганнары турында сүз бара) ачыкланды, ак таплар югалды диярлек. Парлы сүзләрнең билгеләмәсен биргәндә дә галимнәр арасында бәхәс юк (алда карап киткән Д. Тумашева, Ф. Ганиев биргән билгеләмәләр).

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин: ниндидер тел күренешен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр тәнкыйтькә түгел, ә анализга, төгәл тикшереп, укучыга аңлатып, шәрехләп бирүгә мохтаж. Без Г. Алпаровның «Татар телендә кушма төрләр» хезмәтенә күзәтү ясап, шушы бушлыкны тутырырга омтылдык.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань: Печатный двор, 2002. – 192 с.
2. Насыйри К. Әнмүзәж. – Казан: КДПУ нәшр., 1975. – 213 б.
3. Л. Жәләй. Татар теленң тарихи морфологиясе (очерклар). – Казан: Фикер, 2000. – 288 б.
4. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология. – Казан: КДУ нәшр., 1978. – 221 б.
5. Ибраһимов Г. Татар сарыфы/ Төз. Ф.С. Сафиуллина, Б. Э. Хәкимов. – Казан: КДУ нәшр., 2003. – 119 б.
6. Хангильдин В. Татар грамматикасы. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. – 642 б.
7. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр / Татар грамматикасы һәм гомуми тел белеме мәсьәләләре. – Казан: Татиздат, 1945. – 329 б.
8. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби теле. Сүзъясалышы. – Казан: Мәгариф, 2000. – 271 б.

АТОМ ТӨШЕНЕҢ МАГНИТИК РЕЛАКСАЦИЯСЕ

Наил Гайсин, Әхәт Ильясов

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, сыекчаларда һәм кристалларда төшнең магнитик релаксациясе өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзерге көндә Казан дәүләт технология университетының физика кафедрасында эшли, ике телдә (татар һәм рус телләрендә) лекцияләр укый һәм гамәли дәрәсләр алып бара. 150дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

ӘХӘТ ВАХИТ улы ИЛҖАСОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Татарстан фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, ТРның дәүләт бүлгә лауреаты. Хәзерге көндә Россия фәннәр академиясенең Казан органик һәм физик химия институтының радиоспектроскопия лабораториясендә эшли. Органик химия һәм медицинада магнитик радиоспектроскопия буенча фәнни тикшеренүләр алып бара, 400дән артык фәнни хезмәт авторы.

Гайсин Н. К., Ильясов А. В. Ядерная магнитная релаксация.

В статье рассматриваются особенности изучения материи методом ядерной магнитной релаксации.

Төшнең магнитик резонансы (ТМР) – матдәнең микроструктурасын өйрөнүдә хәзерге заман методлары арасында иң көчле методларның берсе булып тора. Соңгы вакытларга кадәр ул ике төрле юнәлештә: төшнең магнитик спектроскопиясе һәм төшнең магнитик релаксациясе юнәлешләрендә үсеш алды. «Фән һәм тел» журналының 2006 елгы беренче санындагы мәкаләне без ТМР спектроскопиясенең принципларын һәм кулланылышын карауга багышлаган идек. Бу мәкаләдә әһәмияте ягыннан спектроскопик методлардан ким булмаган релаксация методлары белән кыскача танышырбыз.

Алда әйтелгән мәкаләдә без I спинлы төшнең энергиясе H_0 зурлыгындагы магнит кырында бер-береннән тигез $\Delta E = \mu \gamma H_0 / I$ ераклыгында урнашкан $2I+1$ энергетик дәрәжәгә бүлгәләнүен күрсәткән идек. Биредә μ – төшнең магнитик моменты, g – гиромангнетик чагыштырмасы. Күрше энергия дәрәжәләре арасында күчешләр тудыручы алмаш магнит кырының ешлыгы $\nu = \gamma H_0 / 2\pi$ (Гц) зурлыгында була. Термодинамик тигезләнеш торышында төшләрнең энергетик дәрәжәләр буенча бүленеше Больцман законына буйсына. Бу бүленешне бозучы теләсә

нинди тәэсирдән соң, мәсәлән, резонанс ешлыгындагы алмаш магнит кыры импульсы тәэсиреннән соң, төшнең спин системасы молекуляр система (рәшәткә) белән энергия алмашып, тигезләнеш хәленә кайта. Спин-системаның тигезләнеш хәленә кайтуы релаксация процессы дип атала һәм ул спин-рәшәткә релаксациясе вакыты T_1 белән билгеләнә.

Ярсытылган энергетик халәттә төш T_1 вакытыннан да озаграк сакланмый, шуңа күрә резонанс сызыгының киңлеген Гейзенбергның

$$\Delta E \Delta t \geq \hbar \quad (1)$$

билгесезлек принцибыннан чыгып бәяли алабыз. Бу очракта ТМР сызыгының ярымбиэклектәге киңлеген $\nu_{1/2}$ өчен (1)

$$(\hbar \nu_{1/2}) T_1 \geq \hbar \text{ яки } \nu_{1-2} \geq 1/T_1 \quad (2)$$

формасында языла.

Еш кына ТМР сызыгының киңлеген, мәсәлән, каты жисемнәрдә, полимерларда яки молекулалары акрын хәрәкәтләнүче сыеклыктарда бу нисбәт күрсәткән киңлектән зуррак була. Моның сәбәпләре турында алдагы сандагы мәкаләдә без фикер йөрткән идек инде: ул матдә эчендәге төш урнашкан урында локаль магнит кырларының бердәй, ә тышкы магнит кырының бе-

риш булмавына бәйле.

Спин-системаның үз эчендә тигезләнеш урнашу вакытын локаль магнит кырлары билгели, ә ул спин-спин релаксациясе вакыты T_2 дип атала. T_2 зурлыгы Лоренц формасындагы сызыкның киңлегенә белән

$$\nu_{1-2} = 1/\pi T_2 \quad (3)$$

бәйләнешендә була. Бу формула резонанс сызыгының “табигый” киңлеген күрсәтә. Әгәр магнит кыры бериш булмаса, матдәнең төрле өлешләрендәге атом төшләр төрле көчәнешләр кырларда урнаша һәм төрле ешлыкта резонанслаша. Бу резонанс сызыгы киңлегенә

$$\nu_{1-2} = \gamma \Delta H_0 / 2\pi \quad (4)$$

зурлыгындагы өстәмә кертем ясый. Экспериментта күзәтелә торган сызык киңлеген

$$\nu_{1-2} = 1/\pi T_2^* \quad (5)$$

формасында күрсәтеп була. Бу формулаларда ΔH_0 – тышкы магнит кырының беришсезлеге, T_2^* – экспериментта күзәтелә торган T_2 вакыты. Шулай итеп, T_2^* зурлыгы резонанс сызыгының табигый киңлегенә һәм тышкы магнит кырының беришсезлеге белән билгеләнә:

$$1/T_2^* = 1/T_2 + (\gamma \Delta H_0 / 2\pi). \quad (6)$$

Төшнең макроскопик магнитлану векторы хәрәкәте классик физика тигезләмәләре аша языла. Мондый тигезләмәне беренче булып Америка физигы Ф. Блох тәкъдим иткән һәм ул декартча турыпочмаклы координатлар системасында түбәндәгечә языла:

$$\frac{d\vec{M}}{dt} = \gamma [\vec{M}, \vec{B}] - \vec{i} \frac{M_x}{T_2} - \vec{j} \frac{M_y}{T_2} - \vec{k} \frac{M_z - M_0}{T_1}. \quad (7)$$

$\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ – координат күчәрләренең ортлары. Бу формулада беренче кушылучы төшнең макроскопик магнит моментының прецессия хәрәкәтен билгели, икенче, өченче һәм дүртенче кушылучылар аның магнит кырына аркылы һәм параллель компонентларының релаксациясен билгели. Шуңа күрә T_2 зурлыгын аркылы магнетик релаксация вакыты, T_1 зурлыгын буй релаксация вакыты дип тә атыйлар.

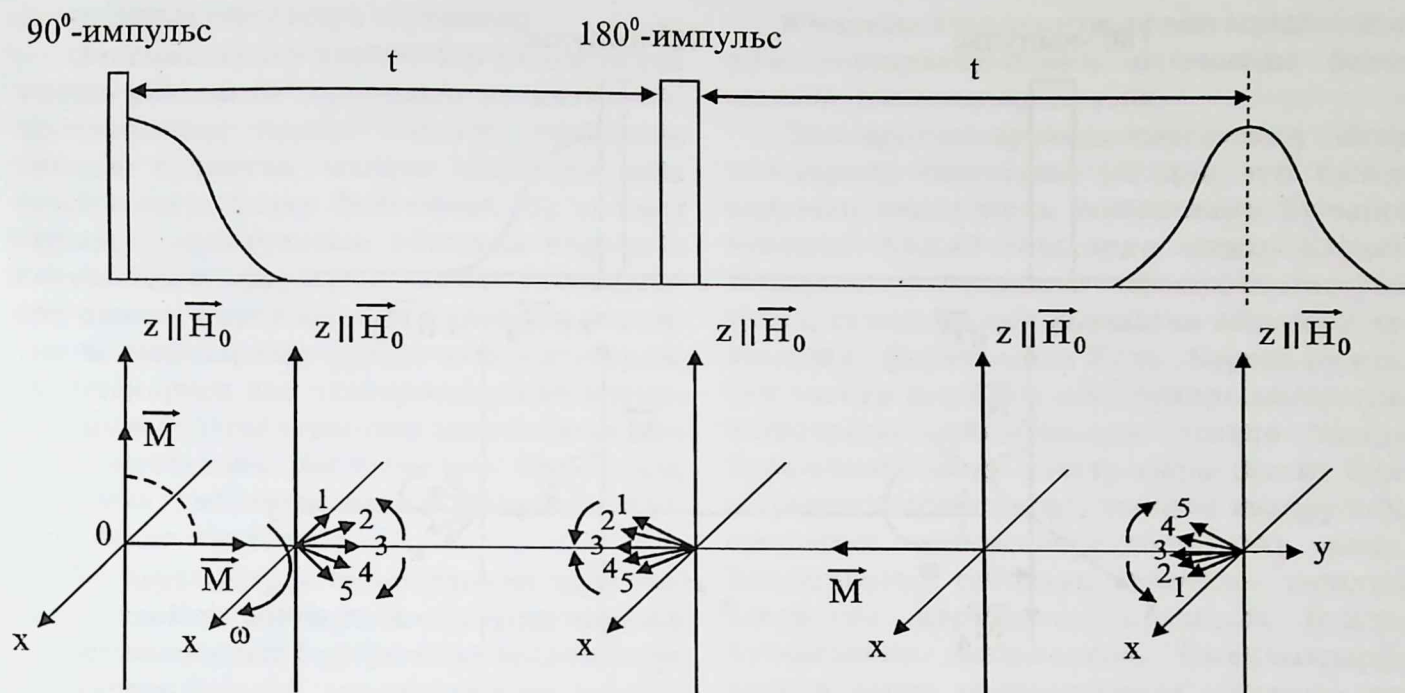
Төшнең магнетик релаксациясен өйрәнү өчен гадәттә импульс методлары кулланыла. H_0 магнит кырына урнаштырылган зурьешлыклы кәтүк эчендәге матдәгә перпендикуляр юнәлгән резонанс ешлыкта үзгәрүчән кыскавакытлы көчле электромагнетик им-

пульс H_1 бирелә. Төшнең магнитлану векторына бу алмаш магнит кырының тәэсирен магнит кыры H_0 (яки z күчәре) тирәсендә резонанс ешлык ω_0 белән әйләнүче координатлар системасына күчеп өйрәнү җайлырак. Бу координатлар системасында төшнең макроскопик магнитлану векторы хәрәкәтсез булып күренә. Әгәр H_1 кырының импульсы тәэсир итеп, аны тигезләнештән чыгарса, (7) формуласынан күренгәнчә, аның компонентлары түбәндәгечә үзгәрә:

$$\begin{aligned} \frac{dM_z}{dt} &= -\frac{M_z - M_0}{T_1}, \\ \frac{dM_x}{dt} &= -\frac{M_x}{T_2}, \\ \frac{dM_y}{dt} &= -\frac{M_y}{T_2}. \end{aligned} \quad (8)$$

T_1 һәм T_2 релаксация вакытларын үлчәү өчен хәзерге вакытта төрле методлар уйлап табылган. Без кыскача гына киң таралган ике популяр методны карап үтик.

T_2 вакытын үлчәү методы. Әйттик, H_1 кырының векторы әйләнүче координатлар системасының x күчәре буйлап тәэсир итә ди. H_1 кыры, M векторына тәэсир итеп, аны x күчәре тирәсендә y күчәренә таба бора. Импульстагы H_1 кырының амплитудасы зур булу сәбәпле, M векторының почмакча борылу тизлегенә дә ($\omega_1 = \gamma H_1$) зур була. Экспериментлар үткәргәндә гадәттә импульсларның тәэсир итү вакытын магнитлану векторы 90° ($\pi/2$) почмакка яки 180° (π) почмакка борылырлык итеп билгелиләр. Мондый импульслар 90° лы һәм 180° лы импульслар дип аталалар. Матдәнең макроскопик магнитлану векторын элементар магнитлану векторларының суммасы итеп карарга була. Бу элементар векторлар, эчкә магнит кырлары һәм шулай ук тышкы магнит кыры H_0 бериш булмау сәбәпле, төрле ешлыкта прецессияләнә. 90° лы импульстан соң барлык элементар векторлар әйләнүче координат системасының y күчәре буйлап урнаша. Прецессия хәрәкәтенең тизлегенә төрле булу сәбәпле, макроскопик магнитлану векторы вакыт үтү белән аерым компонентларга яисә элементар векторлардан торган векторлар веерына таркала. Кайбер векторлар, xOy яссылыгында тизрәк әйләнәп, алга

1 рәс.

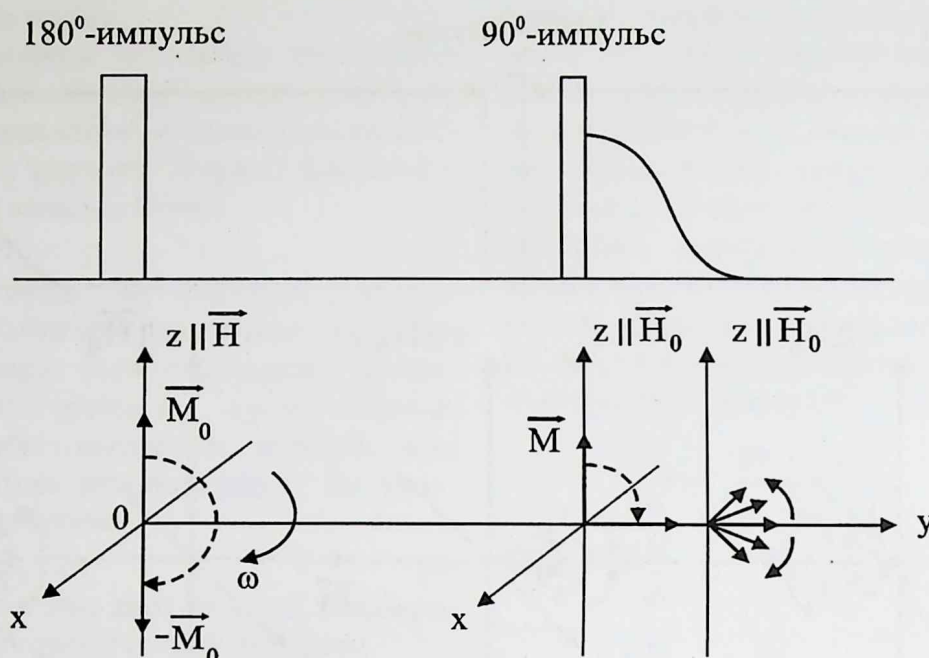
китәләр, кайберләре артка кала. Элементар компонентларның таралуы аркасында, ГМР спектрометрының алгыч кәтүгендә кимеп баручы электр йөртү көче индукцияләнә, аны ирәклә индукция сигналы дип атыйлар (1 рәс.). Әгәр t вакыты узганнан соң матдәгә 180° лы импульс бирелсә, векторлар вееры x күчәре тирәсендә 180° ка борылып, яңадан xOy яссылыгына ятачак. Мондый борылыштан соң зуррак тизлек белән әйләнүче векторлар кечкенәрәк тизлек белән әйләнүче векторлардан арттарак, ә кечкенәрәк тизлек белән әйләнүче векторлар зуррак тизлек белән әйләнүче векторлардан алдарак урнашачак. Шул сәбәпле, 180° лы импульс тәэсир иткәнгә кадәр таралып баручы векторлар вееры яңадан жыела башлый һәм 90° лы импульстан соң $2t$ вакыты узган моментта ул бер магнитлану векторына жыелып бетә һәм аннан соң тагын векторлар веерына таркала башлый. Векторлар веерының жыелу һәм аннан соң яңадан таралуы спектрометрда спин-эхо сигналын барлыкка китерә (1 рәс.). Спин-эхо сигналын яссы көзгедә кайтарылып үз сурәте белән кушылган ирәклә индукция сигналынан төзелгән дип күз алдына китерергә була. $2t$ вакыты дәвамында макроскопик векторның зурлыгы аркылы

релаксация аркасында кечерәеп барганга күрә, эхо сигналларының амплитудасы $A(2t)$ һәрвакыт ирәклә индукция сигналы амплитудасыннан $A(0)$ кечерәк була. Эхо сигналларының амплитудалары үзгәрешен (8) формуласын чишеп табарга була:

$$A(2t) = A(0)e^{-\frac{2t}{T_2}}. \quad (9)$$

90° - t - 180° лы импульслар тезмәсен бу импульслар арасындагы вакытны үзгәртеп кабатлаганда, спин-эхо сигналларының амплитудалары үзгәрешеннән T_2 зурлыгын табып була.

T_1 вакытын үлчәү методы. Мондый методларның берсе – 180° - t - 90° лы импульслар тезмәсе (2 рәс.). Әйләнүче координатлар системасының x күчәре буенча юнәлгән H_1 кырының беренче 180° лы импульсы тәэсирендә төш магнитлану векторы M_{0z} 180° ка борыла һәм $-M_{0z}$ кыйммәтен ала. Буй релаксация нәтижәсендә M_z векторы үзгәрә: ул $-M_{0z}$ зурлыгынан үсә башлап нуль аша уза һәм үзенә M_{0z} тигезләнеш кыйммәтенә кадәр үсәргә омтыла. Әгәр, 180° лы импульстан соң t вакыты узгач, матдәгә 90° лы импульс бирелсә, M_z векторы 90° ка борыла һәм xOy яссылыгында әйләнеш хәрәкәте ясый башлый. Бу макроскопик магнит векторы, элек әйтелгән кебек үк, элементар векторлар веерына таркала баш-

2 рәс.

лый. Моның нәтижәсендә спектрометрның алгыч кәтүгендә кимеп баручы электр йөртү көче барлыкка килә, ягъни 90° лы импульстан соң M_z векторының t вакыт мизгелендәге зурлыгына пропорциональ булган ирекле индукция сигналы барлыкка килә. Бу сигналның амплитудасы үзгәрешен (8) тигезләмәсен чишеп табарга була:

$$A(t) = A(0) \left(1 - 2e^{-\frac{2t}{T_1}}\right). \quad (10)$$

t вакытын үзгәртеп, 180° - t - 90° импульслар тезмәсен кабатлаганда, сигналлар амплитудалары үзгәрешеннән T_1 зурлыгын табып була. Әлбәттә, ике очракта да импульслар тезмәсен кабатлаганда, тезмәләр арасында магнитлану векторының тулысынча торгызылып бетүен көтәргә кирәк. Торгызылу вакыты гадәттә $10T_1$ дип санала.

Төшнәң магнитик моментлар системасы тигезләнеш халәтеннән чыгарылгач, нинди сәбәпләр аны яңадан тигезләнеш халәтенә кайтырга, башкача әйткәндә, релаксацияләнәргә мәжбүр итәләр соң? Аны без югарыда кыскача гына искә алган идек инде. Бу сәбәпләр сыек яки башка төрле фазадагы матдәдә төшләрнәң магнитик моментлары молекулаларның тәртипсез жылылык хәрәкәте нәтижәсендә флуктуацияләнә торган эчке магнит кырларының тәэсиренә бурычлы. Төшләрнәң магнитик моментларының

флуктуацияләнүче эчке магнит кырлары белән тәэсир итешүе тигезләнеш торышынан чыгарылган төш магнитик системасының энергиясен молекулаларның жылылык хәрәкәтенә, ягъни “рәшәткәгә” бирелүенә китерә. Югарыда әйтелгәнчә, бу процесс T_1 вакыты белән тасвирлана.

Төшнәң магнитик релаксациясе методы белән матдәдә молекуляр хәрәкәтне өйрәнү T_1 һәм T_2 вакытларын үлчәүгә нигезләнгән. Ләкин T_2 вакыты молекуляр хәрәкәт параметрлары белән генә түгел, башка факторлар белән дә, мәсәлән, тышкы магнит кырының беришсезлегә белән дә билгеләнә. Шуңа күрә мондый максат өчен T_1 вакытын үлчәү киң кулланыла.

Эчке магнит кырларының килеп чыгышы төрлечә була. Алар белән атом төшләрнәң магнитик релаксациясенәң төрле механизмнары бәйле. Релаксацияле процессларны өйрәнүдә диполь-диполь тәэсирләнүчеләр, ягъни атом төшләрә күршеләре урнашкан урында тудырган магнит кырлары аша тәэсирләнүчеләре бигрәк тә мөһим рольне уйнай. Төшләр молекулаларда урнашалар, шуңа күрә мондый магнит кырлары молекулаларның әйләнеш һәм йөреш хәрәкәтләре нәтижәсендә флуктуацияләнә. Төшләрнәң диполь-диполь тәэсирләнүче спин-рәшәткә релаксациясенә ике кертем ясый: эчкемоле-

куляр һәм молекулаара кертемнәр.

Эчкемолекуляр кертем бер үк молекула эчендә урнашкан төшләрнең магнитик моментларының күрше төшләр урнашкан урында тудырган магнит кырлары аша тәэсирләшүе белән билгеләнә. Бу магнит кырлары молекуланың әйләнеш хәрәкәте нәтижәсендә флуктуацияләнә. Молекулаара кертем бирелгән молекуладагы магнитик моментларның күрше молекулалардагы төшләрнең яки электроннарның магнитик моментлары тудырган магнит кырларының флуктуациясенә бурычлы. Бу кертем, башлыча, молекулаларның йөреш хәрәкәте белән билгеләнә.

Бу кертемнәрне бер-береннән аеру молекулаларның әйләнеш һәм йөреш хәрәкәтләрен тасвирлый торган микроскопик зурлыкларны һәм ул хәрәкәтләрнең үзенчәлекләрен өйрәнергә мөмкинлек бирә. Төшнәң спин-рәшәткә релаксациясенә эчкемолекуляр һәм молекулаара кертемнәрне аеру ысулының берсе – тикшерелә торган матдәне магнитсыз ягъни төшләрнең магнитик моменты булмаган эреткечтә яки бик кечкенә магнитик моментлы эреткечләрдә эретү. Андый матдәләрдән CS_2 , CCl_4 һәм матдәләрнең тулысынча дейтерийланган аналогларын күрсәтергә була. Матдәне магнитсыз эреткечтә бик түбән концентрациягә кадәр эреткәндә, төшләрнең магнитик моментлары булган молекулалар арасы күпкә зурая, моның нәтижәсендә молекулаара кертем исәпкә алмаслык кечкенә зурлыкка әверелә. Шуңа күрә магнитсыз эреткечтә сыекландырылган матдәдә спин-рәшәткә релаксациясе эчкемолекуляр кертем белән генә билгеләнә.

Югарыда без төшләрнең спин-рәшәткә релаксациясенә сәбәбе итеп бер генә тәэсирләшү төрен карадык. Ул – төшләрнең диполь-диполь тәэсирләшүе. Ләкин аларның спин-рәшәткә релаксациясендә башка төрлө тәэсирләшүләр дә булырга мөмкин, мәсәлән, электрик квадруполь тәэсирләшү, химик экранлануның анизотропиясе, скаляр тәэсирләшү, спин-әйләнешле тәэсирләшү. Тулаем әйткәндә, атом төше урнашкан урында магнит кырының теләсә нинди флуктуациясе релаксация механизмы булырга мөмкин.

Югарыда күрсәтелгән релаксациягә китерүче тәэсирләшүләрнең механизмы белән кыскача гына танышып үтик.

Электрик квадруполь тәэсирләшү. Әгәр төшләрнең спиннары $1/2$ дән зур булса, аларның квадруполь моментлары булырга мөмкин. Андый төшләрдә электр корымаларының бүленеше сферик-симметрик түгел, сузылган яки кысылган әйләнмә эллипсоид формасында була. Бериш булмаган электр кырында квадруполь моментлы төшләрнең ориентациясе теләсә нинди була алмый. Әгәр электр кыры статик булса (каты жисемнәрдә), төшнәң квадруполь энергетик дәрәжәләре барлыкка килә. Квадруполь резонанс методы мондый энергетик дәрәжәләр арасында булган күчешләргә нигезләнә. Сыеклыктарда электр кыры градиентының юнәлеше дә, зурлыгы да флуктуацияләнә. Энергетик дәрәжәләрнең бүлгәләнүе юкка чыга, ләкин квадруполь тәэсирләшү магнитик тәэсирләшү дәрәжәләре арасында күчешләр тудыра. Флуктуацияләнүче электр кырлары төшнәң квадруполь моменты (төшнәң үзен) тәртипсез әйләндерә, ә төшнәң магнит моменты юнәлеше H_0 статик магнит кырында тәртипсез үзгәрә, ягъни энергетик дәрәжәләр арасында төш магнит моментының тәртипсез күчешләрен барлыкка китерә. Кыскача әйткәндә, спин-системада магнитик релаксация электрик тәэсирләшүләр нәтижәсендә барлыкка килә.

Анизотропик экранлану аша тәэсирләшү. Белгәнәбезчә, магнит кырына ургаштырылган матдәдә төшләрнең магнитик моментына тышкы магнит кыры H_0 гына түгел,

$$H_{loc} = H_0 - \sigma H_0 = H_0(1 - \sigma) \quad (11)$$

локаль магнит кырлары да тәэсир итә. Биредә σ – экранлану константасы. σ – анизотропик зурлык, шуңа күрә экранлануның (химик шуышуның) зурлыгы молекуланың магнит кырындагы ориентациясенә бәйле. Молекула хаотик әйләнеш хәрәкәте башкарганда молекуладагы атом төшләре флуктуацияләнүче магнит кырының тәэсиренә дучар була. Флуктуацияләнүче магнит кыры төш спинның магнит кырындагы халәтләре арасында күчешләр тудыра. Экрлану анизотропиясе тудырган релаксация механизмы, башка ме-

ханизмнардан аермалы буларак, тышкы магнит кырының зурлыгына бәйле, шуңа күрә аны, магнит кырын үзгәртеп, гомуми релаксация тизлегеннән аерырга була.

Скаляр тәэсирләшү. Скаляр тәэсирләшү атом төшләр һәм электроннар арасында, яки диамагнитик матдәләрдә төрле сорттагы атом төшләрнең электрон чолганышы аркылы килеп чыга. Атомның электрон сүрүендә хәрәкәтләнгәдә, электрон төш урнашкан урында магнит кыры тудыра. Бу магнит кыры күп очракта электронның тулы хәрәкәт моменты микъдары J -гә пропорциональ. Шуңа күрә бу тәэсирләшүнең энергиясе $E = A(\vec{I}\vec{J})$ скаляр тапкырлау формасында күрсәтелә ала. Тәэсирләшү константасы A электронның дулкын функциясе модуленең квадратына пропорциональ. Диамагнитик матдәләрдә төшләрнең магнитик моментлары күрше электроннарға ориентлашу тәэсире ясый. Бу ориентлашу өлешчә башка атом төшләрнең электроннарына да бирелә. Әгәр бу төшләрнең магнитик моментлары булса, атом төшләр арасында скаляр тәэсирләшү барлыкка килә. Скаляр тәэсирләшү, төшләрнең релаксациясен булдырсын өчен, флуктуацияләнергә тиеш. Флуктуацияләнү электроннар һәм төшләр яки ике төш арасындагы бәйләнеш өзәлү нәтижәсендә һәм күрше төш спиниының ориентацияләре үзгәрү нәтижәсендә булырга мөмкин. Бәйләнешләр өзәлү гадәттә химик алмашу процессларында була.

Спин-әйләнешле тәэсирләшү. Флуктуацияләнүче магнит кыры әйләнеш хәрәкәте башкаручы молекулалар тарафыннан да тудырыла ала. Ләкин, көчле магнит кырлары тусын өчен, молекуланың әйләнеш хәрәкәте йомшак диффузион формада түгел, ә газлардагы кебек квантланган формада булырга тиеш. Мондый хәрәкәтләр сыеклыкларда да була. Молекуланың әйләнеш хәрәкәтен почмакча момент $p = \hbar J$ билгели. Биредә J – әйләнешнең квант саны (0, 1, 2,...). Молекула әйләнеш хәрәкәтендә булганда электрон сүрүең әйләнеше әйләнмә ток барлыкка китерә, бу ток, үз чиратында, спин-әйләнеш магнит кыры $H_{sr} = \sum_i^n \frac{p}{R_i^3}$ тудыра. Биредә R_i – i нче электрон орбитасының радиусы. Молекулаларның жылылык хәрәкәтендә барган

үзара бәрелешләре молекула хәрәкәтенен почмакча моментын тәртипсез үзгәртеп тора. Моның нәтижәсендә H_{sr} магнит кыры флуктуацияләнә һәм ул спин-әйләнеш релаксациясенә сәбәбе була. Сыеклыкларда квантланган әйләнеш хәрәкәтләре бик кыска вакыт эчендә генә дәвам итә, шуңа күрә төшнәң магнитик релаксациясендә спин-әйләнеш механизмы югары температураларда гына була. Башка релаксация механизмнарыннан аермалы буларак, спин-әйләнеш релаксациясенә зурлыгы температура үсү белән арта бара.

Төшнәң магнит моментының төрле релаксация механизмнары аша тәэсирләшү энергиясе төшләрнең спин һәм координат зурлыкларына бәйле. Молекулаларның тәртипсез хәрәкәтендә координат зурлыктар очраклы рәвештә үзгәрәләр. Шуңа күрә төрле тәэсирләшү механизмнары тудырган релаксация координатлар аша күрсәтелә торган зурлыкларның автокорреляция функцияләре аша языла. Һәрбер тәэсирләшү төренә хас автокорреляция функцияләренәң үзгәреше корреляция вакыты белән тасвирлана. Автокорреляция функциясе һәм автокорреляция вакыты молекулаларның әйләнеш, йөреш хәрәкәте, эчкемолекуляр группаларның бер-беренә карата хәрәкәтенә һәм башка төр хәрәкәтләргә бәйле. Шуңа күрә төшнәң спин-рәшәткә релаксациясе аша газларда, сыеклыкларда, төрле эремәләрдә, полимерларда, каты жисемнәрдә һәм биологик объектларда молекулаларның күптөрле хәрәкәтен өйрәнергә, релаксация тизлегеннән аларны билгели торган микроскопик параметрларының зурлыгын исәпләп табарга була.

Соңгы елларда төшләрнең төрле тәэсирләшүләре арасындагы бәйләнешне, ягъни кросс-корреляция күренешләрен өйрәнү башланды. Бу мөмкинлек югары ешлыкта эшли торган ТМР спектрометрлары барлыкка килгәч кенә тормышка аша алды. Кросс-корреляция эффектлары турында мәгълүмат югары аерымланучы спектрлардан алына. Бу эффектлар төшнәң магнитик релаксациясеннән алына торган информацияне тагын да киңәйтәләр һәм арттыралар.

Өлегә кадәр без караган спин-рәшәткә релаксациясе лаборатор координатлар сис-

темасында өйрәнелә. Каты жисемнәрдә һәм полимерларда төшнең магнитик релаксациясенә тагын бер төре – әйләнүче, хәтта икеләтә әйләнүче координатлар системасындагы релаксацияне өйрәнү киң кулланыла. Бу метод төшнең H_0 магнит кырына перпендикуляр яссылыкта прецессияләнүче макроскопик магнит моментына шул ук яссылыкта һәм шул прецессия ешлыгында үзгәрүчән электромагнитик кыр тәэсиренә нигезләнгән. Үзгәрүчән электромагнитик кырның көчәнешлеге кечкенә булу сәбәпле, бу метод матдәдә түбән ешлыклы хәрәкәтләрне өйрәнергә мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, төшнең магнитик релаксациясен өйрәнеп, матдәдәге молекуляр хәрәкәтләр турында бай һәм төгәл информация алып булуы ачык күренә. Төш релаксациясе методының мондый сыйфаты аның механизмнары күп булуга, ул механизмнар төшләрнең төрле үзлекләре белән бәйләнештә булуына һәм төрле сорт төшләрнең релаксация механизмнары төрле булуга бәйле. Мәсәлән, квадруполь тәэсирләшү молекулаларның әйләнеш

хәрәкәте, диполь-диполь тәэсирләшү молекулаларының әйләнеш һәм йөреш хәрәкәте, скаляр тәэсирләшү, молекулалар эчендә һәм молекулалар арасында алмашу процесслары, спин-әйләнешле тәэсирләшү молекулалар бәрелешү нәтижәсендә аларның почмакча моменты үзгәреше турында мәгълүматлар бирә. Мондый бай информацияне башка спектроскопик методлар бирә алмый.

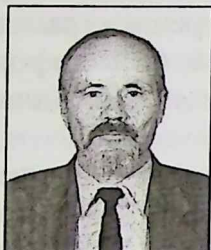
Россиянең төрле шәһәрләрендәге (Мәскәү, Санкт-Петербург, Казан, Новосибирск, Красноярск, Йошкар-Ола һ.б.) фәнни-тикшеренү институтларында һәм югары уку йортларында (Казанда – Казан дәүләт университетында, Е.К. Завойский исемендәге физикатехника, А.Е. Арбузов исемендәге органик һәм физик химия фәнни-тикшеренү институтларында, технология, архитектура-төзөлеш университетларында) төшнең магнитик релаксациясен һәм аның ярдәмендә молекуляр процессларны өйрәнү киң кулланыла. Бу мәкаләнең авторлары да үзләренең фәнни-тикшеренү эшләрендә бу методны кулланып, күп кенә файдалы нәтижеләргә ирештеләр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Абрагам А. Ядерный магнетизм. – М.: ИЛ, 1963. – 551 с.
2. Александров И. В. Теория магнитной релаксации. – М., 1975. – 399 с.
3. Сликтер Ч. Основы теории магнитного резонанса. 2-е изд., дополн и исправл. – М., 1981. – 448 с.
4. Вашман А.А., Пронин И.С. Ядерная магнитная релаксационная спектроскопия. – М., 1986. – 231 с.
5. Чижик В.И. Ядерная магнитная релаксация. Учеб. пособие. 3-е изд. – СПб: Изд-во С.-Петерб.ун-та, 2004. – 388 с.
6. Эрнст Р., Боденхаузен Дж., Вокаун А. ЯМР в одном и двух измерениях. – М., 1990. – 709 с.
7. Гайсин Н.К., Хазанович Т.Н. Изучение молекулярного движения в частично-дейтерированном метиловом спирте методом протонного спинного эха // Журн. структ. химии. – 1971, т.12. – С. 791.
8. Гайсин Н.К., Еникеев К.М., Ильясов А.В. Изучение молекулярного движения в жидком этаноле методом ядерной спин-решеточной релаксации // Хим. физика. – 1993, т. 12, №12. – С. 1697.
9. Гайсин Н.К., Манюров И.Р., Еникеев К.М., Ильясов А.В. Кросскорреляция магнитных взаимодействий в спин-решеточной релаксации углерода-13 и внутреннее вращение в жидком метаноле // Хим. физика. – 1994, т. 13, №8-9. – С. 39.
10. Гайсин Н.К., Еникеев К.М., Ильясов А.В. Эффекты кросскорреляции магнитных взаимодействий в спин-решеточной релаксации углерода-13 в жидком бензоле. Анизотропная переориентация молекул // Хим. физика. – 1994, т. 13, №8-9. – С. 31.
11. Гайсин Н.К. Кристаллик бензол молекулаларының әйләнеш хәрәкәтен протоннарның спин-рәшәткә релаксациясе буенча өйрәнү // Фән һәм тел. – 2005, №3. – 55-60 б.
12. Гайсин Н.К., Ильясов А.В. Атом төшенең магнитик резонансы спектроскопиясе // Фән һәм тел. – 2006, №1. – 54-59 б.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН*

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшән тикшерүгә багышланган. 170тән артык фәнни һәм методик хезмәтләр, шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы ШАКИРҖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эш алып бара.

Камалов А.З., Шакиржанов Р.А. Из истории механики.

В шестой главе статьи рассматриваются достижения механики в России 18-19 веков.

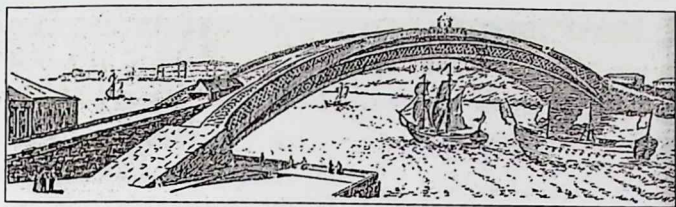
Механикага кагышлы проблемаларга игътибар, һичшиксез, техниканың торышы һәм аның үсеше белән өзлексез бәйләнештә тора. XVIII гасырга кадәр Россиядә техниканың торышы бик-тө түбән, примитив диярлек дәрәжәдә була. Төзү осталыгы һәм кораллану жиһазларын житештереп чыгару башлыча Россия халыкларының искиткеч талантына һәм тирән интуициясенә нигезләнгән була, шулай ук чит илләрдә тупланган тәҗрибә дә киң кулланыла.

Моңа мисал итеп халык арасынан чыккан бик күп талантларның берсе булган *Иван Петрович Кулибинны* (1735-1818) гына искә алып китик. Бервакыт Кулибин Екатерина IIгә үзе эшләгән гажәеп бер сәгать бүлөк итә. Ул үрдәк йомыркасы зурлыгында гына була. Сәгәтнең кечкенә ишекләре ачылып, көмештән һәм алтыннан эшләнгән кечкенә кешеләр килеп чыга. Алар музыка тавышына чын тамаша күрсәтә.

Түбән Новгород остасы беркайда да укымыган була. Ә таң калырлык нәрсәне үзе уйлап ясаган. Екатерина II бүләктән канәгать кала һәм Кулибинны Петербургка чакыра. Петербургта Кулибин Фәннәр академиясә каршындагы механика мастерскоеның мөдире булып эшли. Әлбәттә, чит илдән эшкә чакырылган галим-академикларның күбесә үзлегеннән өйрәнгән кешегә кимсетеп карый, эшләргә комачаулы. Халык арасынан чыккан талантларга мондый караш Россиянең югары дәрәжәле түреләре өчен гадәти хәл. Ләкин бервакыт Кулибин аларны хайран калдыра. Ул үз проекты нигезендә Нева елгасы аша салыначак 300 м озынлыктагы агач күпернең 30 м озынлыгындагы моделен төзи. Академиянең ишек алдына академиклар, югары катлам кешеләре жыела һәм бу модельне сынап карауны түземсезлек белән көтәләр. Академиклар, түреләр «һичшиксез, күпернең тышкы күренеше күркәм, дугасы текә, ләкин авырлыкны күтәрә алмас, җимерелеп төшәр бу, инглизләрдә дә мондый күпер юк бит», – дип үзара фикер алышалар. Ниһаять сынау башлана, модель өстенә 20 кг йөк куялар, тагын шул кадәрлене, тимер кисәкләре, кирпичләр дә өстиләр. Күпер селкенеп тә кара-

*Дәвам. Башы 2005 елның 2-4, 2006 елның 1-3 саннарында.

мый. Кулибин күпер өстенә үзе менеп баса, карарга килгән кешеләрне чакыра. Күпер жимерелеп төшми. Уйлап табучыны котлыйлар, ләкин, гадәттәгечә, казнада акча булмый, беркем дә күпер белән кызыксынмый. Нәтижәдә күпер төзелми кала.

Шунысы кызганыч, XVIII гасырга кадәр техниканың һәм сәнәгатьнең фәнни нигезен тәшкил итүче механика белемле рус кешеләре арасында бернинди уңыш казана, игътибарын жәлеп итә алмый.

XVIII гасырга кадәр Россиядә үз университет дәрәжәсендәге уку йортлары бөтенләй булмый диярлек. 1686 елда Мәскәүдә ачылган Славян-грек-латын академиясе тарафыннан куелган проблемаларда техника һәм сәнәгать ихтыяжларына кагылышлы бер генә мәсьәлә дә каралмый. Бары тик XVII гасырның ахырында гына Петр I Россиядә техника мәктәпләре оештыра башлый һәм, һичшиксез, төрле фәннәргә (навигация, хәрби шөгиль, төзү сәнгате) өйрәнү өчен аларда механиканы, беренче чиратта статиканы азы-күпме белергә кирәк була. Петр I карары нигезендә, 1697 елдан башлап дворян балаларының зур-зур төркемнәре көчлөп диярлек Европа илләренә (Венеция, Флоренция, Тулон, Марсель, Кадикс, Париж, Амстердам, Лондон) укырга жиберелә. Андагы академияләрдә алар механика, навигация, артиллерия, рәсем ясау, кораблар төзү, аларны йөртү һәм башка бик күп фәннәр буенча белем алалар.

1698 елны Петр I Англиядән профессор Фарварсонны хезмәткә чакыра. Ул Сухарев башнясы бинасында ачылган Мәскәү мәктәбендә математика, навигация фәннәрен укыту белән житәкчелек итә. Яңа ачылган уку йортларын уку-укыту әсбаплары белән азы-күпме тәэмин итү максатыннан 1703 елны мәктәпнең математика һәм навигация укытучысы *Леонтий Филиппович Магницкий* (1669-1739) төзегән физика-математика фәннәре буенча беренче энциклопедик китап дөнья күрә. Бу китапта Магницкий рус укучыларын механиканың иң гади төшенчәләре һәм законнары белән таныштыра. Ләкин ул төшенчәләр (хәрәкәт, тизлек,

тигезләнеш һ.б.) Ньютонның «Principia»сының логик камиллигеннән бик төерәк булган рәвештә бирелә. Бу нисбәттән Лагранж болай ди: «Шулай итеп, XVIII гасыр башында Көнбатыш Европа илләре галимнәренең механика үсешен йөз елларга алга билгеләгән, динамика, күк йөзә механикасы һәм гидравлика өлкәләрендәгә фәнни тикшеренүләрнең нәтижәсе булган мәшһүр казанышларны иңат иткән даһины (Ньютонны) күрсәк, икенче яктан, физика-математика фәннәре буенча Европа культурасы тарафыннан күптән үзләштерелгән гап-гади мәгълүматларны эченә алган, һичшиксез, кыю һәм талантлы иңат ителгән элементар дәрәжәләргә күрәбез. Шулай да, XVIII гасырның башында Россиядә механика буенча белемнең кин тараала башлану вакыты дип исәпләргә була».

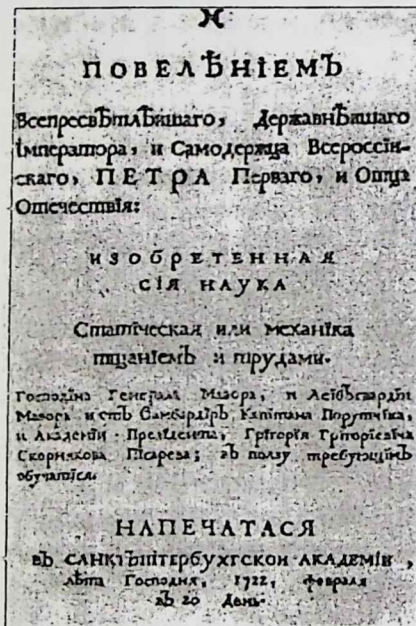
Яшьләргә математика һәм навигация фәннәренең иң катлаулы бүлекләреннән белем бирү максатыннан Петербургта беренче югары техник уку йорты ачыла. Шулу вакытта диярлек (1712) Мәскәүдә Инженерлар һәм Артиллерия мәктәпләре оештырыла. Л.Ф. Магницкийның «Арифметика»сы дөнья күргән вакыттан алып XIX гасырның утызынчы елларына кадәрге чорны Көнбатыш фәнни культурасы белән нык танышу һәм тырышып уку, өйрәнү чоры дип исәпләргә була.

Белем бирү эшенә, бигрәк төе техник белемне үстерүгә, Петр I житди дәүләт эше дип карый. Чөнки Россиянең халыкара мөнәсәбәтләргә бәйле ихтыяжлары хәрби һәм төзү эшләрен, теоретик механика ысулларын яхшы белгән тирән белемле хезмәткәрләр таләп итә. Әлбәттә, зур флот төзү, гамәли юл һәм интуициядән тыш, төрле фермалардагы сүрекләргә хисаплауны, металлның һәм агачның үзлекләрен өйрәнүне, гади машиналарны файдалана белүне, корабларның оптималь һәм яхшы формаларын табуны таләп иткән. Шулай да, рус галимнәренең теоретик механика буенча беренче дәрәжәләргә шактый кыска эчтәлекле булалар. Аларга нигезләнеп Россиядә механиканың үсеш дәрәжәсен якинча гына билгеләп була, чөнки бу дәрәжәләргә буенча гына авторларның белем күләмен һәм аларның гыйльми кызыксынуларын тулысынча ачыклап булмый.

Хәзер рус авторлары тарафыннан XVIII гасырдан XIX гасырның беренче ун еллыгына кадәр теоретик механика буенча язылган

дәреслекләрне күзаллап китик.

Л.Ф. Магницкий үзенң «Арифметика»-сында чынбарлыкта навигациягә кагылышлы саф кинематик мәсьәләләр генә карый. 1715 елны Петербургта оештырылган Дингез академиясе укучылары өчен теоретик механика буенча русча беренче дәреслек *Григорий Григорьевич Скорняков-Писарев* (?-1741) тарафыннан языла. 1722 елда басылып чыккан бу дәреслек аз күләмле була. Ул нибары 36

биттән, 21 рәсем-сызымнан гына тора. Китап механика предметын билгеләүдән башлана һәм анда иң мөһим машиналарның исемнәре бирелә (рычаг, тәгәрмәчләр, тешле тәгәрмәчләр, чөй, шөрәпләр, блоклар). Скорняков-Писарев үзенң китабында бары тик авырлык көчлә-

рен кушу һәм таркату мәсьәләләрен генә карый. Шулай да, аерым мәсьәләләргә тикшерү укучыны гади машиналарны төрлө гамәли мәсьәләләрдә кулланырга юнәлтә.

Шактый озакка сузылган хәзерлек эшләреннән соң 1725 елны Петербургта Рус фәннәр академиясе ачыла. Беренче академиклар чит илдән чакырылган галимнәр була. Академиягә нигез салучы Петр I физика-математика фәннәренә аеруча зур игътибар итә, математика һәм механика өлкәләрендә эшләүче профессорлар искиткеч тикшеренүчеләр булып чыга.

Россиядә теоретик механиканың үсешендә *Яков Павлович Козельскийның* (1728-98) «Механик тәкъдимнәр» дигән китабы гаять зур роль уйный. Бу китап ике томда (беренчесе 1764 елны, икенчесе 1787 елны дөнья күрә) нәшер ителә. «Механик тәкъдимнәр» механика буенча шактый тулы уку кулланмасы була. Анда статика һәм динамика мәсьәләләргә дифференциал һәм интеграл исәпләүләрне кулланмыйча гына карала. Китап сизгез бүлектән тора:

1. Каты жисемнәрнең тигезләнеше турында; 2. Каты жисемнәрнең хәрәкәте турында; 3. Авыш ясылыкта ятучы жисемнәрнең тигезләнеше турында; 4. Каты жисемнәрнең авыш ясылык буенча хәрәкәте турында; 5. Жисемнәрнең бөрелештән соңгы тәэсирләре турында; 6. Гади машиналарның тигезләнеше халәте турында; 7. Катлаулы машиналарның тигезләнеше халәте турында; 8. Машиналарның хәрәкәткә китерү һәм ышкылуны хисаплау турында.

Китапның эчтәлегә шактый гади, чөнки Козельский тарафыннан бу китап бары тик уку-укыту өчен методик чыганаг рәвешендә язылган. Китапта китерелгән барлык мәгълүматлар бу чор фәне өчен билгеле фактлар була, чыганаг буларак укыту кулланмалары гына бирелә, ә Гюйгенс, Ньютон, Эйлер һ.б. галимнәрнең фундаменталь хезмәтләргә бөтенләй китерелми. Я.П. Козельский китабында кулланылган фәнни терминология дә камиллектән шактый ерак була.

Шулай да, рус укучылары арасында бу китапның үз даирәсе була, шуның өчен дә академик С.К. Котельниковның шактый зур гыйльми-теоретик дәрәжәдә язылган китабы булуга карамастан, 1787 елны Я.П. Козельскийның китабы икенче мәртәбә нәшер ителә.

Семен Кириллович Котельников (1729-1806) – рус математигы, Петербург фәннәр академиясе профессоры һәм мактаулы әгъзасы. Механика буенча беренче дәреслек авторы.

1741 елны Котельников Петербург Фәннәр академиясе каршындагы гимназиягә укырга керә, 1742 елны Академия университетына күчеп белем алуын дәвам итә.

Физика-математика фәннәргә буенча белем күтәрү максатыннан 1751 елны аны Берлин фәннәр академиясенә жиһәрәләр. Биредә ул Л. Эйлер житекчелегендә бу фәннәргә тирәнтен үзләштерә. 1753 елны берәр талантлы

чит ил галимен Петербург фәннәр академиясенә механика кафедрасында эшләү өчен тәкъдим итүен сорап Эйлерга мөрәжәгәт итәләр. Академия чакырырга теләгән Кюн, Кертснер һ.б.га караганда үзенң таланты һәм белеме белән Котельников, һичшиксез, алардан күпкә югары

тора дип, Эйлер аны бу урынга тәкъдим итә. Ломоносов шулай ук Котельниковның кандидатурасын яклап чыга.

Академия университетында Котельников уку-укыту эшчәнлегенә белән бик күп шөгыльләнә. Математиканың, механиканың төрле өлкәләре буенча лекцияләр укый. Аның фәнни һәм педагогик эшләренәң нәтижәсе буларак «Жисемнәрнең тигезләнеше һәм хәрәкәте турындагы тәгълиматларны туплаган китап» дигән хезмәт дөнья күрә.

Китапның төзелешендә һәм эчтәлегендә Эйлерның нокта динамикасы һәм каты жисем динамикасы буенча фундаменталь хезмәтләренәң тәэсире ап-ачык күренә. Котельниковны хөрмәтләп шуны да әйтергә кирәк, Эйлерның югары математик дәрәжәдәге гыйльми эшләре аңа бик тә аңлаешлы була. Котельниковның китабы XVIII гасырда Россиядә механика буенча нәшер ителгән дәреслекләр арасында аеруча оригиналь һәм югары фәнни дәрәжәсе булган китапларның берсе булып тора.

Екатерина II карары нигезендә Россиядә халык училищелары оештырылып җибәрелә. Бу училищеларның уставы 1786 елның 5 августында раслана. Укытуның яңа методикасын төзү, дәреслекләр язу, укытучылар табу кебек хәзерлек эшләрен оештыру. П.В. Завадовский, Ф.И. Эпинус һәм П.И. Пастуховтан торган комиссиягә йөкләнә. Механика буенча дәреслек итеп Австриядәге халык

училищеларында кулланылган механика курсы кабул ителә. Бу курсны Фәннәр академиясенәң адъюнкты *Михаил Евсеевич Головин* (1756-90) тәржемә итә һәм берникадәр тулыландыра. Дәреслекнең тәржемәсен һәм өстәмәләрен Леонард Эйлер җентекләп карап чыга һәм нәшер итәргә үзенң ризалыгын бирә. Россиядәге халык училищелары өчен тәкъдим ителгән «Механика»ның беренче басмасы 1785 елны, ә икенчесе 1790 елны дөнья күрә. Дәреслек 5 бүлектән тора. Беренче бүлектә тигез һәм тигез үзгәрүчән хәрәкәтләр баян ителә. Икенче бүлектә көч төшенчәсе карала. Өченче һәм дүртенче бүлекләр гади һәм катлаулы машиналарны өйрәнүгә багышлана. Бишенче бүлектә ышкылу законнары ачыклана.

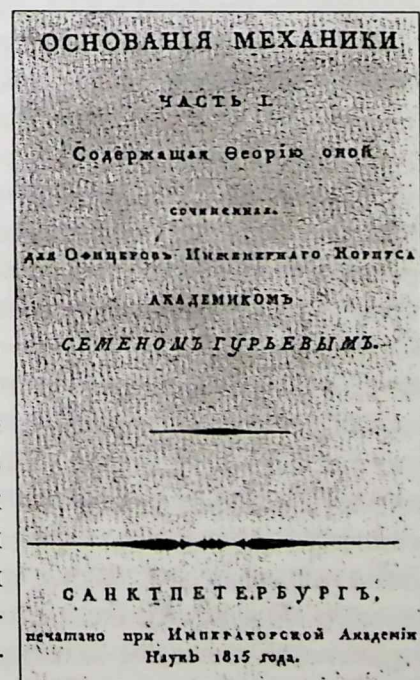
Халык училищеларында укучылар саны акрынлап үсә бара, мәсәлән 1786 елда 4398 укучы һәм 136 укытучы булса, 1796 елда 17341 укучы һәм 744 укытучы була. Бу училищеларның югары классларында механика укыту Россиядә механика белеме таралуга гажәеп зур йогынты ясый.

Укытучылар хәзерләүче махсус мәктәп – Укытучылар семинариясе дә уңышлы гына эшләп килә.

Механика үсешендәге бу чорның соңгы вәкиле итеп *Семен Емельянович Гурьевны* (1764-1813) атарга була. Гурьев – Петербург Фәннәр академиясенәң хокукый әгъзасы (1800), гыйльми хезмәтләре геометрия, математик анализ, механика буенча.

Башлангыч белемен Гурьев кадетлар артиллерия училищесында ала. 1792 елны гидравлик корылмаларны өйрәнү һәм күзәтү максатыннан аны Англиягә җибәрәләр.

Англиядән әйләнеп кайткач аңа капитан дәрәжәсе бирелә һәм ул флот офицерларына

механика буенча лекцияләр укый башлый. Гурьев механика һәм саф математика өлкәләрендә тирән белемле галим була. 1798 елны Гурьевның «Геометрия элементларын камилләштерү тәҗрибәсе» дигән китабы нәшер ителә. Бу гыйльми китап аны иң күрә-некле рус галимнәре дәрәжәсенә күтәрә.

Механика нигезләрен тәгъбирлөгәндә Гурьев бик күп проблемалар буенча Эйлер фикерләренә таяна. Гурьев фикеренчә, механика курсы дүрт өлештән торырга тиеш: 1. Статика; 2. Динамика; 3. Гидростатика; 4. Гидродинамика. Ләкин Инженер корпусы офицерларына багышланган механика курсы («Механика нигезләре») Гурьев XVIII гасырда нәшер ителгән дәреслекләр авторлары планы буенча алып бара, атап әйткәндә – дәреслекнең төп эчтәлегә статикага багышланган, ә кереш бүлегә – нокта динамикасы проблемаларына.

С.Е. Гурьев гаять зур педагогик эш алып бара: ул Инженер корпусы, Дини академиянең профессоры була, лекцияләр укый. Россиядә механика һәм математика фәннәрен уку туны Көнбатыш Европа илләренең иң атаклы югары уку йортларындагы уку дәрәжәсенә күтәрә.

Теоретик механика буенча русча дәреслекләренә кыскача күзаллауны шуның белән тәмамлыйк.

Хәзер Россиядә XIX гасырның уртасынан XX гасыр башларына кадәр чордагы механика үсешенә кагылышлы кайбер шартларга кыскача гына тукталыйк. Бу чорда теоретик механиканың сыйфаты берникадәр үзгәрә. Элекке буын аналитик механикага нигез салучыларга, бигрәк тә Эйлер һәм Лагранжга иярә. Ә инде механикларның яңа буыны XIX гасырның уртасында Гамильтон, Остроградский һәм Якоби тарафыннан иҗат ителгән һәм ачылган фәнни нәтиҗәләрдән чыгып эш итә. Яңа буын әгъзалары гаять киң тармаклы математик аппарат белән эш итәләр, алар, иң беренче чиратта, энергия саклану законнары белән аеруча нык бәйләнештәге яңа физик фикерләргә жәлеп итәләр һәм үзләренең хезмәтләрендә күбрәк практик таләпләргә чагылдыралар.

Тулаем алганда, XIX гасырның икенче яртысында механиканың үсеше үткән чордан үзенә шактый дифференциальләшү

һәм фикерләргә гаять киң жәелүе белән аерылып тора. Механика мәсьәләләре яңа математик төшенчәләр төзүгә һәм физика өлкәсендә барлыкка килгән төшенчәләргә механикага да үтәп керүенә китерә. Шунның белән бергә, классик механика кысаларында XX гасырда барлыкка килгән релятивистик идеяләргә тарткан фикерләр дә туа. Бу чорда рус галимнәре механиканың бик күп актуаль проблемаларын куюда актив катнашалар һәм аларны чишүгә дә үзләренең өлешләрен кертәләр.

Хәзер бу чор механикасын үстерүгә зур өлеш керткән рус галимәренә тукталыйк.

Софья Васильевна Ковалевская (1850-91) – рус математигы һәм механигы, Петербург фәннәр академиянең мөхбир әгъзасы, дөнья хатын-кызлары арасынан беренче профессор, фәнни хезмәтләре дифференциал тигезмәләр теориясе һәм механика буенча.

Софья Ковалевскаяның биографиясе күп чыганакларда чагылдырылганлыктан, аның тормышының әһәмиятле этапларын гына сурәтләп китик. Башта Софья Мәскәүдә яши һәм 1868 елны кияүгә чыккач, Петербургка күчеп китә. Укуын давам итү теләге көчле булганга, П.Л. Чебышевтан аның лекцияләренә йөрергә рөхсәт итүен сорый. Ләкин патша Россиясендә хатын-кызларга университетка керү рөхсәт ителми. Моңы бары тик чит илдә тормышка ашырырга мөмкин була. 1869 елны Ковалевскийлар гаиләсе чит илгә китә. Яшь кенә Софья Берлин математигы Карл Вейерштрассманнан (1815-1897) үзенә математикадан дәресләр бирүен үтенә. Бу кызыкайдан тизрәк котылу максатыннан Вейерштрассман аңа берничә катлаулы мәсьәлә биреп жибәрә. Бер атна да узмый, Софья чишкән мәсьәләләрен күтәрәп яңадан килә. Атаклы галим Софьяның акылына, тыйнаклығына, ягымлыгына хәйран кала. Шулай итеп, Софья Ковалевская галимнең яраткан укучысы булып китә.

Берлин университетында да бу чорда хатын-кызларны кабул итмиләр, шунлыктан Вейерштрассман Софья Ковалевская белән

аерым шөгильләнә. Ул университетта укый торган лекцияләрен кабатлау белән генә чикләнми, Софьяны үзенә нәшер ителгән фәнни хезмәтләре белән дә таныштыра, актуаль фәнни проблемалар куя, фикер алыша. Ковалевская 1874 елны Геттинген университетын тәмамлап, философия докторы дигән гыйльми дәрәжәгә лаек була. Софья үзенә туган илендә эшләү турында хыяллана һәм 1874 елны Россиягә әйләнәп кайта. Әлбәттә инде, Россиядә университетта укый алмаган хатын-кыз лекцияләр уку турында сүз дә йөртә алмый. Бу хәлгә Софья Ковалевская бик нык ачына. Чит илдә танылган атаклы математикка Россия университетында урында, кафедра да булмый.

1883 елның ноябрендә Стокгольм университетының күренекле математигы Г. Миттаг-Леффлер (1846-1927) Ковалевскаяны университетка чакыра һәм доцент урынын тәкъдим итә. Ковалевская бу тәкъдимгә бик шатланып риза була. «Фән принцессасы Ковалевская ханым үзенә килүе белән безнең шөһөргә зур хөрмәт күрсәтте», – дип язалар һәм шатланып каршы алалар аны. 1884 елны С.В. Ковалевская шул университетның профессоры була. Стокгольмда ситез ел эшләү дәверендә Софья Васильевна математика һәм механиканың аерым бүлекләре буенча гына да уникаль төр лекцияләр курсы алып бара. Швециядә ул күренекле язучы буларак та дан ала. Бу исәптән аның «Балачак истәлекләре»н өйтеп китәргә кирәк.

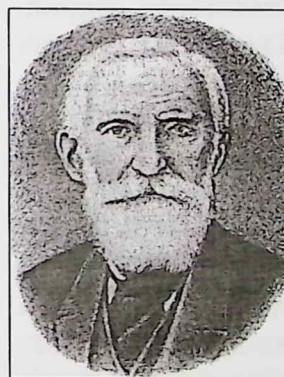
1888 елны С.В. Ковалевская «Кузгалмас нокта тирәли әйләнүче жисем мәсьәләсе турында» дигән атаклы гыйльми хезмәтен ижат итә. Бу хезмәттә, Эйлер, Л. Пуансо (1777-1859), Лагранж хезмәтләрендә алынган нәтижәләрдән аермалы буларак, Ковалевская бу хәрәкәтнең гомуми интегралын да таба. Хәрәкәтнең бу төрөн тикшерүдә комплекслы үзгәрешле функцияләр теориясе аппаратын кулланып, өр-яңа гыйльми нәтижәләргә килә. Аның гыйльми хезмәтләре яңа гомуми математик проблемалар да куя. С.В. Ковалевскаяның каты жисем хәрәкәтенә багышланган гыйльми хезмәтләре бу өлкәдәгә бик күп фәнни тикшеренүләр үсешенә башлангыч ноктасы булып тора. С.В. Ковалевскаяның хезмәтләрен тулыландыручы рус галимнәре арасында Мәскәү

профессорлары Г.Г. Аппельрот, П.А. Некрасов, Б.К. Млодзеевский, Н.Е. Жуковский, шулай ук А.М. Ляпунов һәм Н.Б. Делонены атап була.

С.В. Ковалевская 1891 елны Швециядә бик яшьли үлә. Аңа Стокгольмда рус хатын-кызлары жыйган акчага һәйкәл куелган.

Михаил Васильевич Остроградский (1801-61) – рус математигы, Россиядә аналитик механиканың нигезен салучы. Дөньякүләм танылган бу галимнең хезмәтләре турында мәгълүмат журналның алдагы санында китерелгән иде).

Пафнутий Львович Чебышев (1821-94) – рус математигы, Петербург математика мәктәбен оештыручы, Петербург фәннәр академиясенең хокукый әгъзасы. Саннар теориясе, ихтималлык теориясе һәм механизмнар теориясендәгә классик ачышлар да аныкы. Математик проблемалар чышлешеп табигать белеменең һәм техниканың принципиаль проблемалары белән тыгыз бәйләргә омтылу Чебышевның ижат эшчәнлегенең төп үзлеге.

П.Л. Чебышев Калуга губернасының Окатово авылында туа, башта өйдә белем ала, ә соңыннан Мәскәү университетына укырга керә. Талантлы студентны мөстәкыйль гыйльми эшкә этәрүче Н.Д. Брашманның лекцияләрен тыңлый. Чебышев 1841 елны университетны тәмамлый һәм ике елдан инде аның беренче фәнни эше дөнья күрә. 1845 елны ул ихтималлык теориясе буенча магистр диссертациясен яклый. 1847 елдан Петербург университетында лекцияләр укый башлый. Университетта Чебышев 35 ел эшли һәм бу чорда данлыклы Петербург математика мәктәбенең төп өлешен тәшкил итүче бер дигән шәкертләр төркемен тәрбияли.

XIX гасырның икенче яртысында Россиядә механизмнар теориясе буенча фундаменталь эшләрнең, шул исәптән бу өлкәдә беренчеләрдән булган П.Л. Чебышев хезмәтләренә дөнья күрүе техникадагы уңышларга бәйле. Чебышев конкрет мәсьәләләргә чишүдә искиткеч осталык күрсәтә һәм аларны аңлаешлы да, бик төгәл дә итеп

башкарып чыга.

П.Л. Чебышев мәсьәләне хәл итүнең гомуми юлларын эзләп һәм табып кына калмый, аларны гамәли куллануның нәтижәле ысулларын да тәкъдим итә. Техникага машиналар кертү мөһимлеген Чебышев бик яхшы аңлый. Нәкъ менә шуның өчен дә ул пар двигательләрен, турбиналарны һ.б. дикъкәт белән тикшерә. Аны тешле тапшыргычлар, машиналардагы динамик процесслар, бәрелеш күренешләре һ.б. бик тә кызыксындыра. Чебышев үзенең фәнни тикшеренү объектын итеп механизмнар теориясенең авыр мәсьәләләренең берсен – механизмнарны синтезлау, ягъни бирелгән хәрәкәтне башкаручы механизмнар төзү проблемасын сайлап ала. Әйтергә кирәк, бүгенге көндә дә бу проблема иң актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора.

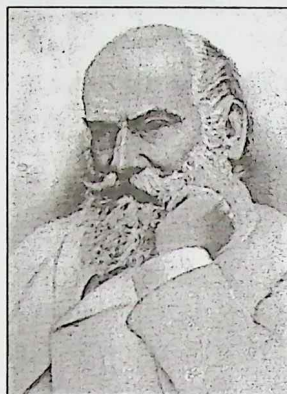
Николай Владимирович Майевский (1823-92) – галим-артиллерист, артиллерия генералы, баллистика буенча рус гыйльми мәктәбен оештыручы, Петербург фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы. Фәнни хезмәтләре эчке һәм тышкы баллистика буенча (түпнүң әйләнү хәрәкәте теориясе, деривация һ.б.). «Тышкы баллистика курсы» дигән китап авторы.

Майевский 1843 елны Мәскәү университетының физика-математика бүлеген тәмамлый һәм, артиллерия частьләрендә күпмедер хезмәт иткәннән соң, артиллерия училищесының офицерлар классына укырга керә. 1846 елны Майевский училищени тәмамлай һәм 1850 елдан алып күп еллар дәверендә Артиллерия комитетында эшли. 1858 елдан профессор дәрәжәсендә артиллерия академиясендә баллистика буенча лекцияләр укый.

Майевский, дөньякүләм танылган баллистика мәктәбенең атаклы житәкчесе буларак, «Европаның беренче баллистигы» дип тә таныла. Аның тарафыннан проектлаштырылган менә дигән яр буе артиллериясе системалары Россиядә генә түгел, бик күп башка илләрдә, шул исәптән Австрия, Бельгия һәм Пруссиядә дә гамәлгә ашырыла.

Н.В. Майевскийның озынча снарядның әйләнмә хәрәкәте теориясе киң үсеш ала. Бу өлкәдәге тикшеренүләр аның шәкерте Н.А. Забудский (1853-1917) һәм башка рус һәм чит ил галимнәре тарафыннан дәвам ителә.

Николай Егорович Жуковский (1847-1921) – рус галиме, хәзерге заман аэродинамикасына нигез салучы. Аның житәкчелегендә 1918 елны

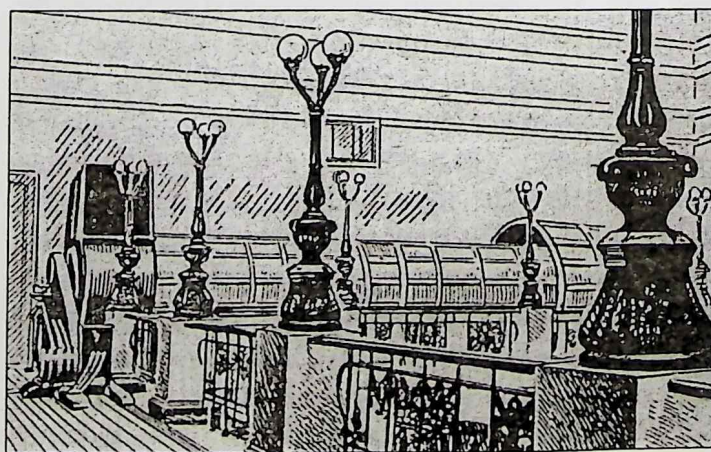
Үзәк аэрогидродинамика институты (ЦАГИ) оештырыла. Тарихка «рус авиациясенең атасы» булып кереп калган.

Николай Жуковский инженер гаиләсендә туа, 1868 елны Мәскәү университетының физика-математика факультетын тәмамлай. 1872 елдан Тех-

ника училищесында математика фәннән, ә 1874 елдан 1919 елга кадәр механика фәннән укыта. 1886нчы елдан Мәскәү университетының механика кафедрасы, күп еллар буенча Мәскәү математика жәмгыяте белән житәкчелек итә.

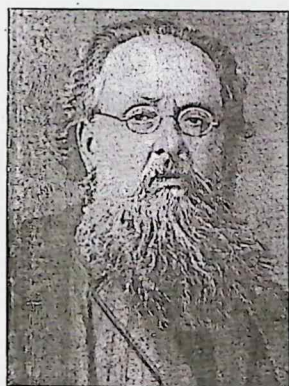
Н.Е. Жуковский югары уку йортларында теоретик механиканы укытуда чын революция ясый. Теоретик механика буенча аның тарафыннан язылган китап рус фәнни-уку әсбапларының алтын фондын тәшкил итә. Мәскәү университетында профессор булып эшләгәндә Н.Е. Жуковский үзенең укучылары ярдәмендә зур аэродинамик торба корып куя. Шул торба буенча вентилятор көчле һава агымын куя. Анда Н.Е. Жуковский самолет канатының төрле моделләрен сынап карый. Шул тәҗрибәләргә һәм күзәтүләргә таянып, Жуковский кешене һавага күтәрергә сәләтле авыр машинаның канатлары нинди булырга тиешлеген билгели. Шулай итеп, Жуковский авиациянең теоретик нигезен тәшкил иткән аэродинамика фәннәнә нигез сала.

Николай Егоровичның фәнни мирасы гаять зур. Аның тикшеренүләре теоретик һәм гамәли механиканың гажәеп киң өлкәсен колач-

дый. Жуковский тарафыннан язылган, механиканың төп бүлектәре буенча нәшер ителгән хезмәтләре бик күп: гидродинамика буенча 44, аэродинамика буенча 43, теоретик механика буенча (астрономия һәм математика буенча хезмәтләренә дә исәпкә алып) 40, гамәли механика буенча 28, механика тарихы буенча 21 хезмәт. Аның фәнни тикшеренүләренә күпчелегә хәрәкәткә яки динамикага багышланган. Жуковскийның фәнни ижатында процесслар беренче урынны биләп торалар. Йомгаклап әйткәндә, самолет төзүче барлык конструкторларыбыз да Н.Е. Жуковскийның шәкерте була дисәк, һич тә хата булмас.

Константин Эдуардович Циолковский (1857-1935) – рус галиме һәм уйлап табучысы, хәзерге заман ракетодинамикасына, реактив двигателләр теориясенә нигез салучы һәм планетаара очышлар мөмкинлеген фәнни нигезләүче, космонавтикага юл ачучы.

Константин Циолковский Рязань янындагы Ижевск авылында урман карауылчысы гаиләсендә туа. Кечкенә чагында скарлатина белән авырганнан соң ул бөтенләй диярлек ишетми башлый.

Ишетмәве аркасында Циолковский гимназиядә укый алмый һәм мәстәкыйль рәвештә хәзерләнә. Үсеп җиткәч ул укытучы булырга имтиханнар тапшыра. Башта Калуга губернасында, соңыннан Калуга шәһәрәндәге училищеларның берсендә физика һәм математика фәннәрен укыта. Нәкъ шул чорда К.Э. Циолковский үзенә һавада очу, авиация һәм космонавтика буенча күренекле хезмәтләрен яза.

К.Э Циолковскийның иң төп хезмәтләре ракеталарга һәм аларның космоста очышына багышланган. 1903 елны үзенә «Дөнья киңлеген реактив приборлар белән тикшерү» дигән мәкаләсендә бөек галим дөньяда беренче тапкыр планетаара очышлар мөмкинлеген фәнни нигезли. Циолковский бары тик ракета гына планетаара корабль була алуын исбатлый. Ракеталар өчен ул махсус химик ягулык – сыекландырылган кислород һәм водород тәкъдим итә. Ракеталарга космик тизлек бирү өчен «ракета поездлары» кирәклеген

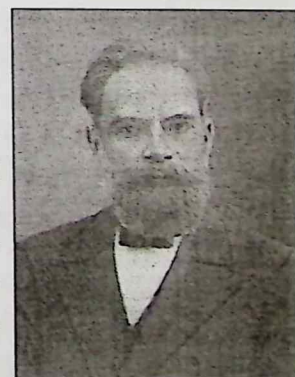
исбатлый. Хәзер без аларны күпбаскычлы ракеталар дип йөртәбез. Беренче баскычның ягулыгы беткәч, ул ракетадан аерыла һәм Жиргә төшә. Алга таба ракетаны икенче двигатель алып китә.

Космоста кеше озак вакытлар яши һәм эшли алсын өчен, Циолковский зур орбиталь станцияләр төзүгә тәкъдим итә. Шулай ук, ул кешеләргә башка планеталарга күчеп урнашуга ярдәм итәрлек техник чаралар да тәкъдим итә, чөнки акыл ияләре яши торган күп кенә планеталар булуына ышанып яши.

К.Э. Циолковский уенча, космик киңлекне үзләштерү барышында кешеләр үз планетабыз – Жирнең табигате турында нык кайгыртырга тиешләр. Нәкъ менә шул фикердән чыгып, ул чүлләренә сугару аппаратлары проектын төзи, һава мендәре кулланылган транспорт идеясен әйтә.

К.Э. Циолковскийның исеме кешеләкнең бөек даһилары исеме арасында һәрвакыт телгә алыначак. Ул фәннең киләчәген күз алдына китерү сәләтенә ия була. Циолковскийның ракета техникасына һәм планеталарга сәяхәт теориясенә багышланган тикшеренүләре конструкторлар һәм галимнәр өчен хәзер дә кулланма булып хезмәт итә, аның даһи идеяләре уңышлы рәвештә тормышка ашырыла.

Александр Михайлович Ляпунов (1857-1918) – рус математигы һәм механигы, Петербург фәннәр академиясенә хокукый әгъзасы. Чикле сандагы параметрлы механик системаның тигезләнеше һәм хәрәкәт тотрыклыгы буенча хәзерге заман теориясен төзүче. Фәнни хезмәтләре дифференциаль тигезләмәләр, гидродинамика, ихтималлык теориясе буенча.

Александр Ляпунов 1857 елның бнчы июнендә Ярославльдә туа. Аңа башлангыч математик белемне атасы М.В. Ляпунов бирә. М.В. Ляпунов, танылган астроном буларак, берничә ел Казанда, ә 1855 елдан 1863 елга кадәр Ярославльдә Демидовлар лицее-ның директоры булып эшли. 1870 елны Ляпуновлар гаиләсе Түбән Новгородка күчеп килә. Биредә 1876 елны гимназияне тәмамлап, А.М. Ляпунов Петербург университеты-

ның физика-математика факультетына укырга керә. Университетта П.Л. Чебышев белән Д.К. Бобылев укыган лекцияләр Ляпуновка бик зур йогынты ясыйлар. А.М. Ляпунов нәкъ менә Д.К. Бобылев житәкчелегендә үзенә беренче фәнни тикшеренүләрен башлап җибәрә. 1880 елны университетны тәмамлагач, Ляпуновны механика кафедрасында калдыралар. 1885 елны аны приват-доцент итеп Харьков университетына чакыралар, ул анда механика буенча лекцияләр укый башлый. Һәм шул вакытта тотрыклылыкның гомуми теориясе белән җитди рәвештә шөгыльләнә. 1893 елны «Хәрәкәт тотрыклыгы турында гомуми мәсьәлә» дигән темага Мәскәү университетында докторлык диссертациясен яклый. Н.Е. Жуковский һәм Б.К. Млодзеевский аның оппонентлары була. 1902 елны Ляпунов Петербургка күчеп килә һәм бары тик фәнни эш белән генә шөгыльләнә башлый. Аның тигезләнеш һәм хәрәкәт тотрыклыгына багышланган фундаменталь фәнни хезмәтләре Россиядә һәм чит илләрдә киң рәвештә бәйләнә. Ул бик күп рус университетларының шәрәфле әгъзасы, Париж фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Рим фәннәр академиясенең һ.б. чит ил академияләренең әгъзасы итеп сайлана.

Иван Всеволодович Мещерский (1853-1953) – рус механигы, үзгәрешле массалы жисемнәр механикасына нигез салучы.

Иван Мещерский Архангельск шәһәрәндә туа. 1871 елны гимназиягә укырга керә һәм 1878 елны аны алтын медальгә тәмамлап, Петербург университетының физика-математика факультетында белем ала. Бу чор П.Л. Чебышев тарафыннан Петербургта оештырылган математика фәнни мәктәбенең иң югары үсеш, күтәрелеш алган чоры була. Биредә Мещерский атаклы галимнәр П.Л. Чебышев, А.Н. Коркин, К.П. Посе һ.б. лекцияләрен мавыгып тыңлый.

Студент елларында Мещерский бик кызыксынып механика белән шөгыльләнә. Механика курсы Д.К. Бобылев һәм Н.С. Будаев укыйлар. Алар Мещерскийның киләчәктә

фәнни эшчәнлегенә зур йогынты ясыйлар да инде. Гидродинамика буенча фәнни хезмәтләр авторы һәм искиткеч педагог Д.К. Бобылев Мещерскийның тормышында бигрәк тә зур роль уйный. 1882 елны университетны тәмамлагач, Мещерскийны профессор дәрәжәсенә хәзерләү максаты белән университетта калдыралар. 1897 елны Мещерский «Үзгәрешле массалы нокта динамикасы» дигән темага диссертация яклый. 1902 елны аны Петербург политехника институтының механика кафедрасы мөдире итеп чакыралар. Монда ул 33 ел төплә фәнни-педагогик эш алып бара, 25 ел Петербург университетында да укыта.

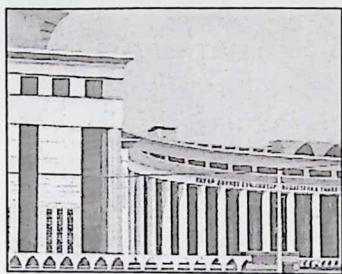
И.В. Мещерскийның «Теоретик механика курсы», бигрәк тә «Теоретик механика буенча мәсьәләләр җыентыгы» хәзер дә бездәге һәм бик күп илләрдәге техник вузларда гамәли дәрәсләр алып баруда гаять киң кулланыла – аны механика буенча уку-укыту дәрәсләкләре арасында энҗе бөртөгә дип карарга кирәк.

Илебезнең фән тарихына Мещерский үзгәрешле массалы жисем механикасына нигез салучы буларак кереп калган. Аның бу өлкәдәге фәнни тикшеренүләре хәзерге заман ракетодинамикасының теоретик нигезләре булып тора. И.В. Мещерскийның исеме космонавтиканың фәнни нигез төзүче К.Э. Циолковский исеме белән өзлексез бәйләнештә карала.

Шулай итеп, XIX гасырның икенче яртысыннан XX гасырның башларына кадәр чордагы Россиядә механика үсешен кыскача күзаллап киттек. Бу чорда механика гажәеп үсеш ала, аның аерым тармаклары: 1) югары мәктәптәге механика; 2) механизмнар теориясе; 3) каты жисемнәң кузгалмас нокта тирәли әйләнү мәсьәләсе; 4) хәрәкәт торыклыгы проблемасы; 5) үзгәрешле массалы жисем механикасы һәм реактив хәрәкәт теориясе; 6) нәзкүд механика; 7) баллистика; 8) кораблар теориясе; 9) эластиклык теориясе һәм материаллар каршылыгы; 10) гидродинамика һәм гидравлика; 11) теоретик һәм гамәли аэродинамика өлкәләре барлыкка килә.

Әлбәттә, кыска гына мәкаләдә бу чор галимнәренең фәнни хезмәтләрен тулысынча күзаллап китү мөмкин түгел. Барлык көчен, рухын фэнгә биргән бу чор галимнәренең хезмәтләре әле дә таң калдыра, аларны бөтен укымышлы дөнья белә.

Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетында

24 октябрь көнне Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының 130 еллыгына багышланган тантаналы чара узды. Бу истәлекле вакыйгада күп кенә өлкәләрдән килгән кунаклар да катнашты.

Татар дәүләт гуманитар институты һәм Татар-америка төбәк институты Казан дәүләт педагогика университетына кушылу нәтижесендә, узган ел Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты (ТДГПУ) оештырылды. Бу уку йорты Татарстан республикасында һәм аның чикләреннән тыш төбәкләрдә дә магариф, гуманитар фәннәр, сәнгать өлкәсендә бердәм үзәк булып тора. Ул фәнни-педагогик кадрлар әзерләүдә башка уку йортлары белән бергә кулга-кул тотынып эшли, белгеч-гуманитарийлар әзерләп чыгару һәм аларның квалификацияләрен үстерү буенча зур эш алып бара.

Тарих битләренә күз салсак, университет бик күп тапкырлар үзенә исемнән үзгәртә. Ләкин бу буыннан-буынга күчә килгән традицион белем бирү системасына һәм югары әзерлекле укытучылар коллективының фидакар хезмәтенә һич кенә дә комачуауламый.

Юбилей уңаеннан, күпеллык педагогик хезмәтә өчен медаль белән бүләкләнгән Л.З.Шакирова, Ушинский исемендәге бүләккә лаек булган М.Г.Әхмәтжанов, 2006 елда ТДГПУның мактаулы профессоры Я.И.Ханбиков, чит илләрдән килеп укытучы галимнәр арасында Питер Хангги, татар халкының бөек шагыйре Муса Җәлилнең туганнан-туган энесе, мактаулы ветеран исеменә лаек 96 яшьлек Т.Я.Корбанов һ.б. бик күпләр әнә шул турыда сөйли.

ТДГПУның ректоры Җәмил Нигъмәтов айтканчә, әлегә бәйрәм, үз чиратында, педагогик эшчәнлегезнең зур тарихы булган бер дәверенә йомгак ясау да булып тора.

130 еллык тарихы булган Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты Идел бусе, Урал, Себер төбәкләре өчен дә югары белемле мөгаллимнәр әзерли. Россия халыкларын мәгърифәтләнә итүдә, мәдәниятне бастуда аның

роле зур. 2005 елның язында университет “Ел проекты” номинациясендә югары уку йортларының Бөтенроссия конкурсында лауреат дипломын, “Россиянең йөз вузы” номинациясендә “Европача сыйфат” алтын медален алды, ә университетның ректоры Җ.Г. Нигъмәтов “Ел ректоры – 2005” мактаулы исеменә лаек булды.

Университетның төп максаты – хезмәт базарының, инновацион технологияләренә иң алдынгы таләпләренә җавап бирә торган, көндәшлеккә сәләтләнә югары квалификацияле кадрлар әзерләү. Биредә уку планнары, программалар шул юнәлешкә яраклаштырылып төзелә. Аларның барысы да ТДГПУның яңа концепциясендә чагылыш тапты. Вузның 2010 елга кадәр үсеш программасы да булдырылды. Ул исә фәнне үстерүне, кадрларның квалификациясен күтәрүне, студентларга төплә белем, тәрбия бирүне, финанс һәм хужалык эшләрен, студентларны һәм хезмәткәрләренә социаль яклауны үз эченә ала.

2006-2010 елларга концепция һәм үсеш программасы нигезендә, вуз республикада һәм аннан читтә гуманитар фәннәр, мәдәният һәм белем бирү үзәгенә әверелү, иң яхшы фәнни-педагогик кадрларны бергә туплау буенча эш алып бара.

Үз эченә 16 факультетны сыйдырган бу мәһабәт уку йортында бүгенгә көндә 15 меңгә якын студент белем ала. Аларга төплә белем бирү өлкәсендә меңгә якын мөгаллим хезмәт куя. Дөрес, укытучыларның чит илләрдән махсус чакырылганнары да байтак.

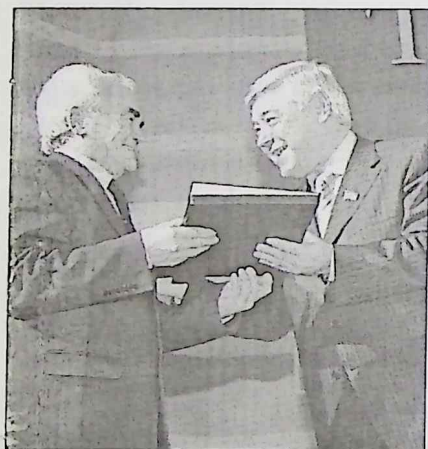
Бүгенгә көндә ТДГПУ Франция, Германия, Кытай, Йәмән Республикасы, Мисыр, Кипр, Төркия, АКШ, Австралия, Япония, Иран Ислам Республикасы кебек чит илләр белән хезмәттәшлек итә, биредә Кытай, Вьетнам, Пакъстан, Төркия, Австралия, Корея һ.б. илләрдән студентлар белем ала, галимнәр укуга.

ТДГПУның белем бирү системасы көннән-көн киңәя. 2001 елда белгечләр әзерләү 21 белгечлек буенча алып барылса, быелгы уку елы башында ул 37гә җитте. Бүгенгә көндә университетның белгечләр әзерләү даирәсе гуманитар-педагогик, идарә эшчәнлегенә, икътисад һәм маркетинг, экология һәм юриспруденция өлкәләре буенча тагын да киңәя төште.

Россия Федерациясә һәм Татарстан Республикасы телләре турындагы Законнарның

гамәлгә ашырылуында да ТДГПУның өлеше зур. Шул максаттан чыгып, ТР Ректорлар Советы карары нигезендә, университет базасында икетеллелек һәм күптеллелеккә нигезләнеп белем бирү буенча вузара фәнни-методик совет оештырылды, аның торышы, кагыйдәләре расланды. Шуннан чыгып, математика һәм инглиз теле, информатика һәм инглиз теле, география һәм инглиз теле, биология һәм инглиз теле, тарих һәм инглиз теле, рус теле һәм инглиз теле, татар теле һәм инглиз теле һ.б. белгечлекләр ачылды.

Университетыбызны истәлекле көн уңаеннан котларга килгән ТР Дәүләт Советы рәисе

Фәрит Мөхәммәтшин, шаяртып: “130 еллык әле ул юбилей түгел, ә бик зур дата гына,” – дисә дә, өлгә көннең бергәләп жыелу, б а ш к а р ы л г а н эшләргә нәтижеләр ясау, оптимизм һәм зур

өметләр белән киләчәккә карау өчен иң кулай вакыт икәннән дә искәртте, Татарстан Республикасы житәкчеләге исемнән котлау сүзләрен ирештерде.

Университетыбызның тарихи үткәннән бәйлә рәвештә, Ф.Х. Мөхәммәтшин яулаган бүләкләр, исемнәр турында да сөйләргә онытмады, яшъ белгечләргә киләчәктә уңышлар теләде, “студентларны укырга һәм язарга” гына өйрәтә түгел, ә кызыксынучан, белемгә омтылучан, максатчан итеп тәрбияләргә тырышсагыз иде, дигән тәкъдим дә ясады.

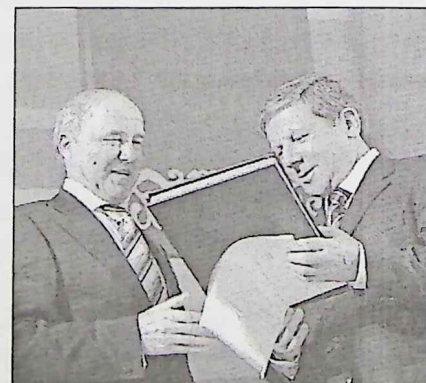
Университет каршындагы майданда башланып киткән бәйрәм тантанасы көне буена дәвам итте. Бу көн бүләкләргә, котлауларга һәм кунакларга бай булды. ТР Мәгариф һәм фән министры Р.Ф. Шәйхелисламов үз чыгышында: “Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты – бүгенге көндә әйдәп баручы югары уку йортларының берсе. Халыкара масштабта педагогика һәм гуманитар фәннәр өлкәсендә белгечләр әзерләүдә аның роле алыштыргысыз”, – дип әйтте, уңышлар теләде.

Шулай ук котлау сүзләрен житкерергә РФның мәгариф буенча федераль агентлыгы-

ның баш белгече Л.А.Линькова, РФнең Мәгариф һәм фән министрлыгы, Казан шәһәре мэриясе һәм башкарма комитеты вәкилләре, Татарстан шәһәрләре һәм районнары администрация башлыклары, ТР Ижтимагый палатасы һәм университетның кайгыртучанлык советы әгъзалары, югары уку йортлары ректорлары һ.б. килгән иде.

Татарстан республикасы ректорлар советы рәисе, КДУ ректоры М.Х.Сәлахов үзенң котлавында: “Бүген, фәнни белемнәрнең барлык өлкәләрендә дә кешегә, аның эчке дөньясына, карашларына, шәхесара мөнәсәбәтләргә йөз белән борылу күзәтелгән бер вакытта, университет алдында торган бурычлар көннән-көн әһәмиятләрәк була бара. Сөзгә зур уңышлар теләм!” – диде.

Юбилей уңаеннан ТДГПУ бик күп котлау телеграммалары кабул итте. ТР Президенты Минтимер Шәймиев: “Башкаланың профилле ике вузыннан кала, үзенң фәнни-педагогик дан үрләрәнә күтәрелүен 1876 елда Казан укытучылар институты сыйфатында башлап, ул егерме беренче гасырда да бүгенге заман таләпләрәнә жавап бирә торган университет статусы белән ышанычлы хәрәкәтен дәвам иттерә. Үзенң хәзерге яңа сыйфатында ТДГПУ заманга ярашлы югары квалификацияле һөнәр ияләре әзерләү урыны гына түгел, ул үзәндә бер-берсен үстерә, тулыландыра, баета барган фән, сәнгать һәм мәгариф үсешен бергә туплаган милли элитабызны формалаштыручы чын рухи үзәк тә булырга тиеш. Халкыбызның киләчәге, нигездә,

вузның әнә шул мәсьәләне тулысынча һәм нәтижелә башкарып чыгуына бәйлә. Мин ышанам: без милли мәгарифебезнең бөтендөнья фәнни-мәгълүмати казанышларына тигләшерлек яңа сыйфатларга ия булуына ирешербез”, – дип язган иде үзенң котлау хатында.

Юбилей көнәндә университетыбыз чит төбәкләрдән дә бик күп кунаклар һәм котлаулар кабул итте. Акмулла исемәндәге Башкорт дәүләт педагогика университеты ректоры Р.М.Асадуллин котларга үзе килгән иде. Ә Пе-

кин халыкара белем бирү университеты президенты Дуань Цзяньго үзенә кайнар тәбрикләүләрен телеграмма аша юллады. Шулай ук Тяньцзинь чит телләре университеты ректоры Сю Хан да котлауларын җибәргән иде. “Безнең университетыбыз сезнең белән дустанә мөнәсәбәттә хезмәттәшлек итә башлады. Уртаклыкларыбыз шактый. Укытучылар гына түгел, хәтта студентларыбыз да аралашып яши хәзер”, – дип яза ул.

Котлау хаты Франциянең “Кретье” Академиясе директоры Дидье Жеже һәм Париж-Дофин университеты генераль секретаре Жерар Бруссудан да килде. Алар белән дә безнең элемтәләребез ныклы нигезгә корылган. Шулай ук Гуансия педагогика университеты ректоры Лян Хун, Сорбонна Нувель-Париж III университеты президенты Бернар Босредон, Удмурт дәүләт университеты ректоры В.А.Журавлев һ.б. бик күпләр әлеге истәлекле көнне хәтерләреннән чыгармаганнар.

Университетка кайгыртучанлык советы рәисе, Бөгелмә шәһәре администрация башлыгы Н.Г.Мәһдиев җылы котлау сүзләрен хат итеп юллаган иде. “Сезнең университет – республикада гына түгел, бөтен илебездә иң дәрәжәле, иң көчле вузларның берсе. Чөнки биредә өч фактор – Россия югары мәктәбенең күркәм традицияләре, Казан укытучылар мәктәбе заманыннан ук башлангыч алып, талантлы педагогларның берничә буыны тарафыннан тупланган бай тәҗрибә һәм милли мәгарифебезнең хәзинәләре бергә килеп кушылган.

Сезнең зур, тату гаиләгез белән якыннан аралашып яшәвем һәм вузның эшчәнлегенә, үсешенә булышлык итеп, аның матур вакыйгалар белән тулы тормышында катнаша алуым өчен мин үземне бәхетле саныйм,” – дип

искәртә ул үзенә котлавында.

Кайгыртучанлык советының әгъзалары арасында безнең университетны тәмамлаучылар да байтак. Илдар Гыйльметдинов – Дәүләт Думасы депутаты, физик тәрбия, спорт һәм яшьләр белән эшләү комитеты рәисенең урынбасары, үзе кайта алмау сәбәпле, котлау телеграммасы җибәрде. Татарстанның халык шагыйре, безнең университетны тәмамлаган Ренат Харис шигъри котлаулары белән башкалардан аерылып торды. Башкалар да калышмады: Айрат Сибөгатуллин – «Татарстан» ДТРКның директоры; Илгиз Хәйруллин – «Зенит» банкы җитәкчесенең киңәшчесе, ТР иҗтимагый палатасы рәисе, кайгыртучанлык советы рәистәше; Хәлил Шәйхетдинов – яшьләр белән эшләү, спорт һәм туризм министры урынбасары; Татьяна Юшканцева – ТР жир һәм милек буенча министр урынбасары һәм башкалар.

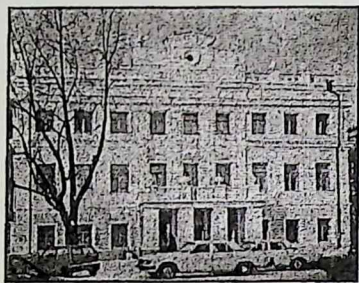
ТР Дәүләт советы депутаты, “Таттрансгаз” оешмасы генераль директоры Р.А.Кантюков ТДГПУның кайгыртучанлык советында котлау сүзләрен ишеттерде һәм университетыбызга зур матди ярдәм күрсәтте, “Талисман” ААҖ генераль директоры, кайгыртучанлык советы әгъзасы В.В.Федоренков та тәбрикләргә килгән иде. Ул компьютерлар бүләк итте.

130 еллык тарихы булган Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты киләчәккә зур өметләр баглый. Күптән көтелгән һәм истәлекле вакыйгаларга бай булган 130 еллык сизелми дә үтеп китте. Киләчәктә яулана чак үрләр әле шактый.

Р.Г.Ханнанов,

ТДГПУның эшмәгәтчелек белән элемтәләр урнаштыру бүлегенә менеджеры

Бөтендөнья татар конгрессында

9 ноябрьдә БТК Башкарма комитетының даими комиссияләре утырышлары булды. Биш комиссия утырышында һәм соңыннан узган йомгаклау утырышында

татар милләте өчен әһәмиятле, аның бүгенгесенә һәм киләчәгенә кагылган мәсьәләләр каралды. Утырышларда комиссия әгъзалары, галимнәр, журналистлар катнашты.

«Татар милләтенен үсеш стратегиясе» дип аталган даими комиссия утырышы БТКның конференцияләр залында үтте.

Комиссиянең житәкчесе, танылган галим Дамир Исхаков, бүгенге вазгыятькә анализ ясап, түбәндәгеләргә игътибар итте: «Соңгы вакытларда илебездәге милләтара мәсьәләләрдә яңа күренешләр күзәтелә. РФ президенты Владимир Путин Татарстан белән Россия Федерациясе арасындагы шартнамәне тикшерү өчен Дәүләт Думасына кертте. Чит төбәкләрдәге татарлар хәрәкәте көчәя. Мәсәлән, Түбән Новгородта шулай. Алар житәкчеләр куйган мәсьәләләренә чишкәндә берәз уздырып та җибәрәләр. Тарих институты быел бастырып чыгарган «Татарская нация в ХХI веке» дигән китапта без татар милләтенен бүгенге хәлен төрле яктан тикшерергә тырыштык. Әмма татар халкының демографик, культурологик, социологик хәленә анализ булмау гомуми анализ ясауга комачаулый. Житәрлек эшләнмәгән кайбер өлкәләргә – экономика, демография, культурология, чит төбәкләр белән эшләү өлкәләренә игътибар-

ны арттырып, 2007 елны татарлар үсешенен гомуми концепциясен эшләргә кирәк».

Социолог галимә Лилия Сәгыйтова татар авыллары ассоциациясен төзү кирәклегенә турында сөйләде. Шунның аша Урта Әләзән авылы тәҗрибәсен таратырга кирәк, ул татар авылын саклап калу моделе була ала, – диде ул.

Рафаэль Мөхәмәтдинов гомуми концепциядә эчүгә каршы көрәш, балалар тудыру һәм аларны татар итеп тәрбияләү, сәяси партия, милли-мәдәни автономия, икетеллек, милли университет, чын татар каналы булдыру кебек ашыгыч чаралар каралырга тиешлегенә турында сөйләде.

Башка чыгышларда татар халкының потенциалы, дин, тарихи агарту, сыйфатлы татар телевидениесе һәм эстрадасы, тел һәм мәдәният мәсьәләләре күтәрелде. Бүгенге ситуациягә анализ үткөрү нәтижәсендә төзеләчәк концепция милләтне берләштерерлек, аны иҗтимагый-политик югарылыкка этәрерлек булырга тиешлегенә турында әйтелде. Соңыннан 5 пункттан торган резолюция кабул ителде.

«Татарлар яши торган төбәкләрдә икътисадый элементлар һәм эшмәкәрлек үсеше», «Татар мәгарифе һәм фән», «Татар мәдәнияте һәм рухи мирас», «Халыкара мөнәсәбәтләр һәм кеше хокуклары» дип аталган башка комиссияләрдә дә татар милләтенен бүгенгесен һәм киләчәген кайгырткан шундый ук җитди сөйләшүләр булды.

Йомгаклау утырышын БТКның Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров алып барды. Анда даими комиссияләр тикшергән мәсьәләләр һәм кабул ителгән карарлар бунча Дамир Исхаков, Ринат Абдуллин, Кәмәрия Хәбибуллина, Фәүзия Бәйрәмова, Рөстәм Бәдретдинов һ.б. чыгыш ясадылар.

2006 ЕЛДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

- Асылгәрәев Ш.Н. Язуыбыз турында яңа китап, №1.
 Асылгәрәев Ш.Н. Гамәли имляны яклап, №4.
 Әхмәтҗанов М.И. Шагыйрь Рәхимкол бине Исламкол кулъязмасы, №1.
 Әхмәтҗанов М.И. Татар мөһерләре тарихыннан, №2.
 Әхмәтҗанов М.И. Ташка тарих теркәүчеләр, №4.
 Әхмәтиянова Г.Р. Борынгы төркиләрдә экологик культура, №3.
 Бәширова И.Б. Аерым сүзләргә когнитив лингвистика берәмлеге буларак тикшерү мәсьәләсенә, №2.
 Биктимерова А.Р. Юлдаш йолдызлар, №2.
 Габделхакова Р.Г. XVIII гасыр ядкәре «Гарызнамә», №1.
 Габделхакова Р.Г. «Гарызнамә» әсәренәң идея һәм проблематикасы, №4.
 Ганиев Ф.А. Татар орфографиясенәң кайбер мәсьәләләре турында, №3.
 Гасимова С.И. Кушаматлар ни сөйли, №3.
 Зарипова Р.С. Мөхәммәт Мөһдиев – әдәбият галиме, сизгәр төнкийтче, №1.
 Исламов Ф.Ф. Шәркыйт һәм исламият галиме Равил Үтәбай-Кәрим, №4.
 Кириллова З.Н. Төрки-татар һәм маҗар телләре: охшаш һәм аермалы яклар, №4.
 Мәхмүтов Х.Ш. ТРның 2006 елда Дәүләт премиясенә кандидатлар (В.Х. Хаков), №3.
 Мирхәев Р.Ф. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теленәң язма вариантлары, №2.
 Мөхәммәтҗанова Л.Х. Китаби дастаннар, №2.
 Нурихан Фәттаһ эзләнүләреннән, №4.
 Рәшитова Н.М. Гомәр Бәширов иҗатында күчәрләмә мәгънәлә сүз белән сурәт ясау, №2.
 Төхбиева Л.Ф. Саф татар лексикасына караган киём атамалары, №1.
 Фәттахов И.Ф. Хәзергә татар стилистикасының кайбер мәсьәләләре, №2.
 Хажиева Г.С. Гарәби чыгышлы ир-ат исемнәре, №2.
 Харрасова Р.Ф. Г.Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» повестының кыйммәтләр җирлегә, №1.
 Хөрмәтуллина Р.М. Аталар сүзе – акылның үзе, №2.
 Шәрәфетдинова А.Г. Төрки-ирани тел бәйләнешләре назариясенә кереш, №3.
 Шәрипова А.С. Кешеләргәң яхшы булачагына ышанам, №1.

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

- Мәхмүтов Х.Ш. Тукай сүзләре, №1.

ТАТАР ТЕАТРЫНА 100 ЯШЬ

- Арсланов М.Г. Данлы үсеш юлы, №4.

МӘШҖҮР ГАЛИМНӘРӘБЕЗ

- ВӘЛИ ХАНГИЛДИН: Асылгәрәев Ш.Н. Татарның түбәннән күтәрелгән олпат галиме, №1.
 Хаков В.Х. Кайбер хатирәләр, №1.
 Хангилдина Л.В. Сүнмәс жылы сирпеп тордылар, №1.
 НУРГАЯЗ ГАРИФҖЯНОВ: Камалов А.З. ГарифҖянов – заманыбызның атаклы тәҗрибәче физигы, №2.
 Ильясов Ә.В. Укытучым турында истәлекләр, №2.
 ӘХМӘТ БИКЧӘНТӘЕВ: Нарбеков А.И. Олы Мәңгәр авылында тудым..., №3.
 НӘҖИП МАКСУДОВ: Хисамиев Г.Г. Максудовларның берсе, №4.
 Юлдашев А.К., Жомагылов Ә.Х. Авыл хужалыгын механикалаштыру буенча беренче татар галиме, №4.

МИЛЛИ МӘГАРИФ

- Газизова Н.Н., Журбенко Л.Н., Хужиехмәтова Р.Н. Техник югары уку йортында укучы магистрлар өчен математика курсының әчтәлеген билгеләү, №1.
 Исламов Ф.Ф. Муса Жәлил образы әдәбиятта һәм сәнгатьтә, №2.
 Килдиев М.В. Югары техник мәктәптә татарча белем бирү перспективалары, №4.
 Маннапова Л.М. Парлы сүзләргәң өйрәнү юлында, №4.
 Нарбеков А.И. Ассызыклап куйган юллар, №1.
 Павлова Э.В. Фигыльләргәң заман төсмерләргәң заманча технологияләр ярдәмәңдә өйрәнү, №2.
 Шакирҗанов Р.Ә. Татар телендә техник терминология мәсьәләләре, №2.

Шәрәфетдинова З.Г. Сөйләм үстерүдә аваз ияртемнәре, №3.

Янсаева Л.А. Татар теленң диалектлар синтаксисы тарихыннан, №4.

РЕСПУБЛИКА ФӘННИ-ГАМӘЛИ КОНФЕРЕНЦИЯСЕ

Ибраһимов Т.И. Яңа мәгълүмати технологияләр һәм татар телен нормалаштыру мәсьәләләре, №3.

Куприянов В.Н. КДАТУда икетеллек, №3.

Миңнуллин К.М. Телләр турындагы дәүләт программасы һәм татар телендә һөнәри белем бирү мәсьәләләре, №3.

Миңнуллин Т.А. Милләт язмышы һәм татар зыялылары, №3.

Туктамышов Н.К. Татарстандагы хәзерге шартларда ике телдә уку тууының максатлары, №3.

Хисамиев Г.Г. Бердәм дәүләт һәм республика имтиханнары, №3.

Шакиржанов Р.Ә. Милли югары техник белем бирү учагы, №3.

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Гайсин Н.К., Ильясов Ә.В. Атом төшенең магнитик резонансы спектроскопиясе, №1.

Гайсин Н.К., Ильясов Ә.В. Атом төшенең магнетик релаксациясе, №4.

Камалов А.З. Жил тәэсирендәге аркалы корылманың тотрыклыгы турында, №3.

Мирсәяпов Ил.Т. Киселү торыгы зур булган бөгелүче тимербетон элементның авыш кисеме чыдамлыгын хисаплау, №1.

Мирсәяпов Ил.Т. Киселү торыгы уртача озынлыктагы бөгелүче тимербетон элементның авыш кисеме чыдамлыгын хисаплау, №2.

Мирсәяпов Ил.Т. Тимербетон конструкцияләренң аруга карышучанлыгын жылылыкны тикшерү ысулы белән өйрәнү, №3.

Сибгатуллин Ә.С. Ферманың Бөек теоремасын исбатлау турында, №1.

Хисамиев Г.Г., Ишмөхәммәтова Н.И. Композицион фосфат капламнар, №2.

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

Гали Юныс улы Даутовка 75 яшь, №3.

Индус Риза улы Таһировка 70 яшь, №2.

Алмаз Кыям улы Юлдашевка 80 яшь, №3.

ФӘНГӘ КЕРЕШ

Газизуллин Р.Г. Жир эволюциясе, №3.

Камалов А.З., Шакиржанов Р.Ә. Механика тарихыннан, №1-4.

КИТАП КИШТӘСЕ

Мәңгелеккә аяк басканда: сәйед Кол Шәриф, №4.

Мөбарәкжанов Г.М. Математика тамгалары һәм терминнары барлыкка килү тарихы, №1.

Сөләйманов Ж.Ш., Галимжанов Ә.Ф., Вәлиев М.Х. Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары, №2.

Татар теленең терминологиясен камилләштерү проблемалары, №4.

Татарская нация в XXI веке: проблемы развития, №4.

Шакиржанов Р.Ә., Шакиржанов Ф.Р. Корылма механикасы: төп элементлар ысулы һәм тотрыклык теориясе, №2.

ЖҮЙЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

Бөтендөнья татар конгрессында, №1-4.

Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетында, №2.

Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетында, №3,4.

Казан дәүләт технология университетында, №1.

МӨХТӨРӘМ УКУЧЫЛАР!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында тел, әдәбият, тарих; мәшһүр галимнәребез; татар телендә белем бирү; фәннең төрле өлкәләре буенча һәм мәктәп балалары өчен популяр мәкаләләр басыла.

«Фән һәм тел» журналына 2007 елга язылырга онытмагыз! Журналның индексы – 16071.

Язылу бәясе:

3 айга

6 айга

12 айга

өй адресына –

63 сум 38 тиен

124 сум 76 тиен

249 сум 52 тиен

абонент әржәсе адресына –

64 сум 10 тиен

122 сум 20 тиен

244 сум 40 тиен

Татар театрына 100 яшь

(«Данлы үсеш юлы»)

Г. Камал

И. Кудашев-
Ашказарский

С. Гыйззәтуллина-
Волжская

Г. Кариев

Ә. Синяева

К. Тинчурин

С. Сәйдәшев

Х. Әбжәлилов

Ш. Сарымсаков

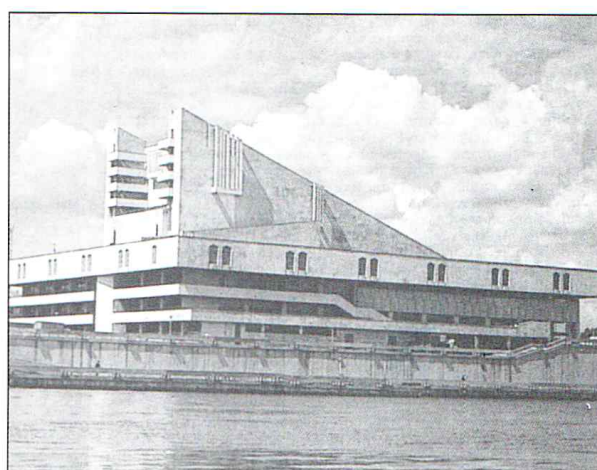
Г. Шамуков

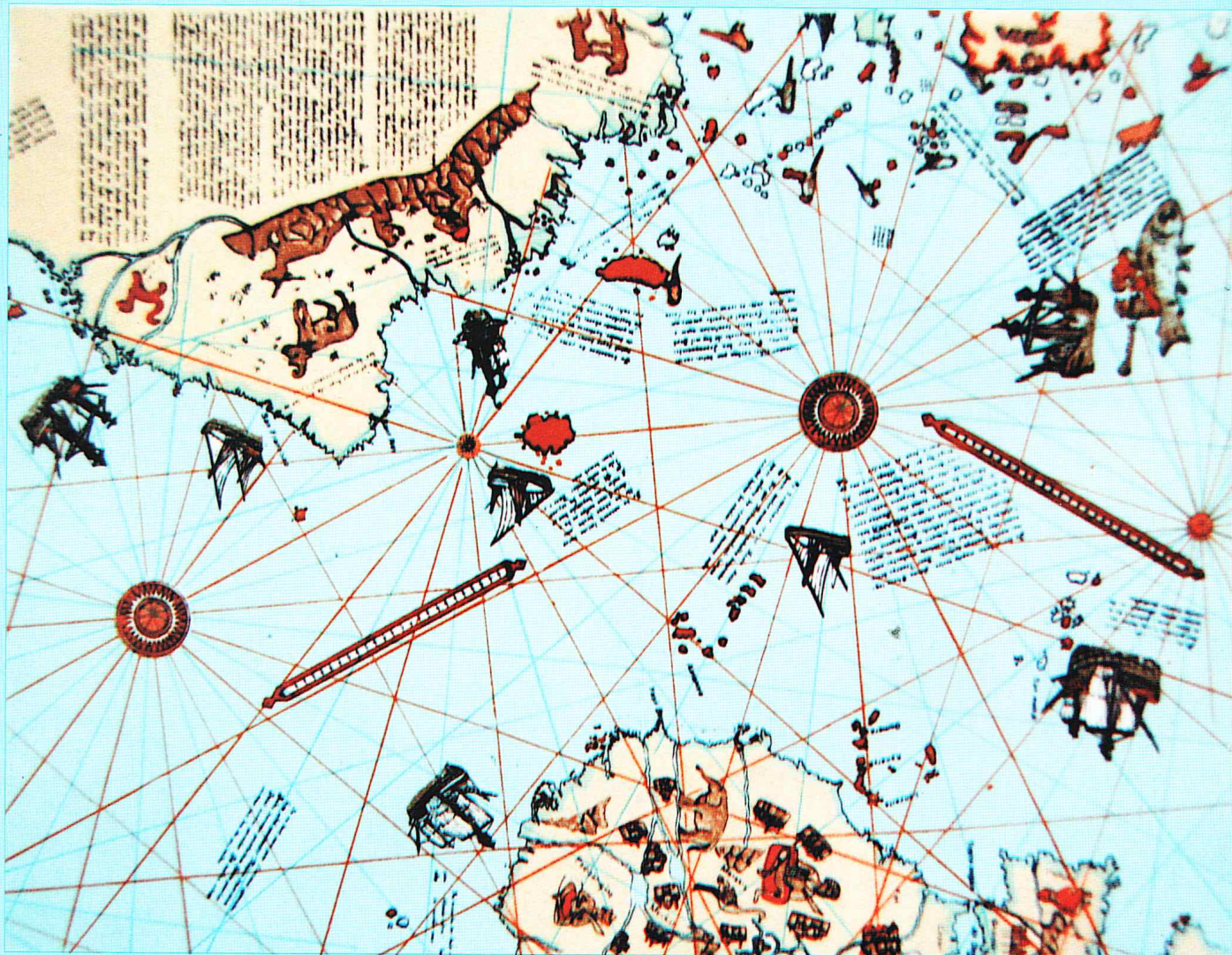
Ф. Халитов

М. Салимжанов

Пири Рәис картасы

Исеме дөнья тарафыннан танылган атаклы төрек адмиралы Пири Рәис (1470-1554) кулында 1513 елгы тарих белән билгеләнгән дөнья картасы сакланып калган.

Пири Рәис гомер буе Урта диңгез һәм Атланттик океан суларында йөзгән һәм бар күргәннәрен, маршрутларын, диңгезләрне, портларны, утрауларны, култыкларны тасвирлап «Китабе бәһрия» («Диңгезләр китабы») исемле әсәр язган. Ул китапта әлеге карта да бар. Анда Атланттик океанда Африка һәм Америка ярларының торышы, утраулар күрсәтелгән. Андагы мәғлүматларны тикшерүчеләр бу гажәеп картаның 1421 елда ук сызылган булуы турында язалар. Пири Рәискә хәтле карта Португалиядә сакланып, аның белән Колумб, Магелланнар таныш булалар, Американы ачарга, дөнья әйләнә сәяхәткә шушы картаны өйрөнөп кенә чыгалар. Бу картаның үзен 1421-23 елларда Кытай флоты башында дөнья әйләнәсе буенча сәяхәттә җитәкчелек иткән мөселман (татар-монгол) адмиралы Ма Хо (кытайлар таккан кушаматы Чжэн Хэ) төзөгән. Кытайның шушы еллардагы бөек ачышлары турындагы хәбәр ул вакытта ук Европага да килеп җиткән. Бер католик миссионеры шул елларда, динен алмаштырган булып, кытайлар арасында йөргән, әлеге кызыклы картаның күчәрмәсен Европага алып кайткан, анда аны тәрҗемә иткән.

(Бу мәғлүмат төрек галиме А. Афетананың «Пири Рәиснең һайәте вә әсәрләре» исемле хезмәтеннән һәм башка чыганаклардан алынды).

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы